

สตรีมมอญในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2475

ปริญญาานิพนธ์

ของ

องค์ บรรจุน

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย

พฤษภาคม 2550

สตรีมมอญในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2475

ปริญญาานิพนธ์

ของ

องค์ บรรจุน

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย

พฤษภาคม 2550

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

สตรีมมอญในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2475

บทคัดย่อ
ของ
องค์ บรรจุน

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย
พฤษภาคม 2550

องค์ บรรจุน. (2550). **สตรีมอญในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2475.**

วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์ไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. คณะกรรมการควบคุม: ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ชมพูนุท นาควิรักษ์, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วงเดือน นาราสิัจจ์

สตรีมอญเข้าไปมีบทบาทในราชสำนักสยามเช่นเดียวกับสตรีไทยและสตรีเชื้อสายอื่น ๆ สืบเนื่องจากระเบียบโบราณราชประเพณี ที่ขุนนางผู้ใหญ่จะนำิดาขึ้นถวายรับราชการฝ่ายใน ตามกลไกของระบบอุปถัมภ์ ที่มีความสัมพันธ์เชิงผลประโยชน์ของทั้งสองฝ่าย ฝ่ายผู้ปกครองต้องการเครื่องประดับความจงรักภักดี ส่วนฝ่ายขุนนางต้องการเครื่องประดับความมั่นคงและก้าวหน้าในชีวิตการงาน โดยอาศัยความสัมพันธ์อันโยงใยจากสตรี

สตรีมอญในราชสำนักก็มีเป็นจำนวนมาก นับแต่นางพนักงานอยู่งาน กระทั่งพระมหีสีกวี และพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้านายที่ประสูติแต่สตรีมอญจึงได้รับการอภิบาลและซึมซับจริยวัตรจากพระชนนี และพระนมที่เป็นมอญ โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักสยามมีความเป็นมอญเข้มข้น เนื่องจากสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ทรงมีเชื้อสายมอญ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้รับการอภิบาลจากพระชนนี พระนม พระพี่เลี้ยงชาวมอญ จึงทรงคุ้นเคยและนิยมในศิลปวัฒนธรรมแบบมอญ

สตรีมอญในราชสำนักฝ่ายในทุกรัชกาลมีบทบาทสำคัญด้านการเมืองโดยอ้อม แต่ทรงอิทธิพล โดยการกระชับสายสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์กับขุนนางมอญตระกูลเดิมของตน นอกจากนี้การที่สตรีมอญได้เป็นมหีสีกวีและเจ้าจอมมารดา จึงทำให้สตรีมอญบางท่านดำเนินการช่วยเหลือเครือญาติของตนให้เข้ารับราชการในตำแหน่งสำคัญ สตรีมอญหลายท่านเป็นพระชนนีของเจ้านายในราชวงศ์จักรีที่มีบทบาทเด่นในด้านการเมืองการปกครองของไทย อนึ่งพุทธศาสนานิกายเถรวาท ที่มาพร้อมกับภาษามอญ และวัฒนธรรมมอญก็เป็นที่ยอมรับในสังคมไทย พิธีหุงข้าวเพื่อบูชาเทวดาตามพิธีกรรมมอญ ประยุกต์เป็น "ข้าวแช่" ดำรับชาวจีน ศิลปะการแสดงของมอญได้รับการบรรจุไว้ในงานมหรสพพิพิธหลวง ศาสนา และวัฒนธรรมประเพณีมอญได้แพร่ขยายจากราชสำนักสู่สังคมสามัญชนอย่างกลมกลืน เนื่องจากชนชั้นปกครองของไทยมีสายเลือดมอญผสมผสานอยู่อย่างไม่ขาดสาย

Mon Women in the Royal Court of Siam during Ratanakosin Period 1782-1932.

AN ABSTRACT
BY
ONG BUNJOON

Presented in partial fulfillment of the requirements
For the Master of Arts degree in Thai History
at Srinakharinwirot University
May 2007

Ong Bunjoon. (2007). Mon Women in the Royal Court of Siam during Ratanakosin Period 1782-1932. Master Thesis M.A. (Thai History). Bangkok: Graduate School, Srinakharinwirot University. Asst.Prof: Chompunut Nakirak, Advisor Committee: Asst.Prof: Dr.Wongduen Narasuj.

Like women of other ethnics in Siam, Mon women had been in many different roles in the Siamese Royal Court. This is because noblemen of the old days conventionally offered their daughters to be the ladies of the court, and this offering would provide mutual benefits to the court and the noblemen; that is, by getting connected through these ladies, the court would be assured of the noblemen's loyalty, and the noblemen would gain life security and career progress in return.

A number of Mon ladies in the court was enormous, and the roles of them varied from court women to the King's concubines or even the queen. Princes, princesses and royal lineage born of Mon ladies were therefore nurtured by Mon mothers, wet nurses and maids in the Mon environment, particularly in the reign of King Mongkut when Mon culture was intense because of the Mon-descent queen, *Krom Somdej Phra Thepsirinramataya*. As a result King Chulalongkorn, the successor, was familiar with and appreciated Mon arts and culture.

Mon court ladies in every reign played political role indirectly but powerful. They were connecting path between their families of origin and the court. Moreover, Mon ladies who became the queen or the king's concubines helped their relatives to get high rank positions in the court. This includes the fact that many Mon ladies were mothers of princes and royal descendants of Chakri Dynasty who greatly contributed to the Thai politics and government. Apart from this, *Theravadas* Buddhism that came in conjunction with Mon language, and Mon arts and culture have become cultural components in Thai society. Furthermore, *Pi Thi Hung Khao Thip* or the rite of heavenly rice cooking to offer to gods and goddesses has become the courteous *Khao Chae*. It can be said that religion, arts and culture of Mon have stretched from the court to the commons because of the

fact that many members of governing class from past to present are Mon descendants.

ปริญญาานิพนธ์
เรื่อง

สตรีมอญในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2475

ของ
องค์ บรรวจน

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้นับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญสิริ จีระเดชากุล)
วันที่ เดือน พ.ศ. 2550

คณะกรรมการควบคุมปริญญาานิพนธ์

คณะกรรมการสอบปากเปล่า

..... ประธาน
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ชมพูนุท นาศิริรักษ์)

..... ประธาน
(รองศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วงเดือน นาราสิัจจ)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ชมพูนุท นาศิริรักษ์)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วงเดือน นาราสิัจจ)

..... กรรมการ
(อาจารย์ศิรินันท์ บุญศิริ)

ประกาศคุณูปการ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เกิดจากความสำนึกรักบรรพชนมอญ หนึ่งในหลายชาติพันธุ์ที่ก่อเกิดเป็นองค์รวมในแผ่นดินสยาม สำนึกรักที่มีได้มีเพียง "บรรพบุรุษ" บรรพชนมอญผู้ให้เลือดกายประกอบด้วยชายและหญิง แม้ย่อนภาพได้เพียงปู่ย่าตายาย แต่ธรรมชาติย่อมประจักษ์ชัดที่บุคคลล้วนมีเหล่ากอ ย้อนรากกลับไปหลายเง่าสาแทรกไม่จบสิ้น ดี งาม และ แตกต่าง

ผู้บันทึกประวัติศาสตร์ละเลยเรื่องราวแง่มุมที่สตรีดำเนินวิถี หรือเพียงมองสิ่งที่สตรีกระทำ เป็นแต่เพียงเพื่อให้บุรุษพึงใจ ข้าพเจ้าจึงยกย่องสตรีเพศมารดา ที่มีบทบาทเคียงเพศบิดา

ขอกราบขอบพระคุณทุกท่านที่กรุณาต่อข้าพเจ้า ร้อยคำรำพรรณนาระลึกคุณงามความดีคงหาที่สุดมิได้ สุขใดคงไม่เท่ากับสุขใจที่ท่านได้เมตตาต่อข้าพเจ้าโดยบริสุทธิ์ใจ ข้าพเจ้าตระหนักว่าท่านก็ระลึกเช่นกัน

องค์ บรรจุน

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ	1
งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	4
จุดมุ่งหมายของการศึกษา	6
ความสำคัญของการศึกษา	6
นิยามศัพท์เฉพาะ	6
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	6
วิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า	7
แหล่งศึกษาค้นคว้า	7
2 ภูมิหลังของมอญ	9
มอญในดินแดนไทย	9
มอญยุคทวารวดี	10
มอญยุคทวารวดี	13
มอญในดินแดนพม่า	15
อาณาจักรสะเทิม	15
อาณาจักรเมาะตะมะ	17
อาณาจักรหงสาวดี	17
การอพยพของชาวมอญเข้าสู่ประเทศไทย	19
สาเหตุที่ทำให้ชาวมอญต้องอพยพ	20
เส้นทางการอพยพเข้าสู่ประเทศไทย	22
นโยบายทางการไทยที่มีต่อผู้อพยพชาวมอญ	24
สถานที่อยู่อาศัยของชาวมอญในเมืองไทย	25
บทบาทและการยอมรับในสังคมไทย	29
บทบาทด้านการเมือง	29
บทบาทด้านเศรษฐกิจ	33
บทบาทด้านศาสนา	34
บทบาทด้านศิลปวัฒนธรรมและประเพณี	36

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า	
3	สตรีมอญในราชวงศ์จักรี	43
	ธรรมเนียมการเข้ารับราชการฝ่ายใน	44
	ปัจจัยการเข้ารับราชการฝ่ายในของสตรีมอญ	48
	เกิดโดยความสัมพันธ์เชิงซ้อน	50
	เกิดโดยการชักนำของคนกลาง	51
	เกิดโดยความสัมพันธ์พื้นฐาน	53
	สถานภาพและภาระหน้าที่	54
	สตรีที่มีฐานะเป็นพระภรรยาของพระมหากษัตริย์	55
	สตรีที่ไม่ได้อยู่ในฐานะพระภรรยาของพระมหากษัตริย์	57
	กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์	57
	กลุ่มบริวาร	58
	ตระกูลขุนนางมอญและสตรีมอญในราชสำนัก	63
	สตรีมอญ	64
	สายตระกูล พระยารัตนจักร (หงส์ทอง)	64
	สายตระกูล ท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ)	66
	สายตระกูล เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี)	66
	สายตระกูล พระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนน้อย)	68
	สายตระกูล พระยานครอินทร์รามัญ	69
	สตรีเชื้อสายมอญ	70
	สายตระกูล คหบดีมอญบางช้าง	70
	สายตระกูล ท่านแป้น	74
	สายตระกูล สตรีมอญปากเกร็ด	74
	สายตระกูล พระยาสุรเสนา (คุ่ม)	75
	สายตระกูล บุนนาค	76
	สายตระกูล ท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ)	80
	สายราชสกุล สนิทวงศ์	81

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3 (ต่อ)	
กลุ่มข้าราชการบริพารสตรีมอญในราชสำนัก	82
ข้าราชการบริพารที่เป็นสตรีมอญในราชสำนัก	83
สายตระกูล พระยารัตนจักร (หงส์ทอง)	83
สายตระกูล เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี)	84
สายตระกูล พระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนน้อย)	85
ข้าราชการบริพารที่เป็นสตรีเชื้อสายมอญในราชสำนัก	87
สายตระกูล ณ บางช้าง	87
สายตระกูล เจ้าคุณชูโต (ชูโต สวัสดิ์-ชูโต แสง-ชูโต)	88
สายตระกูล บุณนาค	89
สายตระกูล พระยารัตนจักร (หงส์ทอง)	91
สายตระกูล พระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนน้อย)	92
กลุ่มภรรยาเจ้านายและขุนนางเครือญาติสตรีมอญในราชสำนัก	92
ภรรยาเจ้านายและขุนนางเครือญาติสตรีมอญ	92
สายตระกูล คชเสนี	93
สายตระกูล พระยารัตนจักร (หงส์ทอง)	93
สายราชสกุล กฤดากร	94
ภรรยาเจ้านายและขุนนางเครือญาติสตรีเชื้อสายมอญ	95
สายสกุล ณ บางช้าง	95
สายตระกูล เจ้าคุณชูโต (ชูโต สวัสดิ์-ชูโต แสง-ชูโต)	97
สายตระกูล บุณนาค	99
สายตระกูล คชเสนี	103
สายราชสกุล กฤดากร	105
สตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญในรัชกาลที่ 6 และ รัชกาลที่ 7	105

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
4	108
บทบาทสตรีมอญในราชสำนัก	108
บทบาทต่อครอบครัว	110
บทบาทในฐานะธิดา	111
บทบาทในฐานะภรรยา	114
บทบาทในฐานะมารดา	117
บทบาทในฐานะเครือญาติ	125
บทบาทด้านการเมือง	129
บทบาทด้านการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มทางการเมือง	132
บทบาทด้านการสนับสนุนกิจกรรมทางการเมือง	136
บทบาทโดยอ้อมในการแสวงอำนาจสู่กลุ่มการเมืองของตน	137
บทบาทด้านส่งเสริมทำนุบำรุงขนบธรรมเนียมมอญ	142
บทบาทด้านนาฏศิลป์ดนตรี	143
บทบาทด้านงานฝีมือ	150
บทบาทด้านโภชนาการ	152
บทบาทด้านวรรณกรรม	158
บทบาทด้านประเพณี	161
บทบาทด้านการแต่งกาย	168
บทบาทด้านศาสนา	170
บทบาทด้านการดำรงตนเป็นพุทธมามกะ	171
บทบาทด้านการส่งเสริมกิจกรรมและบุคลากรในพุทธศาสนา	174
บทบาทด้านการสร้างเสริมถาวรวัตถุในพุทธศาสนา	175
บทบาทด้านเศรษฐกิจ	182
บทบาทด้านสังคม	190
5	192
บทสรุป	192
บรรณานุกรม	196

สารบัญ (ต่อ)

ภาคผนวก	213
ประวัติย่อผู้วิจัย	224

บัญชีตาราง

ตาราง

หน้า

1	แสดงระยะเวลา เส้นทาง และจำนวนผู้อพยพชาวมอญโดยประมาณ	23
2	แสดงคำศัพท์ภาษามอญ คำอ่าน คำแปล และความหมายที่ใช้ในภาษาไทย	37

บทที่ 1

บทนำ

มอญเป็นชนชาติเก่าแก่ที่สุดชนชาติหนึ่งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้¹ มีถิ่นฐานอยู่บริเวณพม่าตอนล่าง เป็นชาติหนึ่งที่วางรากฐานทางด้านศาสนา² วัฒนธรรม ประเพณี อักษรศาสตร์ สถาปัตยกรรม กฎหมาย³ นาฏศิลป์ และดนตรี ที่เป็นมรดกตกทอดของหลายประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น พม่า ไทย ลาว และกัมพูชา ทุกวันนี้ชนชาติมอญไม่มีอาณาเขตประเทศปกครองตนเอง เนื่องจากในอดีตบ้านเมืองตกอยู่ในภาวะสงครามมาโดยตลอด ทั้งการแย่งชิงราชสมบัติกันเองและจากการรุกรานของข้าศึกสำคัญ ซึ่งได้แก่ พม่า ทำให้ชาวมอญไม่สามารถใช้ชีวิตเยี่ยงปกติได้ เพราะถูกกดขี่ขูดไถการเกณฑ์แรงงานเพื่อทำการเกษตร ก่อสร้าง และเข้ากองทัพ คนมอญส่วนหนึ่งจึงอพยพโยกย้ายเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในแผ่นดินไทยหลายครั้ง คือในสมัยอยุธยา (พ.ศ. 2108⁴-พ.ศ. 2303) 6 ครั้ง สมัยธนบุรี (พ.ศ. 2317) 1 ครั้ง และสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2358-พ.ศ. 2367) 2 ครั้ง รวม 9 ครั้ง⁵ ทั้งสองชนชาติมีความกลมกลืนใกล้ชิด⁶ ด้วยการสมรสระหว่างกันและยอมรับในศิลปวัฒนธรรมมอญ⁷

ชาวมอญกลายเป็นกำลังสำคัญส่วนหนึ่งของอาณาจักรไทย ทั้งในฐานะที่เป็นแรงงานภาคการเกษตร และเป็นกำลังป้องกันประเทศ ชนชั้นปกครองของไทยเองก็ไม่ได้มองว่า “มอญ” เป็นชาวต่างชาติ ชาวมอญมีสิทธิเช่นเดียวกับชาวไทยทุกประการ หากชาวมอญทำเรื่องเสื่อมเสียก็ยอมส่งผลถึงชื่อเสียงและภาพลักษณ์ของชาวไทยโดยรวม ดังปรากฏในพระราชกำหนดสมัยอยุธยา ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ เมื่อ พ.ศ. 2306 ที่ให้ถือว่าชาวมอญเป็นพลเมืองที่มีสิทธิเท่าเทียมคนไทย⁸

¹ Emmanuel Guillon. (1999). The Mons A Civilization of Southeast Asia. pp. 1-3.

² กรมศิลปากร. (2542). พงศาวดารพม่ารามัญ. ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก. หน้า 21.

³ กรมศิลปากร. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. หน้า 7-8.

⁴ กรมศิลปากร. (2542). พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ. ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก. หน้า 242.

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. หน้า 227.

⁶ Seidenfaden, Erik. (1967). The Thai Peoples. p. 107.

⁷ ไมเคิล ไรท. (13-19 สิงหาคม, 2547). สิ่งที่ผมได้มาจากพจนานุกรมภาษามอญ-อังกฤษ. มติชนสุดสัปดาห์. หน้า 71.

⁸ จิตร ภูมิศักดิ์. (2543). โฉมหน้าศักดินาไทย. หน้า 234.

ชาวมอญได้รับการยอมรับให้สามารถเข้ารับราชการ¹ ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน ประกอบอาชีพ ตลอดจนมีการสมรสกับชาวไทย และหล่อหลอมรวมกันเป็นหนึ่งเดียวอยู่ในสังคมไทย เช่น กรณีเจ้าแม่วัดดุสิตหรือหม่อมเจ้าหญิงอำไพ ราชธิดาของสมเด็จพระเอกาทศรถ และเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมรสกับขุนนางผู้สืบตระกูลมาจากนายทหารมอญที่ติดตามสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเข้ามายังประเทศสยาม² บุตรของเจ้าแม่วัดดุสิตคือเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ผู้เป็นบรรพบุรุษของพระปฐมบรมราชชนกในราชวงศ์จักรี³

ในสมัยรัตนโกสินทร์ สตรีมอญก็เช่นเดียวกับสตรีไทยและสตรีเชื้อสายอื่น ๆ ที่ได้เข้ามา มีบทบาทเกี่ยวข้องกับราชสำนักของราชวงศ์จักรี สืบเนื่องจากระเบียบโบราณราชประเพณีที่ขุนนางผู้ใหญ่จะนำธิดาขึ้นถวายตัวรับราชการฝ่ายใน ซึ่งเป็นไปตามกลไกของระบบอุปถัมภ์ มีความสัมพันธ์เชิงผลประโยชน์ของทั้งสองฝ่าย⁴ ฝ่ายผู้ปกครองจะได้ความมั่นใจว่าขุนนางจะยึดมั่นความจงรักภักดี ข้างฝ่ายขุนนางก็ได้อาศัยความสัมพันธ์อันโยงใยจากสตรี เพื่อสร้างความก้าวหน้าและความมั่นคงในหน้าที่การงานของตนได้ ดังจะเห็นได้ว่าบรรดาขุนนางผู้ใหญ่หลาย ๆ ตระกูล รวมทั้งตระกูลขุนนางมอญที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารก็มักจะส่งบุตรธิดาของตนเข้าไปถวายตัวเป็นข้าราชการสำนักเช่นกัน

สตรีมอญที่มีบทบาทในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์นั้นมีจำนวนมาก ที่สำคัญเช่น คุณนาก หรือกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฉะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในวัยเยาว์ จึงได้รับการเลี้ยงดูจากพระชนนีและเติบโตมากับข้าบริพารชาวมอญบางช่วง สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สตรีมอญเข้ารับราชการฝ่ายใน ระดับเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมมีเป็นจำนวนมาก ปรากฏอยู่ในทำเนียบราชตระกูลจักรีวงศ์ดังนี้คือ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มี 7 ท่าน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมี 7 ท่าน ในรัช

¹ อภิเชษฐ จันเที่ยง. (2540). บทบาทขุนนางมอญสมัยอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 2127-2310. หน้า 6-11.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2532). เรื่องครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นตัวประกันอยู่เมืองหงสาวดี. ใน ประวัติศาสตร์บางเรื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ต้นฉบับภาษาอังกฤษ พระราชทานแก่เซอร์ จอห์น เบาวริง ลงพิมพ์ในหนังสือ "พระราชอาณาจักรและราชภูมิจังหวัดสยาม" เล่ม 1 หน้า 63 แปลโดย เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ตีพิมพ์ในหนังสือ วรรณคดี. หน้า 77-78.

³ อังศุวิวัฒน์ อายวัฒน์. (2544). ราชสกุลจักรีวงศ์ และ ราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. หน้า 9.

⁴ พรศิริ บูรณเขตต์. (กัญยาน-ธันวาคม, 2537). นางละครในกับกลไกระบบอุปถัมภ์: ภาพสะท้อนการเสนอสนองเพื่อสร้างอำนาจและความมั่นคงทางการเมืองในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์, วารสารธรรมศาสตร์. หน้า 42.

⁵ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2543). โครงกระดูกในตู้. หน้า 20.

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมี 4 ท่าน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมี 6 ท่าน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมี 26 ท่าน

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคที่ราชสำนักไทยมีสตรีมอญและนิยมในศิลปวัฒนธรรมมอญ¹ ตั้งแต่พระมเหสีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือพระนางเจ้ารำเพยภมราภิรมย์ (ได้รับการสถาปนาเป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีในรัชกาลต่อมา) ข้าราชการส่วนหนึ่งจึงเป็นสตรีมอญ เช่น พระนมปริกของเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระนมของเจ้าฟ้าอีกหลายพระองค์ รวมทั้งพระพี่เลี้ยง พระสนม นักดนตรี นางละคร พนักงานเขียนกลด พนักงานห้องเครื่องต่าง ๆ ในราชสำนักล้วนเป็นสตรีเชื้อสายมอญ²

สตรีมอญในราชสำนักฝ่ายในทุกรัชกาล ล้วนมีบทบาทต่อสังคมทั้งในระดับราชสำนักและต่อสังคมสามัญชน บทบาทที่สำคัญ คือบทบาทด้านการเมืองโดยอ้อม เป็นการกระชับสายสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์กับตระกูลเดิมของตน เพราะนอกจากการเป็นมเหสีและเจ้าจอมมารดาแล้ว ยังมีสตรีมอญบางท่านเป็นพระชนนีของเจ้านายในราชวงศ์จักรีที่มีบทบาทเด่นบางพระองค์ เช่น พระองค์เจ้าสุทนต์ พระองค์เจ้าชุมแสง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศวรฤทธิ์ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรรยาสุดศักดิ์กฤดากร พระองค์เจ้าบวรเดช และ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน

อิทธิพลวัฒนธรรมมอญที่แพร่ขยายจากสตรีมอญในราชสำนักสู่สังคมสยามประการสำคัญคือขนบประเพณีและความเชื่อต่าง ๆ เช่น พิธีหุงข้าวทิพย์เพื่อบูชาเทวดาหรือ "ข้าววันพุธ" ซึ่งมีอยู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพิธีที่สืบเนื่องมาจากพิธีบูชาเทวดาของมอญ³ มีสตรีมอญเป็นผู้นำในการประกอบพิธี สตรีมอญเคร่งครัดในศาสนา ทำให้บุตรหลานได้ซึมซับหลักปฏิบัติทางศาสนาจากมารดา เช่น เจ้าจอมมารดาชอนกลิ่น⁴ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทำบุญตักบาตร สวดมนต์ และนั่งสมาธิทุกวัน จึงทำให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ได้ยึดถือเอาสิ่งเหล่านี้ไปเป็นวัตรปฏิบัติ และเมื่อเลิกทำราชการแล้วได้ทำหน้าที่เป็นไวยาวัจกรของวัดชนะสงคราม ซึ่งเป็นวัดมอญประจำราชสกุล "กฤดากร" นอกจากนี้ยังมีการยอมรับศิลปะการแสดงของ

¹ มาร์กาเรต แลนดอน. (2542). แอนนา กับพระเจ้ากรุงสยาม. แปลโดย กัณหา แก้วไทย. หน้า 254.

² กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช. ราชินิกุลรัชกาลที่ 5. หน้า 35-39.

³ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2508). ลำดับสกุลคชเสนีกับโบราณคดีมอญ. หน้า 126.

⁴ เจ้าจอมมารดาชอนกลิ่น ย่าของหม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร เป็นชาวมอญผู้เคร่งครัดในพุทธศาสนา และเป็นผู้ที่สั่งห้ามไม่ให้หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร เลี้ยงหมูที่บางเบิด เพราะถือเป็นบาป. ใน วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์. (พฤษภาคม, 2541). หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร: เงินทองเป็นมายา ข้าวปลาเป็นของจริง. สารคดี. 14(159). หน้า 63.

มอญ เช่น มีการนำการแสดง “มอญรำ” เป็นมหรสพในพิธีหลวง รวมทั้งการนำปีพาทย์มอญมาบรรเลงประกอบในงานศพ* อีกสิ่งหนึ่งอันเป็นที่นิยมแพร่หลายมาจนถึงปัจจุบันก็คือด้านโภชนาการ ที่นับว่าสำคัญคือ “ข้าวแช่” ซึ่งเป็นอาหารมอญและเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่นได้ปรุงตั้งโต๊ะเครื่องต้นพัฒนาเป็นข้าวแช่ชาววัง**

เมื่อสังคมในปัจจุบันให้ความสำคัญกับคุณภาพชีวิตมากขึ้น ทุกชีวิตในสังคมมีสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานเท่าเทียมกัน ดังนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์ในส่วนของบทบาทสตรีมอญในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ ในแง่มุมที่ถูกกละเลยความสำคัญมาโดยตลอด เช่น ลักษณะการดำรงชีวิตประจำวัน ขนบจารีต และแรงผลักดันที่เป็นพลังมาจากสตรีมอญ ซึ่งสามารถเสริมฐานะทางการเมืองของบุรุษตลอดจนวัฒนธรรมมอญหลายประการที่ได้เข้ามาผสมผสานในราชสำนักไทย จึงเป็นการช่วยเติมเต็มให้กับวงการประวัติศาสตร์ไทยได้อย่างดียิ่ง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่องสตรีมอญในราชวงศ์จักรี ในปัจจุบันยังไม่มีผู้ใดทำการศึกษาโดยตรง แต่พบว่ามีเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

ประภัสสร เรียบัญญา. (2547). **สิทธิมนุษยชนท้องถิ่นมอญ : กรณีการสร้างท่อก๊าซที่มีผลกระทบต่อชุมชนมอญพื้นเมืองและชุมชนมอญอพยพที่อำเภอสังขละบุรี**. งานวิจัย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). งานวิจัยฉบับนี้ศึกษาประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตชุมชน ตลอดจนโครงสร้างทางสังคมท้องถิ่นมอญ ที่ได้รับผลกระทบจากการดำเนินนโยบายตามโครงการของรัฐบาลส่วนกลาง นอกจากนี้ยังกล่าวถึงสิทธิมนุษยชนที่ผู้คนในท้องถิ่นสามารถเรียกร้องจากรัฐ และสิทธิความเป็นมนุษย์ที่พึงได้รับการดูแลและตอบสนองในทุก ๆ ด้าน

พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). นางใน: ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล (มานุษยวิทยา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย

* พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯให้มีการบรรเลงปีพาทย์มอญเป็นครั้งแรกในงานหลวง ด้วยทรงพระราชดำริว่าสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ทรงเป็นเชื้อมอญ. ใน กรมพระยาดำรงราชานุภาพ; และ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. (2505). **สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว** เล่มที่ 18. หน้า 107.

** พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดอาหารมอญ และมีพระราชกระแสรับสั่งว่า “ถ้าจะกินข้าวแช่ ต้องข้าวแช่ของเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่น”. ใน หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร. (2541). **นิทานชีวิตจริงบางตอนของข้าพเจ้า**. หน้า 42-43.

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. งานวิจัยชิ้นนี้ศึกษาความสัมพันธ์ของกลุ่มสำคัญทางการเมือง อันได้แก่ สถาบันพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และไพร่สามัญชน ซึ่งสัมพันธ์กันในระบบอุปถัมภ์ ที่พระมหากษัตริย์มีอำนาจสูงสุด แต่อย่างไรก็ดียังได้เกิดความขัดแย้งกันขึ้นเสมอระหว่างกลุ่มอำนาจ ได้แก่ สถาบันพระมหากษัตริย์ กับกลุ่มขุนนาง ตัวกลางที่เป็นพันธมิตรทางการเมืองที่จะประสานความสัมพันธ์ของกลุ่มอำนาจทั้งสองได้ดีที่สุดคือสตรี ที่เป็นลูกสาวหลานสาวของขุนนาง สถานภาพของสตรีนางใน จึงมีบทบาทในการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างพระราชวงศ์และตระกูลขุนนางเดิมของตน

สุจิตต์ลักษณ์ ดีผดุง. (2542). มอญ: บทบาทด้านสังคม ความเป็นมาและความเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี ของกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: เดือนตุลา. งานวิจัยฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงบทบาทของชาวมอญในเมืองไทย ในด้านสังคมที่มีผลต่อสังคมไทยในยุครัตนโกสินทร์ อันได้แก่บทบาทด้านการทหาร ศาสนา ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี และชีวิตความเป็นอยู่ แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมมอญที่มีต่อสังคมไทย รวมทั้งการส่งผ่านและการผสมกลมกลืนระหว่างกันของผู้คนและวัฒนธรรมทั้งสองชนชาติ

สุภรณ์ โอเจริญ. (2519). ชาวมอญในประเทศไทย: วิเคราะห์ฐานะและบทบาทในสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. งานวิจัยชิ้นนี้ศึกษาเรื่องราวของชาวมอญในประเทศไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง คือสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. 2127) ถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมัยรัตนโกสินทร์ งานชิ้นนี้มีความโดดเด่น ด้านข้อมูล หลักฐานอ้างอิง มีประโยชน์อย่างยิ่ง ทำให้เห็นภาพกว้าง ๆ การอพยพของชาวมอญ การตั้งถิ่นฐาน บทบาทด้านการเมือง ด้านสังคม สภาพความเป็นอยู่ การคงอยู่ของชาวมอญในแต่ละยุคสมัย แต่งานชิ้นนี้ไม่ได้เข้าไปในรายละเอียดเกี่ยวกับชุมชนมอญ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับสตรีมอญ ไม่ได้ระบุว่าสตรีมอญนั้นมีบทบาทด้านสังคมหรือไม่เพียงใด

อภิเชษฐ จันทิเยง. (2540). บทบาทขุนนางมอญในสมัยอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 2127 ถึง 2310. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์ไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. งานวิจัยฉบับนี้ศึกษาบทบาทของขุนนางมอญในสมัยอยุธยา ในบทบาทหน้าที่การรับราชการหน่วยงานกรมกองต่าง ๆ ได้แก่บทบาทที่มีผลต่อกิจการงานในราชสำนัก และบทบาทที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งด้านให้คุ้มและให้โทษต่อราชสำนักสยาม

จุดมุ่งหมายของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาปัจจัยมูลเหตุการเข้ามามีบทบาทในราชสำนักสยามของสตรีมอญ พ.ศ. 2325-2475
2. เพื่อศึกษาบทบาทสตรีมอญในราชสำนักสยาม สมัยรัตนโกสินทร์ ในด้านต่าง ๆ
3. เพื่อวิเคราะห์ถึงอิทธิพลสตรีมอญในราชสำนักสยาม ที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2475)

ความสำคัญของการศึกษา

1. ได้ทราบถึงปัจจัยมูลเหตุของการเข้ามามีบทบาทของสตรีมอญในราชสำนักสยาม
2. ได้ทราบเกี่ยวกับบทบาทของสตรีมอญในราชสำนักสยาม สมัยรัตนโกสินทร์
3. ได้ทราบถึงอิทธิพลของสตรีมอญในราชสำนักสยาม ที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2475)
4. ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับบทบาทของสตรีมอญในสมัยรัตนโกสินทร์

นิยามศัพท์เฉพาะ

สตรีมอญ หมายถึง ผู้หญิงในตระกูลขุนนาง คหบดี และสามัญชนชาวมอญ ทั้งที่เกิดในเมืองมอญ และที่เกิดในเมืองไทยจากบิดามารดาชาวมอญ

สตรีเชื้อสายมอญ หมายถึง ผู้หญิงในตระกูลขุนนาง คหบดี และสามัญชนเชื้อสายมอญ รวมทั้งกลุ่มราชินิกุล ที่เกิดในเมืองไทยจากบิดามารดา และหรือบรรพชนมอญข้างใดข้างหนึ่ง และอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ยังคงขนบธรรมเนียมมอญ

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาและวิเคราะห์เกี่ยวกับสตรีมอญที่เข้ามามีบทบาทในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเน้นศึกษาในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือช่วงระหว่าง พ.ศ. 2325 ถึง 2475 ด้วยระยะเวลาดังกล่าวเป็นช่วงที่สตรีมอญจำนวนมากเข้าไปมีบทบาทในราชสำนัก หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง ราชสำนักสยามถูกลดบทบาทลงมิได้เป็นศูนย์กลางการเมืองการปกครองเช่นในอดีตอีกต่อไป สตรีมอญจึงต้องปรับบทบาทของตนให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตภายนอกราชสำนักและระบบการเมืองการปกครองรูปแบบใหม่

วิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาค้นคว้าจากเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) ที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ จดหมายเหตุในพุทธศักราช พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), คัมภีร์ใบลานภาษามอญ, บทกวีวรรณกรรมมอญ เป็นต้น
2. ศึกษาจากเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบด้วยหนังสือและบทความจากวารสารต่าง ๆ วิทยานิพนธ์และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนข้อมูลจากการสัมภาษณ์ สอบถาม (Oral History) จากผู้ที่เคยใกล้ชิดกับบุคคลและเหตุการณ์ต่าง ๆ
3. นำข้อมูลที่ได้จากหลักฐานชั้นต้น มาจัดหมวดหมู่ แยกแยะ วิเคราะห์ความน่าเชื่อถือของข้อมูล ความเป็นไปได้และหลักฐานรองรับ โดยตรวจสอบกับข้อมูลข้างเคียง
4. ทำการลงสำรวจภาคสนาม ตรวจสอบข้อมูลกับสถานที่จริง สืบค้นจากบุคคลที่น่าเชื่อถือ เช่นผู้สูงอายุ ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน และพระภิกษุ
5. วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ทั้งหมด ให้นำหนักความน่าเชื่อถือของข้อมูล แจกแจงข้อมูลตามประเภท เนื้อหาก่อน-หลัง ตามหัวข้อของงานวิจัย
6. นำเสนอข้อมูลและหลักฐานที่ได้จากการวิเคราะห์ ตามจุดมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า ผ่านกระบวนการเขียนแบบพรรณนาวิเคราะห์

แหล่งศึกษาค้นคว้า

1. พิพิธภัณฑ์เครื่องปั้นดินเผาควานอาม่าน จังหวัดนนทบุรี
2. พิพิธภัณฑ์พื้นบ้านมอญวัดจันทน์กะพ้อ จังหวัดปทุมธานี
3. พิพิธภัณฑ์พื้นบ้านวัดม่วง จังหวัดราชบุรี
4. ศูนย์มอญศึกษา อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี
5. ศูนย์วัฒนธรรมอำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ
6. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
7. สำนักหอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
8. สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตวังท่าพระ
9. สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
10. สำนักหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
11. หอสมุดปรีดี พนมยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
12. ห้องสมุดกรมการศาสนา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

13. ห้องสมุดกรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ
14. ห้องสมุดกรมสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ
15. ห้องสมุดมอญวัดชนะสงคราม กรุงเทพมหานคร
16. ห้องสมุดสมาคมไทยรามัญ
17. ห้องสมุดศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดสมุทรสาคร
18. ห้องสมุดองค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (FAO)

บทที่ 2

ภูมิหลังของมอญ

มอญเป็นชนชาติแรก ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีอารยธรรมสืบเนื่องยาวนาน สอดคล้องกับนักประวัติศาสตร์หลากหลายท่านและรวมทั้ง เอ็มมานูเอล จียอง (Emmanuel Guilon) นักประวัติศาสตร์ชาวฝรั่งเศส ที่กล่าวในทำนองเดียวกันว่ามอญเป็นชนชาติที่มีอารยธรรมสูงในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้¹ แม้ในปัจจุบันชนชาติมอญจะไม่มีประเทศปกครองตนเอง แต่ยังพบได้ว่าวัฒนธรรมประเพณีชนชาติต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้ ล้วนได้รับอิทธิพลมอญทั้งด้านภาษา ศาสนา สถาปัตยกรรม นาฏศิลป์ ดนตรี ความเชื่อและประเพณีต่างๆ แทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตประจำวัน

มอญได้รับการจำแนกจากนักวิชาการทางด้านภาษาศาสตร์และมานุษยวิทยา จัดอยู่ในกลุ่มชนชาติที่พูดภาษามอญ-เขมร (Mon-Khmer) ตระกูลออสโตร-เอเชียติก (Austro-Asiatic)

การก่อตั้งอาณาจักรมอญ

ที่ตั้งของอาณาจักรมอญนั้น สามารถแยกออกเป็น 2 พื้นที่ คือ มอญในดินแดนไทย และมอญในดินแดนพม่า จากการศึกษาเท่าที่มีหลักฐาน พบว่าการตั้งอาณาจักรในอดีตนั้นมิได้แยกออกจากกันโดยชัดเจน มีพื้นที่ซ้อนทับกันลึกลงไปตามศูนย์กลางของอำนาจ บางครั้งขยายใหญ่กินพื้นที่กว้างครอบคลุมเมืองเล็กเมืองน้อย บางครั้งสืบเล็ก เมื่อเมืองเล็กเมืองน้อยตั้งตนเป็นอิสระ หรือเปลี่ยนแปลงตนเองเข้าหาหัวอำนาจอื่น เป็นไปตามความสามารถของผู้นำอาณาจักร สภาวะเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองในขณะนั้น²

1. มอญในดินแดนไทย

ประเด็นของมอญในดินแดนไทยนั้น คาดว่าอยู่ในข้อสันนิษฐานข้างต้น กล่าวคือเป็นการแผ่อำนาจการปกครองของมอญจากดินแดนพม่า ศิลปวัฒนธรรมและการเมืองมอญจึงอิทธิพลต่อประชากรในดินแดนส่วนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน โดยที่ประชากรในพื้นที่นี้ยังเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งเดิม ได้แก่ มอญ ไทย (สยาม) คนพื้นเมือง เป็นหลัก นอกนั้นเป็นชาวต่างชาติ เช่น จีน อินเดีย ซึ่งเข้ามาติดต่อกำขาย และเผยแพร่ศาสนา³ เป็นต้น และต่างยอมรับในวัฒนธรรมมอญที่เป็นวัฒนธรรมสูงกว่า ในด้าน

¹ Emmanuel Guilon. (1999). The Mons: A Civilization of Southeast Asia. pp. 1-3.

² สวัสดิ์ อ่องสกุล. (2543). ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน. หน้า 17.

³ ธิดา สาระยา. (2538). ทวารวดี: ต้นประวัติศาสตร์ไทย. หน้า 183.

ศาสนา ตัวอักษร และวัฒนธรรม ผู้นำอาณาจักรอาจเป็นชาติพันธุ์มอญ หรืออาจเป็นชาติพันธุ์พื้นเมืองที่ผู้นำอาณาจักรมอญในดินแดนพม่า (มอญ) แต่งตั้งให้ปกครองตนเอง

1.1 มอญยุคทวารวดี

พงศาวดารทั้งของพม่าและของไทย ยืนยันว่าอารยธรรมมอญรุ่งเรืองในพม่าตอนล่างก่อนพุทธศตวรรษที่ 14 แต่ขาดหลักฐานในส่วนรายละเอียดทางฝั่งพม่า ทั้งนี้เนื่องจากการขุดค้นและศึกษาหลักฐานโบราณคดีทางพม่ามีน้อย ซึ่งในบริเวณพม่าตอนล่างในปัจจุบันยังไม่เคยมีการขุดค้นหรือการศึกษาที่เป็นระบบ หลักฐานทางโบราณคดีส่วนใหญ่จึงเป็นทางด้านไทย ทำให้นักวิชาการส่วนใหญ่สันนิษฐานว่าอารยธรรมมอญยุคแรกเริ่มอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แต่มีความเป็นไปได้ว่าทั้งลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและทางพม่าตอนล่างเป็นแหล่งอารยธรรมที่เจริญรุ่งเรืองควบคู่กันมา¹

จดหมายเหตุการเดินทางของพ่อค้าและขุนนางราชวงศ์ถัง พ.ศ. 1132-1405 และบันทึกของพระถังซำจั๋ง พระสงฆ์ชาวจีนที่เดินทางจากจีนไปอินเดียในพุทธศตวรรษที่ 12 ได้กล่าวถึงรัฐชาวพุทธแห่งหนึ่งชื่อ โตโลโปตี ซึ่งแซมวอล บิล (Samuel Beal) นักประวัติศาสตร์ชาวอเมริกันได้ตีความชื่อนี้เป็นภาษาสันสกฤตว่า ทวารวดี และเสนอว่ารัฐนี้อยู่ในภาคกลางประเทศไทย ส่วนปอล เปลลิโอด (Paul Pelliot) นักวิชาการชาวฝรั่งเศสเสนอสมมติฐานว่าประชากรของอาณาจักรนี้เป็นมอญ และหลังจากการค้นพบจารึกภาษามอญโบราณในภาคกลางของประเทศไทย ทำให้พบว่าภาษามอญเป็นภาษาเดียวที่มีการจารึกในยุคนี้และในบริเวณนี้² ทำให้ข้อสันนิษฐานข้างต้นน่าเชื่อถือยิ่งขึ้น

คำว่า "ทวารวดี" มาจากชื่อที่ปรากฏบนเหรียญเงิน 2 เหรียญ ซึ่งพบที่พระปฐมเจดีย์ในจังหวัดนครปฐม และที่อินทร์บุรีใกล้จังหวัดลพบุรี เป็นคำจารึกภาษาสันสกฤตว่า "ศรีทวารวดี ศวรปุณยะ" มีความหมายว่า "พระเจ้าศรีทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ"³ นอกจากนี้ยังได้พบจารึกชื่อ "ทวารวดี" บนฐานบัวศิลาทรายแดงรองรับพระพุทธรูปที่วัดจันทก อำเภอบางบาล จังหวัดนครราชสีมา อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12⁴ ส่วนนักประวัติศาสตร์ศิลปะได้เรียกชื่อศิลปะแบบมอญในช่วงเวลานี้ที่พบในประเทศไทยว่า "ทวารวดี" ด้วย

รัฐทวารวดีมีอำนาจทางการเมืองอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 และพุทธศตวรรษที่ 12 คาดว่ามีศูนย์กลางอยู่บริเวณเมืองนครชัยศรี ประกอบด้วย "บ้านพี่เมืองน้อง" ซึ่งมีโครงสร้างวัฒนธรรม

¹ Emmanuel Guillon. (1999). op. cit. pp. 72-73.

² Ibid. p. 73.

³ ธิตา สาระยา. (2545). เล่มเดิม. หน้า. 10.

⁴ กรรณิการ์ วิมลเกษม; และ จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา. (2542). "ชื่อ 'ทวารวดี' ในจารึกวัดจันทก" ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย. หน้า 392.

เดียวกัน แต่ก็มีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น ลักษณะทางสังคมเช่นนี้ทำให้อารยธรรม “ทวารวดี” ถูกกลืนไปกับวัฒนธรรมท้องถิ่นกระทั่งเกิดอารยธรรมลักษณะเฉพาะตนขึ้นในประเทศไทย ซึ่งปิแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont) นักวิชาการชาวฝรั่งเศสให้เหตุผลการสูญสิ้นของรัฐทวารวดีว่าเกิดจากการรุกรานของกองทัพพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1544-1593) จากเขมร ส่วนฌอง บวสเซอลิเยร์ (Jean Boisselier) นักวิชาการชาวฝรั่งเศสเชื่อว่าเป็นกองทัพของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เข้ามารุกรานเมื่อราว พ.ศ. 1724 ถึงประมาณ พ.ศ. 2267 แต่ เอ็มมานูเอล จียอง นักวิชาการอีกท่านหนึ่งชาวฝรั่งเศสคิดว่าเป็นการค่อย ๆ ซึมซับทางวัฒนธรรม และกลืนกันไปในที่สุดมากกว่า¹

นักวิชาการส่วนมากเชื่อว่านครชัยศรีเป็นเมืองหลวงของ “รัฐทวารวดี” ซึ่งมีพระปฐมเจดีย์เป็นศูนย์กลางและมีเจดีย์พระปะโทนเป็นองค์ประกอบอยู่ด้านตะวันออก² แต่ฌอง บวสเซอลิเยร์ และ ควอริทซ์ เวลส์ (H.G. Quaritch Wales) นักประวัติศาสตร์ชาวอังกฤษมีความเห็นว่าอุทุมพรเป็นเมืองหลวงและยังเก่าแก่กว่าด้วย ผังเมืองนี้เป็นรูปวงรีแบบผังเมืองของมอญ พบเครื่องมือหินใหม่ซึ่งแสดงว่าเป็นแหล่งที่มีการตั้งถิ่นฐานมานานมากแล้ว นอกจากนี้ยังพบแผ่นทองแดงจารึกชื่อกษัตริย์สององค์คือ พระเจ้าหรรษะวรมัน (Harshavarman) และพระเจ้าอิชานวรมัน (Isanavarman) ซึ่งอาจจะแสดงถึงความ เป็นเครือญาติกับราชวงศ์เขมรในยุคเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีจารึกเขมร³ ในยุคเดียวกัน กล่าวถึงพวกมอญ ด้วยชื่อโบราณว่า รามัญ หรือ รมัญ

หลักฐานภาพถ่ายทางอากาศพบว่าในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีเมืองรูปวงรีแบบเดียวกัน ที่มีผู้อยู่อาศัยมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6-11 เป็นจำนวนกว่า 20 เมือง เมืองสำคัญในภาคกลางเช่น เมืองอุทุมพร เมืองสุพรรณบุรี เมืองสังขละบุรี เมืองคูบัว เมืองราชบุรี เมืองลพบุรี เมืองนครปฐม เมืองดงศรีมหาโพธิ์ และเมืองศรีเทพ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้แก่ เมืองเสมา เมืองพุทไธสง เมืองฟ้าแดดสงยาง เมืองนครจำปาศรีนาดูน และเมืองกันทรวิชัย ในภาคเหนือได้แก่ เมืองหริภุญไชย เมืองศรีสัชชนาลัย และเมืองพิษณุโลก ในภาคใต้ได้แก่ เมืองนครศรีธรรมราช เมืองไชยา เมืองสะทิงพระ เมืองยะรัง กระทั่งในยุคต่อมาคือพุทธศตวรรษที่ 13-14 พงศาวดารปากลัดยังได้กล่าวถึงหัวเมืองมอญ 3 แห่ง คือ เมืองพะลิม เมืองพะโค และ เมืองมะตะบัน⁴

¹ ปภัสสร เขียวปัญญา. (2547). *สิทธิมนุษยชนท้องถิ่นมอญ*. หน้า 16-17.

² ธิดา สาระยา. (2545). *ทวารวดี: ต้นประวัติศาสตร์ไทย*. หน้า 24.

³ จารึกเขมร ชื่อไคอัง (Kdai Ang) มีอายุอยู่ในราวปี พ.ศ. 1172.

⁴ มะตะบันประกอบด้วย เมืองสะเทิม มะละแหม่ง เมียงวดี ตะนาวศรี มะริด ทวาย. ใน ธิดา สาระยา. (2545). *เล่มเดิม*. หน้า 27.

สำหรับประชากรของเมืองเหล่านี้ส่วนใหญ่คงเป็นมอญ¹ และคงมีชนชาติอื่น ๆ ปะปนอยู่ด้วย ได้แก่ ไทย (สยาม) เป็นหลัก นอกนั้นเป็นชาวต่างชาติ เช่น จีน อินเดีย ซึ่งเข้ามาติดต่อด้านเศรษฐกิจ และวัฒนธรรม²

ความสำคัญของเมืองเหล่านี้เกิดจากจากความอุดมสมบูรณ์ทางด้านเกษตรกรรมเพราะมีสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมแก่การปลูกข้าว และมีชัยภูมิอยู่ในศูนย์กลางของเส้นทางการค้าโดยรวมและการค้าขายทางทะเล การหลั่งไหลแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นจากการค้นพบโบราณวัตถุจำนวนมาก ซึ่งมีอิทธิพลศิลปะอินเดียทั้งในศาสนาพุทธ และศาสนาพราหมณ์³ ศิลปะนี้มีวิวัฒนาการต่อมาจนถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 ศึกษาได้จากเสมาหินที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย รูปแบบและคติในการสร้างที่คล้ายคลึงกันกับของอาณาจักรสะเทิมในพม่าตอนล่าง ซึ่งพิสูจน์ถึงความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นระหว่างกันรวมทั้งมีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมเดียวกันระหว่างประชากรทั้งสองกลุ่ม⁴

ส่วนจารึกภาษามอญที่เก่าแก่ที่สุดคือจารึกสองชิ้นพบที่วัดโพธิ์ร้าง จังหวัดนครปฐม ซึ่งเอมมานูเอล จียอง สันนิษฐานว่าตัวอักษรที่ใช้ในจารึก มีแหล่งกำเนิดจากอักษรปัลลวะ จากอาณาจักรปัลลวะในอินเดียใต้ และอักษรจากกลุ่มตอนกลางของแม่น้ำกฤษณะ ทางตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย⁵ ตัวอักษรดังกล่าวได้ใช้บันทึกภาษามอญตามที่ปรากฏบนจารึกเสาแปดเหลี่ยมที่ลพบุรี และที่ฐานเจดีย์โบตาทอง (Bothtaung) ในย่างกุ้ง นอกจากนี้ยังมีเสาสลักที่แสดงลักษณะการจารึกแบบเดียวกันที่บ้านตลาดในบริเวณที่ราบเวียงจันทน์ของลาว รวมทั้งพระพุทธรูปยืนที่มีลักษณะจีวรและพระศกที่แสดงความสัมพันธ์กับศิลปะทวารวดีในที่ราบภาคกลางของไทย เป็นหลักฐานยืนยันขอบเขตของอารยธรรมทวารวดีซึ่งขยายพื้นที่ออกไปมาก

ศูนย์กลางของทวารวดีในบริเวณจังหวัดนครปฐมเริ่มเสื่อม ศูนย์กลางของทวารวดีจึงเคลื่อนไปอยู่เมืองหริภุญไชยในราวพุทธศตวรรษที่ 13 และเมื่อเมืองทวารวดีในบริเวณจังหวัดนครปฐมตกอยู่ใต้อิทธิพลของเขมรที่ครอบครองอาณาจักรอีสานปุระ ชาวมอญจำนวนหนึ่งจึงอพยพขึ้นทางเหนือสู่หริภุญไชยในราวพุทธศตวรรษที่ 16⁶

¹ ปภัสสร เขียวปัญญา. (2547). เล่มเดิม. หน้า 20.

² ธิดา สาระยา. (2538). เล่มเดิม. หน้า 183.

³ Emmanuel Guillon. (1999). op. cit. p. 78.

⁴ Ibid. p. 86.

⁵ Ibid. p. 79.

⁶ สรัสวดี อ๋องสกุล. (2543). เล่มเดิม. หน้า 40.

1.2 มอญยุคทริภุญไชย

เมืองทริภุญไชยเป็นศูนย์กลางของอารยธรรมมอญในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง ในราวพุทธศตวรรษที่ 13 นับเป็นการขยายตัวของวัฒนธรรมจากเมืองละโว้ขึ้นมาทางภาคเหนือ เมืองทริภุญไชยจึงเป็นเมืองเหนือสุดที่รับวัฒนธรรมละโว้ เมืองทริภุญไชยแต่เดิมเป็นศูนย์กลางการค้าของป่า ทำหน้าที่รับสินค้าจากแหล่งต่าง ๆ ตามเขตหุบเขาตอนบนแล้วส่งผ่านลงสู่เมืองตอนล่างโดยอาศัยลำน้ำปิงเป็นเส้นทางการขยายตัว เมืองทริภุญไชยจึงเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญ และเป็นเมืองที่มั่งคั่งจากการค้า¹

เมืองทริภุญไชย ในระยะแรกคงเป็นส่วนหนึ่งของรัฐทวารวดี ซึ่งมีเมืองละโว้เป็นศูนย์กลาง ภายหลังทริภุญไชยได้แยกตัวเป็นอิสระ และพัฒนาการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมในภูมิภาคนี้ ต่อมาได้รับวัฒนธรรมจากแหล่งอื่น ๆ มาผสมผสาน เช่น ศิลปะจากพุกาม ศิลปะอินเดียสมัยปัลลวะ จนสร้างเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น “มอญทริภุญไชย”

ตำนานจามเทวีวงศ์และสังคีตยวงศ์กล่าวถึงการสร้างเมืองทริภุญไชย และการอัญเชิญพระนางจามเทวีจากละโว้มาครองเมืองทริภุญไชย เมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 14 มีขุนนางและผู้เชี่ยวชาญศิลปวิทยาการ เช่น พระภิกษุ นักปราชญ์ และช่างแขนงต่าง ๆ ได้ติดตามไปด้วยเป็นจำนวนมาก

พระนางจามเทวีจึงเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จามเทวี เอกสารโบราณของจีนเรียกเมืองทริภุญไชยนี้ว่า “หนี่หวังก๊ก” ซึ่งหมายถึงอาณาจักรที่มีกษัตริย์เป็นผู้หญิง

ส่วนด้านใต้ของทริภุญไชยการตั้งถิ่นฐานขยายตัวตลอดลำน้ำปิงจนถึงเวียงฮอด* ซึ่งอยู่ได้สุด ตั้งอยู่บนเส้นทางที่เชื่อมชุมทางการค้าระหว่างล้านนากับบอญญา และยังสามารรถตัดข้ามภูเขาไปยังเมืองหงสาวดีในเขตหัวเมืองมอญได้²

ทริภุญไชยมีความเจริญรุ่งเรืองบ้านเมืองมีความสงบปราศจากสงคราม มีการทำนุบำรุงศาสนา เช่น การสร้างวัด การกัลปนาผู้คนและที่ดินแก่วัด กษัตริย์ที่สำคัญในสมัยนี้คือ พญาอาทิตย์ราชา ผู้ทรงสร้างพระธาตุทริภุญไชยเมื่อประมาณ พ.ศ.1700 และพญาสวาวาสิตินิธิ (สรพพิทธี) พบหลักฐานศิลาจารึกภาษามอญจารึกพระราชกรณียกิจของพระองค์ในด้านศาสนา³

ประชากรในเมืองทริภุญไชยประกอบด้วยชาติพันธุ์ผสมคือ ชาวเม็ง (มอญ) และลัวะ ซึ่งเป็นชาติพันธุ์เดิม ในภายหลังจึงปรากฏกลุ่มคนไทย ในยุคทริภุญไชย “เม็ง” เป็นชนชั้นปกครอง เป็นกลุ่มที่

¹ สวัสดิ์ อ่องสกุล. (2543). เล่มเดิม. หน้า 40.

* เวียงฮอด หรือ อำเภอฮอด จังหวัดตาก ในปัจจุบัน.

² สวัสดิ์ อ่องสกุล. (2543). เล่มเดิม. หน้า 76.

³ จำปา เยื้องเจริญ. (2532). ศิลาจารึกในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติทริภุญไชย. หน้า 11-14.

รับความเจริญมาจากมอญในแถบภาคกลาง¹ นอกจากนี้ยังมีชาวละโว้ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นมอญที่มากับพระนางจามเทวี

เม็งและลัวะเป็นชาติพันธุ์ดั้งเดิมในที่ราบลุ่มน้ำปิง ตำนานจามเทวีวงศ์เรียกชาติพันธุ์เม็งว่าเมงคบุตร² ศรีศักร วัลลิโภดม วิเคราะห์ว่า กลุ่มเมงคบุตร เป็นกลุ่มชนพื้นเมืองที่เจริญเป็นพวกแรกในแถบที่ราบเชียงใหม่ มีลักษณะสังคมชนเผ่า แบ่งออกเป็นหลายตระกูลแต่ละตระกูลใช้สัตว์เป็นสัญลักษณ์ของตน ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชาติพันธุ์เม็ง มักกระจายตัวอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง จึงพบคำเก่าแก่ในภาษาเม็งเรียกแม่น้ำปิงว่า “แม่ระมิง” (มาจากคำว่า รเมญ ในภาษามอญโบราณ และกร่อนมาเหลือ เมญ หรือ เม็ง ในภาษาล้านนา) หรือแม่น้ำเม็ง หมายถึงแม่น้ำที่ชาวเม็งอาศัยอยู่³

ความเจริญด้านต่าง ๆ จากทริภุญไชยได้แพร่หลายไปสู่เมืองที่เกิดขึ้นในระยะต่อมาเช่นล้านนา กล่าวคือ ตัวอักษรธรรมล้านนามีที่มาจากอักษรมอญหรือทริภุญไชย ด้านศิลปกรรมก็ยอมรับศิลปะทริภุญไชยอย่างเด่นชัด เช่นรูปทรงเจดีย์ แม้แต่กฎหมาย “มังรายศาสตร์” อาจจะได้รับอิทธิพลมาจากกฎหมายของมอญที่ทริภุญไชย⁴

ส่วนเมืองสุโขทัยซึ่งครอบครองดินแดนที่เคยเป็นของมอญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และดินแดนบริเวณเหนือแม่น้ำโขงสืบแทนพวกเขมร⁵ ประชากรส่วนใหญ่ของสุโขทัยก็คงจะเป็นชาวมอญและเขมร ซึ่งพ่อขุนรามคำแหงคงได้ดัดแปลงตัวอักษรจากทั้ง 2 ชาติ⁶ เป็นภาษาทางการซึ่งประชากรในอาณาจักรสุโขทัยที่พูดภาษามอญและเขมรจะสามารถใช้ร่วมกัน

¹ สรัสวดี อ๋องสกุล. (2543). เล่มเดิม. หน้า 83.

² ตำนานจามเทวีวงศ์ เรียก ชาติพันธุ์ เม็ง ว่า เมงคบุตร. ใน กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2515). คำแปลจามเทวีวงศ์: พงศาวดารเมืองทริภุญไชย. หน้า 3.

³ พระโพธิ์รังสี. (ม.ป.ป.). คำแปลจามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองทริภุญไชย. หน้า 215.

⁴ สรัสวดี อ๋องสกุล. (2539). เล่มเดิม. หน้า 131.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 217.

⁶ ประเสริฐ ญ นคร. (2534). งานจารึกและงานประวัติศาสตร์ ของ ดร.ประเสริฐ ญ นคร. หน้า 13-

2. มอญในดินแดนพม่า

มอญในดินแดนพม่าพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ก่อนไปทางตะวันออกของแม่น้ำอิรวดี และมีอาณาเขตแผ่ลงไปถึงทวาย ชนชาติมอญมีวัฒนธรรมในระดับสูง เป็นผู้ริเริ่มการปลูกข้าวและถั่วในดินแดนพม่าปัจจุบัน และเป็นผู้คิดทำการชลประทานขึ้น

ขณะที่อาณาจักรทวารวดีกำลังเจริญรุ่งเรืองนั้น ได้มีเมืองสำคัญอยู่ในเขตพม่าตอนล่างแล้ว ได้แก่ เมืองสะเทิม (Thaton) หรือ สุธรรมวดี (Sudhammavati) เมืองเมาะตะมะ (Martaban) และเมืองพะโค (Pegu) หรือหงสาวดี (Hansavati) เมืองทั้ง 3 นี้อาจก่อรูปขึ้นและมีความเจริญใกล้เคียงกับอาณาจักรทวารวดี ศูนย์กลางความเจริญในระยะแรกว่ามีหลายแห่งด้วยกันคือ สะเทิม, ทะละ (Dala), (ปัจจุบันคือ ตวันเต Twante), และพะโค (Pegu) ซึ่งต่างเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อกัน¹

2.1 อาณาจักรสะเทิม

ตามตำนานระบุว่าอารยธรรมของมอญเริ่มมาตั้งแต่ 241 ปี ก่อนพุทธศักราช² และเมื่อศึกษาจากหลักฐานทางโบราณคดีพบว่าชาวมอญได้ตั้งถิ่นฐานขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำอิรวดีในบริเวณพม่าตอนล่าง (Lower Myanmar) ร่วมสมัยกับเขมรและปยู* ราวพุทธศตวรรษที่ 8-13³ ซึ่งศูนย์กลางอำนาจในยุคนั้นเป็นลักษณะของการตั้งรัฐอิสระที่ไม่ขึ้นตรงต่อกัน บางครั้งมีอาณาเขตที่ทับซ้อนไม่มีเส้นแบ่งเขตชัดเจนแน่นอน มีการเคลื่อนตัวไปมาของประชากรอยู่เสมอเป็นไปตามสถานการณ์ทางการเมืองหรือสังคมในช่วงนั้น ๆ เช่น ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 16 เมืองหริภุญไชยเกิดอหิวาตกโรคระบาดต้องอพยพไปอยู่เมืองสะเทิม และหงสาวดี แต่หลังจากโรคภัยสงบลงก็อพยพกลับมาดังเดิม⁴

ทางตะวันออกเฉียงเหนือของตัวเมืองสะเทิมในปัจจุบัน มีภูเขาสูงหนึ่งเรียกว่า เกลาสะ ซึ่งตรงกับตำนานเมืองสะเทิมที่มีอยู่ในจารึกต่าง ๆ ที่พบบริเวณเมืองพะโค⁵ ชัยภูมิของเมืองสะเทิมมีความ

¹ สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). มอญในเมืองไทย. หน้า 16.

² สุธรรมวดีราชา วงสะปฐม พงศาวดารชนชาติมอญ (ฉบับอักษรอมอญ). (2453). แปลโดย พระครูโชติธรรมสุนทร, ช่วง อุเจริญ. หน้า 65-70.

* ชนชาติในตระกูลธิเบต-พม่า เคยมีรัฐปกครองตนเองคืออาณาจักรศรีเกษตร อยู่ในพม่าปัจจุบัน

³ หลักฐานที่พบคือ จารึกวัดโพธิ์ร้าง จังหวัดนครปฐม ซึ่งมีอายุอยู่ในราว พ.ศ. 1143 จารึกปยู พบบนโกศศพที่ศรีเกษตร อายุราว พ.ศ. 1216 และจารึกเขมร คือจารึก Kdai Ang ซึ่งมีอายุอยู่ในราวปี พ.ศ. 1172 จารึกทั้ง 3 จึงเป็นหลักฐานที่เก่าแก่ที่สุดของชนชาติดังกล่าวที่พบในแหลมอินโดจีน แสดงให้เห็นถึงการเริ่มต้นของการบันทึกประวัติศาสตร์ที่ร่วมสมัยกันของชนชาติที่มีความเจริญทั้ง 3 ซึ่งอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11-13. ใน กรมศิลปากร. (2529). จารึกในประเทศไทย. หน้า 29.

⁴ สรัสวดี อ๋องสกุล. (2543). เล่มเดิม. หน้า 17.

⁵ Emmanuel Guillon. (1999). op. cit. p. 105.

อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำเกษตรกรรม เพราะตั้งอยู่แถบที่ราบลุ่มปากแม่น้ำ มีการค้นพบงานศิลปะมากมาย เช่น เสมานิน และศิลาแกะสลักซึ่งมีรูปแบบและยุคสมัยเดียวกันกับงานศิลปะที่เมืองฟ้าแดดสงยาง

ในพุทธศตวรรษที่ 16 อาณาจักรมอญที่สะเทิมเจริญสูงสุดยิ่งกว่าอาณาจักรใด ๆ ในบริเวณใกล้เคียง ทั้งทางด้านวัฒนธรรม ศาสนา และการค้า ขณะนั้นพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 อาณาจักรเขมรได้ขยายอาณาเขตออกไปทางตะวันตก เข้ายึดครองลพบุรีของมอญทวารวดี ก่อให้เกิดการอพยพใหญ่ของมอญที่ลี้ภัยเข้าสู่หงสาวดีและสะเทิม จากนั้นพวกเขมรก็รุกรานเข้าไปในพม่าตอนใต้ กษัตริย์มอญอาณาจักรหงสาวดีได้ขอให้พระเจ้าอโนรธาอาณาจักรพุกามของพม่ายกทัพมาช่วยด้านทานกองทัพเขมร พระเจ้าอโนรธาจึงถือโอกาสขยายอำนาจเข้ามาจนถึงลพบุรี ทั้งนี้พม่ายอมคืนลพบุรีให้เขมร โดยมีข้อแม้ว่าเขมรต้องยอมรับอำนาจเหนือดินแดนที่พม่าตีได้¹

แม้ว่ามอญจะถูกพม่าปราบจนสิ้นอิสรภาพ แต่อารยธรรมความเจริญของมอญกลับรุ่งเรืองและมีอิทธิพลเหนือพม่า พระเจ้าอโนรธา (พ.ศ. 1587-1626) ได้กวาดต้อนนักปราชญ์ราชบัณฑิตและช่างฝีมือทุกแขนงจากสะเทิมไปยังพุกาม และได้หล่อหลอมเป็นวัฒนธรรมประจำชาติพม่า ดังจะเห็นได้จากการสร้างและตกแต่งเจดีย์ต่าง ๆ ในสมัยราชวงศ์พุกาม การดัดแปลงตัวหนังสือของมอญไปใช้เป็นตัวเขียนของพม่า ตลอดจนการรับคำในภาษามอญไปใช้ในภาษาพม่า นอกจากนี้ยังรับพุทธศาสนาและวัฒนธรรมอื่น ๆ ของมอญด้วย² โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าครุชิต (จันสิตธา พ.ศ. 1627-1655) ซึ่งครองราชย์ต่อจากพระเจ้าอโนรธา ในสมัยนี้วัฒนธรรมมอญมีอิทธิพลของเหนือพม่าอย่างเห็นได้ชัด มีการสร้างวัดและเจดีย์จำนวนมากตามแบบสถาปัตยกรรมมอญ และจารึกส่วนใหญ่ก็ใช้ภาษามอญ³ แต่ต่อมาในรัชสมัยของพระเจ้าอลองสิทฺธ (พ.ศ. 1656-1708) วัฒนธรรมมอญที่เคยมีอิทธิพลเหนือราชวงศ์พุกามก็ถูกกลืนหายไปโดยสิ้นเชิง⁴

นโยบายของพม่าในการที่จะรวมมอญเข้าไว้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร ซึ่งเริ่มขึ้นในสมัยพระเจ้าอโนรธาได้สืบทอดมายังกษัตริย์องค์ต่อ ๆ มา แต่มอญพยายามดิ้นรนเพื่ออิสรภาพของตนอยู่เสมอ และในที่สุดก็สามารถฟื้นตัวและตั้งอาณาจักรอิสระขึ้นได้อีก 2 ครั้ง

¹ ปภัสสร เขียวปัญญา. (2547). เล่มเดิม. หน้า 34.

² สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). เล่มเดิม. หน้า 17.

³ แหล่งเดิม. หน้า 18.

⁴ ฮอลล์, ดี.อี.จี. (2522). ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1. แปลโดย วรณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา; และคนอื่น ๆ. หน้า 197.

2.2 อาณาจักรเมาะตะมะ

หลังจากที่อาณาจักรพุกามของพม่าถูกกองทัพมองโกลของจักรพรรดิคุบไลข่านทำลายใน พ.ศ. 1820 พวกมอญทางใต้ได้ก่อกบฏ พ้อคำมอญเชื้อสายไทใหญ่ชื่อ มะกะโท¹ ยึดเมืองเมาะตะมะได้ใน พ.ศ. 1824 ตั้งตนเป็นปฐมกษัตริย์อาณาจักรเมาะตะมะ พระนามว่าพระเจ้าฟ้ารั่ว (Wareru)

พระเจ้าฟ้ารั่วทรงสร้างประมุขกฏหมายใหม่ที่ดัดแปลงมาจากกฏหมายพระมนู เรียกว่า พระธรรมศาสตร์ฉบับพระเจ้าฟ้ารั่ว ซึ่งแปลจากคัมภีร์ภาษาฮินดูเป็นภาษามอญ และปรับปรุงให้เข้ากับ หลักพุทธศาสนา และกลายเป็นรากฐานกฏหมายทั้งของพม่าและไทย²

ในสมัยพญาอู่ ได้มีการย้ายเมืองหลวงจากเมาะตะมะไปยังหงสาวดีใน พ.ศ. 1912 เพราะถูก โจมตีจากกองทัพไทย คือพระเจ้าอู่ทอง (พ.ศ. 1893-1912) เกิดการแย่งชิงราชสมบัติกันเองเป็นเวลา หลายปี ทำให้ไทยและไทใหญ่ถือโอกาสรุกราน แต่อย่างไรก็ตามพญาอู่ยังคงรักษาอาณาจักรไว้ได้³

2.3 อาณาจักรหงสาวดี

อาณาจักรมอญทั้งหมดสามารถรวมเป็นปึกแผ่นได้เป็นครั้งแรก ในสมัยของพระเจ้า ราชาริราช (พ.ศ. 1936-1964) ซึ่งครองราชย์ต่อจากพระบิดาคือ พญาอู่ นอกจากจะทรงจัดระเบียบการ ปกครองที่ดีแล้ว ยังพยายามผูกมิตรกับอาณาจักรอยุธยา⁴ และอาณาจักรข้างเคียง ทำให้สามารถรับ ศึกจากพม่าและไทยใหญ่ได้เต็มที่ พระเจ้าราชาริราชประสบความสำเร็จเกือบตลอดรัชกาลของพระ องค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขับเคี่ยวกับพม่ากรุงอังวะในสมัยของพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง (พ.ศ.1944- 1965) แต่พระเจ้าราชาริราชทรงใช้นโยบายยุยงให้อังวะกับรัฐต่าง ๆ แยกกัน จึงสามารถป้องกันอาณาจักรไว้ได้⁵

อาณาจักรหงสาวดีในช่วงระหว่าง พ.ศ. 1966-2082 เป็นยุคแห่งความสงบและรุ่งเรืองทาง วัฒนธรรมและการค้าขาย กล่าวได้ว่าเป็นยุคทองของมอญ มีกษัตริย์ปกครองรวม 8 องค์ ที่สำคัญคือ พระนางพญาท้าว (Shinsawbu พ.ศ. 1996-2013) และพระเจ้าธรรมเจดีย์ (พ.ศ. 2013-2035) เนื่อง จากในระบะนั้นพม่าตกอยู่ในภาวะสงครามภายใน ทำการสู้รบกันเอง จึงมิได้มารบกวนมอญ เป็น โอกาสให้มอญสามารถทะนุบำรุงประเทศอย่างเต็มที่ ที่สำคัญคือ กิจกรรมในพุทธศาสนา ได้แก่ การ บูรณะองค์พระเจดีย์ชเวดากอง (พระมหาธาตุเมืองตะเกิง) ในสมัยพระนางเซ็งชอญ (มอญเรียกว่า พระ

¹ ฮอลล์. ดี. อี. จี. (2522). เล่มเดิม. หน้า 199.

² สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). เล่มเดิม. หน้า 157-158.

³ แหล่งเดิม. หน้า 19.

⁴ ปภัสสร เขียวปัญญา. (2547). เล่มเดิม. หน้า 38.

⁵ สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). เล่มเดิม. หน้า 19.

นางมิจาวปุ) พระนางได้ถวายทองคำเท่าน้ำหนักตัวปิดทองคำองค์พระธาตุ พระเจ้าธรรมเจดีย์ ทำการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 และการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ คือ อินเดีย มะละกา และหมู่เกาะมาเลย์ เมืองท่าที่สำคัญของมอญได้แก่ เมืองสิริเยียม (Syriam) เมืองพะสิม (Bassein) เมืองเมาะตะมะ (Martaban) และเมืองหงสาวดี (Pegu)

พระเจ้าแผ่นดินที่ปกครองหงสาวดี ล้วนสนับสนุนส่งเสริมกิจการทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะพระนางเซ็งชอญและพระเจ้าธรรมเจดีย์ได้ทะนุบำรุงพุทธศาสนา บริจาคทรัพย์สิ่งของมีค่าและเครื่องประดับ เพื่อใช้ในการบูรณะและตกแต่งเจดีย์ชเวดากอง (พระมหาธาตุเมืองตะเกิง) ถวายทาสชายหญิงให้เป็นข้าวัด ส่วนพระเจ้าธรรมเจดีย์ได้ส่งทูตไปลังกาเพื่อทำการชำระสมณวงศ์ทั้งด้านพิธีกรรมและวินัยสงฆ์ จำลองแบบสีมาสร้างขึ้นในหงสาวดี โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่สีมังกัลยาณีใกล้เมืองหงสาวดี ซึ่งใช้เป็นสถานที่สำหรับบวชพระ รวมทั้งนิมนต์พระสงฆ์จากประเทศใกล้เคียงให้เข้ามาทำการบวชอีกครั้งหนึ่งที่สีมังกัลยาณี ทำให้พิธีการบวชในประเทศใกล้เคียงที่นับถือพุทธศาสนาเป็นลักษณะเดียวกันเรื่องราวเกี่ยวกับการชำระสมณวงศ์ดังกล่าว พระเจ้าธรรมเจดีย์โปรดฯ ให้จารึกลงบนศิลา 10 หลัก เรียกว่า จารึกกัลยาณี¹

มอญในยุคหงสาวดีสิ้นสุดลงเพราะถูกพม่าแห่งราชวงศ์ตองอูรุกราน และรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรพม่าใน พ.ศ. 2082 พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ (พ.ศ. 2074-2093) ทรงมีนโยบายรวมมอญกับพม่าเข้าเป็นชาติเดียวกัน โดยการรับอารยธรรมต่าง ๆ ของมอญมาใช้ในราชสำนักพม่า ให้ชาวมอญเข้ารับราชการในตำแหน่งหน้าที่สำคัญ ๆ ของกองทัพ รวมทั้งย้ายราชธานีมาอยู่ที่กรุงหงสาวดี

สมัยพระเจ้าบุเรงนอง (Bayinnaung พ.ศ. 2094-2124) แม้พระองค์จะยังคงยึดถือนโยบายและปฏิบัติต่อชาวมอญเช่นเดียวกับพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ แต่ความต้องการที่จะสร้างจักรวรรดิพม่าให้ยิ่งใหญ่ ทำให้ต้องเกณฑ์ชาวมอญเข้าในกองทัพเป็นจำนวนมากอยู่เสมอ ขาดแรงงานทำนา จนเกิดภาวะข้าวยากหมากแพง พวกมอญได้ก่อการกบฏขึ้นแต่ก็ถูกปราบอย่างรุนแรง กษัตริย์พม่าองค์ต่อมาปกครองมอญอย่างกดขี่ บีบบังคับในเรื่องภาษีและการเกณฑ์แรงงาน ทั้งในยามสงบและยามสงคราม เป็นเหตุให้มอญก่อการกบฏอยู่เนือง ๆ และเมื่อถูกพม่าปราบหนักเข้า จึงพากันอพยพเข้าสู่ไทย

ปลายราชวงศ์ตองอู ขณะที่พม่าต้องทำสงครามทั้งกับจีนฮ่อและไทย² มอญก็ถือโอกาสรวบรวมกำลังและประกาศอิสรภาพใน พ.ศ. 2283 ภายใต้การนำของสมเด็จพระพุทธเอก³ (พ.ศ. 2283-2290) หลังจากตั้งมั่นที่หงสาวดีได้แล้ว มอญคิดจะขยายอาณาเขตออกไปทางเหนือ เพื่อทำลายล้างอาณาจักร

¹ สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). เล่มเดิม. หน้า 21.

² แหล่งเดิม. หน้า 24.

³ แหล่งเดิม. หน้า 24-25.

จักรพรรดิอั้งวะซึ่งกำลังอ่อนแอให้สิ้นซาก แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ สมิงทอพุทธเกษจึงสละราชบัลลังก์¹ ใน พ.ศ. 2290

พญาทะเล (พ.ศ. 2290-2300) ขึ้นครองอำนาจต่อมา พยายามขยายอาณาเขตจนยึดกรุงอั้งวะเมื่อ พ.ศ. 2295 ทำให้ดูเหมือนว่ามอญกำลังจะรวมพม่าเข้าไว้เป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิมอญ แต่ในเวลาที่พม่าเพลี่ยงพล้ำ อลองพญา จากเมืองมุกโซโบ (Moksobomyo) นำสมัครพรรคพวกเข้าตีกองทัพมอญแตกยับเยิน แม้มอญจะส่งกำลังมาเพิ่มเติมแต่ก็พ่ายแพ้กลับไปทุกครั้ง และใน พ.ศ. 2297 พระเจ้าอลองพญาก็ยึดพม่าตอนบนไว้ได้ทั้งหมด ลงมาจนถึงเมืองพะโค ซึ่งพระองค์เปลี่ยนชื่อใหม่ว่า "ย่างกุ้ง" แปลว่า "สิ้นสุดสงคราม" และได้ดินแดนมอญทั้งหมดไว้ในอำนาจโดยเด็ดขาดใน พ.ศ. 2300 มอญจึงถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพม่าตั้งแต่นั้นมาโดยไม่มีโอกาสฟื้นตัวได้อีกจนกระทั่งปัจจุบัน²

อาณาจักรมอญทั้ง 3 แห่งคือเมืองสะเทิม หงสาวดี และเมืองเมาะตะมะ ตกอยู่ในภาวะสงครามมาโดยตลอดตั้งแต่เริ่มตั้งอาณาจักร ทั้งสงครามจากการรุกรานของอาณาจักรข้างเคียง และการแย่งชิงอำนาจภายในราชวงศ์ของมอญเอง

เมื่อบ้านเมืองเข้าสู่ภาวะสงคราม ตกเป็นเมืองขึ้นของชาติอื่น การดำเนินชีวิตย่อมมีความยากลำบาก ชาวมอญถูกกดขี่เอารัดเอาเปรียบอยู่ตลอดเวลา จึงอพยพโยกย้ายมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในแผ่นดินไทยหลายครั้ง ชาวมอญที่อพยพเข้ามาครั้งนั้นล้วนเป็นที่ต้องการของพระมหากษัตริย์ไทย³ เพราะโดยปกติสงครามในสมัยก่อน เป็นสงครามกวาดต้อนผู้คน เมื่ออาณาจักรใดมีพลเมืองมากก็ย่อมมีแรงงานทำเกษตรกรรมและเป็นกำลังป้องกันประเทศจากการรุกรานของข้าศึกได้ดี

3. การอพยพของชาวมอญเข้าสู่ประเทศไทย

ชาวมอญในที่นี้ หมายถึงชาวมอญที่มีถิ่นอาศัยอยู่ในเมืองมอญ คือ พม่าตอนใต้ในปัจจุบัน และอพยพจากถิ่นเดิมเข้ามายังแผ่นดินไทย เพราะถูกรุกรานจากอาณาจักรข้างเคียง ภาวะสงคราม และการถูกกดขี่ข่มเหง ล้วนเป็นปัจจัยผลักดันให้ชาวมอญที่ได้รับความเดือดร้อน พากันอพยพครอบครัวหนีไปยังประเทศเพื่อนบ้าน เช่น ล้านนา เขมร เวียดนาม⁴ ลาว และไทย

ในการอพยพเข้าสู่ไทย มีหลักฐานกล่าวถึงเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2082 เมื่อพระเจ้าตะเบงชเวตี้ทำสงครามชนะ มีอำนาจเหนืออาณาจักรหงสาวดี ชาวมอญจำนวนมากพากันอพยพลบหนีเข้ามายัง

¹ สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). เล่มเดิม. หน้า 21.

² แหล่งเดิม. หน้า 25.

³ แหล่งเดิม. หน้า 71.

⁴ ล้อม เพ็งแก้ว. (2549). เอกสารประกอบการปาฐกถาพิเศษ ประชุมใหญ่สามัญประจำปีชมรมเยาวชนมอญกรุงเทพ. วันที่ 12 พฤศจิกายน 2549 ณ สโมสรกองทัพบก สีเสาทเวศน์. ไม่ปรากฏเลขหน้า.

พระราชอาณาจักรไทย และมีการอพยพเข้ามาอย่างต่อเนื่องอีกหลายครั้ง จนถึง พ.ศ. 2367 ถือเป็น การอพยพเข้ามาอย่างเป็นทางการครั้งสุดท้าย เนื่องจากอังกฤษเริ่มทำสงครามกับพม่า อังกฤษเข้ายึด ครองบริเวณที่เป็นเมืองเก่าของมอญ และผนวกเข้าเป็นจังหวัดหนึ่งของอินเดีย

4. สาเหตุที่ทำให้ชาวมอญต้องอพยพ

ชาวมอญที่อพยพออกจากดินแดนถิ่นกำเนิดนั้น สาเหตุที่สำคัญคือการตกอยู่ภายใต้อำนาจ การปกครองของพม่า ถูกบีบคั้นทางการเมือง ความเดือดร้อนจากการถูกกดขี่ เกณฑ์แรงงานไปใช้ใน การก่อสร้าง ทำการเกษตรรวบรวมเสบียงอาหารให้กองทัพพม่าก่อนการยกทัพเข้าทำสงครามกับชาติ ต่าง ๆ มากกว่าจะเป็นความเดือดร้อนจากเรื่องการทำมาหากิน หรือเพราะประชากรเพิ่มจำนวนสูง จน ประสบปัญหาที่ทำกิน มีผลผลิตไม่เพียงพอ ทั้งนี้เพราะภูมิประเทศของมอญมีความอุดมสมบูรณ์ และ เป็นเมืองท่าค้าขายที่สำคัญ สภาพเศรษฐกิจจึงอยู่ในระดับมั่งคั่ง ไม่ได้เดือดร้อน ส่วนการที่ชาวมอญเลือก อพยพเข้ามาไทยเป็นหลักมากกว่าจะเป็นประเทศเพื่อนบ้านอื่น ๆ นั้น เนื่องจากพื้นที่ของมอญและไทย ต่อเนื่องกัน สภาพภูมิอากาศคล้ายกัน ประกอบอาชีพเกษตรกรรม มีอาหารการกิน วิถีชีวิต วัฒนธรรม ประเพณีก็เหมือนกัน ที่สำคัญคือ นับถือศาสนาพุทธเช่นเดียวกัน จึงสามารถปรับตัวได้ง่ายเมื่อเข้ามา อยู่ในไทย ประกอบกับไทยมีความรู้สึกเป็นมิตร ไม่มีนโยบายกีดกันชาวมอญ รวมทั้งพระมหากษัตริย์ ไทยยินดีต้อนรับชาวมอญให้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารเสมอ ชาวมอญเหล่านี้ที่ราบดีว่ามอญที่ได้ อพยพเข้ามาก่อนหน้านี้ ล้วนได้รับการปฏิบัติอย่างดี หลายคนได้รับราชการเป็นขุนนางระดับสูง การ อพยพครั้งสำคัญของชาวมอญเข้ามาตั้งหลักแหล่งในไทยมี 9 ครั้ง ดังนี้

การอพยพครั้งที่ 1 (สมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช พ.ศ. 2082)

เมื่อพระเจ้าตะเบงชเวตี้ทำสงครามชนะ มีอำนาจเหนืออาณาจักรหงสาวดี ชาวมอญจำนวนมากพากันอพยพลบหนีเข้ามาพึ่งพระราชอาณาจักรไทย พระมหากษัตริย์ทรงโปรดเกล้าฯให้ชาวมอญ กลุ่มนี้ตั้งบ้านเรือนอยู่แถบชานพระนครกรุงศรีอยุธยา

การอพยพครั้งที่ 2 (สมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ. 2127)

สืบเนื่องจากเมื่อครั้งที่สมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิสรภาพที่เมืองแครง นายทหารมอญ คือพระยาเกียรติ พระยาราม และพระมหาเถรคันฉ่องได้เข้ามาสวามิภักดิ์สมเด็จพระนเรศวร หลังจากนั้น สมเด็จพระนเรศวรจึงชักชวนพระยาเกียรติพระยาราม¹ และพระมหาเถรคันฉ่องเข้ามาไทย อีกทั้ง

¹ เทพ สุนทรศาลทูล กล่าวว่า พระยาเกียรติพระยาราม มิใช่เป็นนายทหารสองคน คือ พระยาเกียรติคน หนึ่ง พระยารามคนหนึ่ง แต่ที่จริงแล้วเป็นตำแหน่งนายทหารมอญเพียงคนเดียว คือ “พระยาเกียรติพระราม” หรือ พระยารามเกียรติ. ใน กิตติ วรรณกิตติ. (2533). มอญเสียเมือง. หน้า 75.

ชาวเมืองแครงและชาวมอญในเมืองรายทางที่เกลียดชังพม่าเพราะถูกกดขี่มานานจึงอพยพตามเสด็จสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเข้ามาเป็นจำนวนมาก¹

การอพยพครั้งที่ 3 (สมัยสมเด็จพระนเรศวร พ.ศ. 2136)²

สาเหตุเกิดจากความเดือดร้อนที่ชาวมอญได้รับจากภาวะสงคราม เนื่องจากพม่าสมัยพระเจ้าันนทบุเรงพยายายมยกทัพเข้ามาปราบปรามเอาชนะไทยหลายครั้งแต่พ่ายแพ้กลับไปทุกครั้ง ทำให้ต้องเกณฑ์พลเมืองเข้ากองทัพเพื่อทำนาและเป็นทหาร ซึ่งชาวมอญเป็นพวกที่เดือดร้อนที่สุดเนื่องจากอยู่ตรงแดนต่อระหว่างไทยกับพม่า ชาวมอญจึงพากันอพยพหนีพม่าเข้ามายังพระราชอาณาจักรไทย

การอพยพครั้งที่ 4 (สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ. 2175)

สาเหตุเกิดจากชาวมอญถือโอกาสที่พม่าผลัดแผ่นดินจึงก่อกบฏขึ้น แต่ไม่ประสบความสำเร็จถูกพม่าจับประหารชีวิตเป็นจำนวนมาก ชาวมอญจึงพากันอพยพเข้ามายังพระราชอาณาจักรไทย

การอพยพครั้งที่ 5 (สมัยสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ. 2203)

สาเหตุเกิดจากกองทัพจีนฮ่อซึ่งยึดบัลลังก์จากจักรพรรดิยู่ลี่ของจีนได้ จักรพรรดิยู่ลี่หนีมาอาศัยอยู่ในดินแดนพม่า กองทัพฮ่อไม่พอใจจึงตามเข้ามาโจมตีพม่า พม่าจึงเกณฑ์ชาวมอญขึ้นไปช่วยรักษาเมืองอังวะ แต่ชาวมอญพากันหนีทัพ พม่าจึงยกกองทัพมาปราบจับชาวมอญฆ่าเผาไฟอย่างโหดเหี้ยม ชาวมอญได้อพยพหนีเข้ามายังพระราชอาณาจักรไทย* รวม 10,000 คน

การอพยพครั้งที่ 6 (สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พ.ศ. 2290)

สาเหตุเกิดจากความอ่อนแอของพม่าปลายราชวงศ์ตองอู ขณะที่พม่าต้องประสบภาวะสงครามจีนฮ่อและไทย มอญก็ถือโอกาสรวบรวมกำลังและประกาศอิสรภาพใน พ.ศ. 2283 ภายใต้การนำของสมิงทอพุทธเกษ หลังจากตั้งมั่นที่หงสาวดีได้แล้ว มอญคิดจะขยายอาณาเขตออกไปทางเหนือเพื่อทำลายล้างอาณาจักรพม่าที่อังวะซึ่งกำลังอ่อนแอให้ราบคาบ แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ มอญจึงเริ่มอพยพเข้ามายังพระราชอาณาจักรไทย และอพยพติดตามมาเป็นระลอกย่อย ๆ หลายครั้งเมื่อกองทัพพม่าตีได้กลับมาและปราบปรามอย่างหนัก

การอพยพครั้งที่ 7 (สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พ.ศ. 2317)

สาเหตุเกิดจากพม่าสมัยราชวงศ์อลองพญาได้เกณฑ์แรงงานมอญเข้ากองทัพเพื่อเตรียมเส้นทางเตรียมยกทัพเข้าโจมตีไทย มีพระยาเจ่ง เจ้าเมืองเตรินเป็นหัวหน้า ทหารมอญอีกส่วนหนึ่งถูกเกณฑ์เข้าเป็นทหารประจำกองทัพ แต่พากันหนีทัพ พม่าจึงจับครอบครัวทหารมอญไปเป็นตัวประกัน และ

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2515). ไทยรบพม่า. หน้า 91-94.

² แหล่งเดิม. หน้า 156.

* พระราชพงศาวดารของไทยกล่าวว่าจำนวนที่อพยพเข้ามาครั้งนี้ 10,000 คน แต่ Harvey, G.E. และ Maung Htin Aung กล่าวตรงกันว่ามีจำนวน 6,000 คน.

พลอยจับเอาครอบครัวของทหารที่สร้างทางไปด้วย เมื่อทหารเหล่านั้นทราบเข้าจึงไม่พอใจเป็นอย่างมาก ก่อกบฏขึ้นรุกรตีเอาเมืองคืนจากพม่า แต่ยกทัพขึ้นไปได้เพียงเมืองย่างกุ้ง (ตะเกิง) พม่าส่งกองทัพมาปราบ พวกมอญสู้ไม่ได้และอพยพเข้ายังพระราชอาณาจักรไทยจำนวนหลายพันคน

การอพยพครั้งที่ 8 (สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พ.ศ. 2358)

สาเหตุเกิดจากพระเจ้าปดุงของพม่า ต้องการสร้างพระเจดีย์มินิกุนให้เป็นเจดีย์ที่ใหญ่ที่สุดในโลก¹ จึงได้เกณฑ์แรงงานเป็นจำนวนมาก ชาวมอญได้รับความเดือดร้อนสาหัส เพราะไม่มีเวลาทำมาหากิน ถูกรีดไถเอาไรต์เอาเปรียบจากเจ้าหน้าที่พม่าที่ชั่วร้ายทุรังบังหลวง ชาวมอญจึงพากันอพยพเข้าไทย จำนวนกว่า 40,000 คนเศษ โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ไปรับครัวมอญทางด้านเจดีย์สามองค์²

การอพยพครั้งที่ 9 (สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367)

สาเหตุเกิดจากเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดกองทัพออกไปรับครอบครัวมอญที่เป็นญาติพี่น้องจากเมืองมอญ³ เนื่องจากขณะนั้นพม่ากำลังรบพุ่งอยู่กับอังกฤษ⁴ ซึ่งพื้นที่บางส่วนของอังกฤษแล้ว เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) เกรงว่าญาติพี่น้องของตนจะเกิดอันตราย ซึ่งการอพยพครั้งนั้นมีจำนวนชาวมอญเข้ามายังพระราชอาณาจักรไทยไม่มากนัก และเป็น การอพยพครั้งสุดท้ายก่อนพม่าตกเป็นของอังกฤษ

5. เส้นทางอพยพเข้าสู่ประเทศไทย

มอญที่อพยพเข้ามายังพระราชอาณาจักรไทย โดยมากเป็นมอญจากเมืองใหญ่ที่มีความสำคัญ เป็นศูนย์กลางการค้า มีความอุดมสมบูรณ์ มีประชากรอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก จึงถูกพม่าควบคุมอย่างเข้มงวด เช่น เมืองเมาะตะมะ และ เมืองมะละแหม่ง เมืองเหล่านี้อยู่ใกล้ชายแดนไทย มีเส้นทางติดต่อค้าขายมาแต่สมัยโบราณ ชาวมอญคุ้นเคยเส้นทางเหล่านี้ดี จึงสามารถเดินทางมาได้สะดวก ประกอบกับมอญในเมืองเมาะตะมะถูกพม่าบีบบังคับกดขี่มากกว่าเมืองอื่น⁵ เพราะถูกพม่าใช้เป็น

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2515). เล่มเดิม. หน้า 662.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2358). พระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้ามงกุฎคุมเสียบียงอาหารไปรับครัวมอญ. เอกสารตัวเขียน สมุดไทดำ รัชกาลที่ 2 จ.ศ.1177. เลขที่ 6.

³ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2507). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2. เล่ม 1. หน้า 227.

⁴ สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). เล่มเดิม. หน้า 74.

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2358). คำให้การสมิงอิน จ่านครมอญ เรื่องในเมืองมอญพม่าเบียดเบียน. เอกสารตัวเขียน สมุดไทดำ รัชกาลที่ 2 จ.ศ.1177. เลขที่ 7.

ประชุมพล ก่อนยกทัพเข้าตีไทย นอกจากมอญเมืองเมาะตะมะ และเมืองมะละแหม่ง ยังประกอบด้วย
ชาวมอญจากเมืองหงสาวดี เมืองเว (เย) เมืองแครง เป็นต้น

เส้นทางการอพยพของชาวมอญเข้าสู่ไทย มีด้วยกัน 4 ทาง¹ โดยตั้งต้นจากเมืองเมาะตะมะ
และเมืองมะละแหม่ง ได้แก่

(1) ทางเหนือ อพยพเข้ามายังเมืองตาก หรือ เมืองระแหง ทางด่านแม่ละเมา เช่น การอพยพ
ในสมัยพระเจ้าตากสินมหาราช พ.ศ. 2317 มีสมิงสุหรัยกลันและพระยาแจ้งเป็นหัวหน้า

(2) ทางใต้ อพยพเข้ามายังเมืองกาญจนบุรี ทางด่านเจดีย์สามองค์ ซึ่งเป็นเส้นทางที่ใช้กัน
มาก ทั้งเป็นเส้นทางการค้า การเดินทาง ทั้งของฝ่ายไทยและฝ่ายพม่า เช่น การอพยพในสมัยสมเด็จพระ
นารายณ์ และการอพยพในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

(3) เข้ามาทางเมืองอุทัยธานี เช่น การอพยพในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน
ภาลัย ซึ่งเป็นการอพยพครั้งใหญ่ อพยพกันเข้ามาหลายเส้นทาง

(4) เข้ามาทางเมืองเชียงใหม่ เช่น การอพยพในสมัยพระเจ้าอู่ทองบรมโกศ พ.ศ. 2290 มีพระ
ยาพระราม พระยากลางเมือง และพระยาน้อยวันดีเป็นหัวหน้า โดยตัดมาทางตะวันตกเข้าเมือง
เชียงใหม่ เจ้าเมืองเชียงใหม่ส่งลงมาทางเมืองตาก และเจ้าเมืองตากได้ทำหนังสือส่งต่อมาถึงอยุธยา²

จากหลักฐานที่ทางการไทยบันทึกไว้ การอพยพของมอญมายังพระราชอาณาจักรไทย มีการ
จดบันทึกเอาไว้ 9 ครั้ง คือ สมัยอยุธยา 6 ครั้ง สมัยธนบุรี 1 ครั้ง และสมัยรัตนโกสินทร์ 2 ครั้ง อพยพ
เข้ามาโดยมีสาเหตุและเส้นทางการอพยพเข้ามาที่แตกต่างกันไป สามารถแสดงได้ดังตารางดังต่อไปนี้

ตาราง 1 แสดงระยะเวลา เส้นทาง และจำนวนผู้อพยพชาวมอญ

ครั้งที่	สมัย	พ.ศ.	เส้นทางการอพยพ	จำนวน
1	สมเด็จพระชัยราชาธิราช	2082	ด่านเจดีย์สามองค์	จำนวนมาก
2	สมเด็จพระมหาธรรมราชา	2127	ด่านเจดีย์สามองค์	จำนวนมาก
3	สมเด็จพระนเรศวรมหาราช	2136	ด่านเจดีย์สามองค์	หลายพันคน
4	สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง	2175	ด่านเจดีย์สามองค์	จำนวนหนึ่ง

¹ สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). เล่มเดิม. หน้า 49.

² กรมศิลปากร. (2506). พงศาวดารมอญพม่า. ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 1 เล่ม 2. หน้า 82-83. แต่
ใน พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวถึงการอพยพของพระยารามัญทั้ง 3 ว่า เข้ามาหลังจากที่พม่าตี
เมืองอังวะกลับคืนได้แล้ว. ใน กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2505). พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
เล่ม 2. หน้า 225.

ตาราง 1 (ต่อ)

ครั้งที่	สมัย	พ.ศ.	เส้นทางการอพยพ	จำนวน
5	สมเด็จพระนารายณ์มหาราช	2203	ด่านเจดีย์สามองค์	ประมาณ 10,000 คน
6	สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ	2290	เชียงใหม่, ตาก ด่านแม่ละเมา	ประมาณ 5,000 ¹ คน จำนวนมาก
			ด่านเมืองตาก	ประมาณ 1,000 คน
7	สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช	2317	ด่านเมืองตาก	จำนวนหนึ่ง
			แขวงเมืองตาก	ประมาณ 1,000 คน
			ด่านเจดีย์สามองค์	ประมาณ 3,000 คน
8	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	2358	ด่านเจดีย์สามองค์ ด่านเมืองอุทัยธานี ด่านเมืองตาก	ประมาณ 40,000 คน
9	พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	2367	ด่านเจดีย์สามองค์	จำนวนเล็กน้อย

จากตารางข้างต้นนี้ แสดงระยะเวลาการอพยพ เส้นทางการอพยพ และจำนวนผู้อพยพชาวมอญโดยประมาณ จากหลักฐานที่ทางการจดบันทึกเอาไว้ทั้งสิ้น 9 ครั้ง แต่คงจะมีชาวมอญอพยพเข้ามาอย่างไม่เป็นทางการอีกมาก เช่นการอพยพเป็นกลุ่มเล็ก ๆ และการอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในเขตหัวเมืองชั้นนอก มิได้อพยพเข้ามาถึงเขตเมืองชั้นใน

ที่มา: สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). *มอญในเมืองไทย*. หน้า 52-74. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2546). *มอญ เมือง เบลง รามัญ: รามัญ เมือง เบลง มอญ*. หน้า 52-64.

6. นโยบายทางการไทยที่มีต่อผู้อพยพชาวมอญ

เมื่อชาวมอญมีความเดือดร้อนเพราะถูกกดขี่ข่มเหงจากพม่า ก็มักจะมีหนังสือฉบับเข้ามากราบบังคมทูลขอพระมหากษัตริย์ไทยก่อน เพื่อขออพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

นโยบายของทางการไทยที่มีต่อชาวมอญอพยพ คือ ยินดีต้อนรับ เพราะนอกจากจะเป็นการเพิ่มแรงงานการผลิตในภาคเกษตรแล้ว ยังเป็นกำลังสำคัญในการป้องกันและสร้างอาณาจักรไทยให้เข้มแข็ง ทางการไทยจะจัดเตรียมกองทัพพร้อมเสบียงอาหารออกไปรับครัวมอญอพยพ เมื่อชาวมอญ

¹ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. (2517). *ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 6 ตอนที่ 1: ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลาง*. หน้า 126.

เข้ามาอยู่ภายใต้พระบรมโพธิสมภารแล้ว พระมหากษัตริย์ไทยจะพระราชทานที่ดิน อุปรกรณ์ก่อสร้าง และจัดสถานที่ให้ปลูกบ้านเรือนอยู่อาศัย โดยมากเป็นย่านริมน้ำและใกล้พระนครหรือชานพระนคร และมัก เนื่องจากสะดวกต่อการสัญจร และมีความอุดมสมบูรณ์ในการดำรงชีวิต ส่วนหัวหน้าชาวมอญ ที่นำครอบครัวมอญเข้ามา ก็มักได้รับพระราชทานรางวัล ตำแหน่งบรรดาศักดิ์ตามที่ได้รับเมื่อครั้งอยู่ใน เมืองมอญ ตั้งตำแหน่งหัวหน้าให้ดูแลปกครองกันเอง และให้สิทธิในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และการประกอบอาชีพโดยอิสระ

7 สถานที่อยู่อาศัยของชาวมอญในเมืองไทย

การอพยพครั้งที่ 1 (สมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช พ.ศ. 2082) เมื่อพระเจ้าตะเบงชเวตี้ทำ สงครามชนะ มีอำนาจเหนืออาณาจักรหงสาวดี ชาวมอญจำนวนมากพากันอพยพหลบหนีเข้ามายัง พระราชอาณาจักรไทย พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯให้ชาวมอญกลุ่มนี้ตั้งบ้านเรือนอยู่แถบชานพระ นครกรุงศรีอยุธยา

การอพยพครั้งที่ 2 (สมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ. 2127) ชาวมอญได้รับการโปรด เกล้าฯให้ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณบ้านใหม่มะขามหย่อง บางลี่ บางขาม ปากน้ำประสบ บ้านบางเพลิง บ้านไร่ ป่าฝ้าย ส่วนครอบครัวพระยาเกียรติพระยาราม ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านขมื่นใกล้พระอารามวัด ชุนแสน ใกล้พระราชวัง ครอบครัวและญาติโยมของพระมหาเถรคันฉ่อง ให้ตั้งบ้านเรือนที่ตำบลหัว แหลม ใกล้วัดนก วัดค้างคาว อยู่ใกล้กับวัดสบสวรรค์

การอพยพครั้งที่ 3 (สมัยสมเด็จพระนเรศวร พ.ศ. 2136) การอพยพครั้งนี้ไม่ปรากฏหลักฐาน ว่าชาวมอญได้รับการโปรดเกล้าฯให้ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณใด แต่คาดว่าให้อยู่แถบชานเมืองร่วมกับ พวกที่อพยพเข้ามาก่อนหน้านี้¹

การอพยพครั้งที่ 4 (สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ. 2175) การอพยพครั้งนี้ไม่ปรากฏ ในเอกสารฝ่ายไทย มีแต่เอกสารพม่าเป็นหลัก² จึงไม่มีหลักฐานระบุว่าโปรดเกล้าฯให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ บริเวณใด แต่คาดว่าให้อยู่แถบชานเมืองร่วมกับพวกที่อพยพเข้ามาก่อนหน้านี้

การอพยพครั้งที่ 5 (สมัยสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ. 2203) ชาวมอญได้รับการโปรดเกล้าฯให้ ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณบ้านสามโคก ปลายเขตแดนกรุงศรีอยุธยาต่อกับเมืองนนทบุรี บางส่วนอยู่ที่วัด ตองปูและแถวริมคลองคูจามชานพระนคร³

¹ สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). เล่มเดิม. หน้า 57.

² แหล่งเดิม. หน้า 58.

³ แหล่งเดิม. หน้า 74.

การอพยพครั้งที่ 6 (สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พ.ศ. 2290) การอพยพครั้งนี้มีกัณฑ์หลายระลอก ไม่ปรากฏหลักฐานว่าชาวมอญได้รับการโปรดเกล้าฯให้ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณใด แต่คาดว่าให้อยู่แถบชานเมืองร่วมกับพวกที่อพยพเข้ามาก่อนหน้านี้

มอญที่อพยพเข้ามาสมัยอยุธยา ส่วนใหญ่จะได้รับการโปรดเกล้าฯให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในกรุงศรีอยุธยา แถบชานพระนครหรือบริเวณใกล้เคียงที่ไม่ห่างจากกรุงศรีอยุธยามากนัก เช่น ปลายเขตแดนต่อกับจังหวัดปทุมธานี

การอพยพครั้งที่ 7 (สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พ.ศ. 2317) ชาวมอญได้รับการโปรดเกล้าฯให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ปากเกร็ด แขวงเมืองนนทบุรี และสามโคกแขวงเมืองปทุมธานี หัวหน้ากลุ่มจะได้รับพระราชทานยศศักดิ์ให้ทุกคน และได้ตั้งบ้านเรือนรอบกรุงธนบุรี ใกล้เขตพระราชฐานทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา

การอพยพครั้งที่ 8 (รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พ.ศ. 2358) ชาวมอญได้รับการโปรดเกล้าฯให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่แขวงเมืองปทุมธานี เมืองนนทบุรี และเมืองนครเขื่อนขันธ์

การอพยพครั้งที่ 9 (รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367) ชาวมอญกลุ่มนี้มีเพียงเล็กน้อย และเป็นญาติกับเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) จึงได้รับการโปรดเกล้าฯให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ ซึ่งมีมอญอยู่เป็นจำนวนมาก¹

มอญที่อพยพเข้ามาสมัยรัตนโกสินทร์ ส่วนใหญ่จะได้รับการพระราชทานที่ดินทำกินบริเวณสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่จังหวัดปทุมธานีลงมาจนถึงจังหวัดสมุทรปราการ ตลอดจนตามลุ่มน้ำแม่กลอง และลุ่มน้ำท่าจีน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯให้สมเด็จพระราชวังบรมมหาเสนา นุรักษ์ สร้างป้อมปราการที่ปากน้ำ ในครั้งนี้ได้ตัดเอาท้องที่แขวงกรุงเทพมหานครกับแขวงเมืองสมุทรปราการ รวมกันตั้งเป็นเมืองใหม่ แล้วพระราชทานชื่อว่า “เมืองนครเขื่อนขันธ์” (อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ) และให้ย้ายครัวมอญเมืองปทุมธานีพวกเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ที่อพยพเข้ามาสมัยพระเจ้าตากสินมหาราชไปอยู่ เมื่อสร้างเมืองและป้อมค่ายเสร็จแล้วจึงโปรดเกล้าฯให้ตั้งสมิงทอมา บุตรเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) เป็นพระยานครเขื่อนขันธ์รามัญราชชาติเสนาบดีศรีสิทธิสงคราม ผู้รักษาเมือง²

ต่อมาพ.ศ. 2371 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯให้พระยาโชฎีก ราชเศรษฐี (ทองจีน) ไปสร้างป้อมที่ปากคลองมหาชัย และให้แบ่งครัวมอญในเจ้าพระยามหาโยธา (ทอ

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2509). ลำดับสกุลคชเสนีและเล่าวีสุทธี. หน้า 35-94.

² กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2546). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. หน้า 97.

เรียะ) บุตรเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ไปตั้งบ้านเรือนและทำมาหากินอยู่ที่จังหวัดสมุทรสาคร อยู่ดูแล ป้อม และซุดลอกคลองสุนัขหอน¹

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่ออังกฤษเข้ายึดพม่าและมีความคิดที่จะตั้ง ประเทศมอญขึ้นใหม่ โดยขอตัวเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ)² ไปจากไทย เพื่อตั้งเป็นกษัตริย์มอญ แต่ทางการไทยไม่เห็นด้วย เพราะหากมีประเทศมอญเกิดขึ้นใหม่ ไพร่บ้านพลเมืองมอญที่อพยพเข้ามา ก็จะไปพัวพันกับบ้านเมืองของตน และจะเกิดประโยชน์กับฝ่ายอังกฤษ³ ฝ่ายเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ก็ต้องการอยู่สนองพระมหากษัตริย์ไทย อีกทั้งไม่ต้องการไปอยู่ใต้อาณัติ อังกฤษ

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดเหตุมีชาวมอญพากันอพยพกลับเมือง มะละแหม่งเป็นจำนวนมาก สร้างความไม่พอใจแก่ทางการไทย เพราะจะทำให้ไพร่บ้านพลเมืองเหลือ น้อย เกิดความอ่อนแอขึ้นได้ จึงมีการออกพระราชบัญญัติควบคุมการหลบหนีออกนอกประเทศของ มอญ⁴ ซึ่งสอดคล้องกับนโยบายของพระมหากษัตริย์ในทุกรัชกาลที่ผ่านมา ที่ต้องการแรงงานมอญไว้ ใช้ประโยชน์ในพระราชอาณาจักรไทย

สำหรับหัวเมืองชายแดนตะวันตกด้านจังหวัดกาญจนบุรี และจังหวัดราชบุรี ซึ่งติดต่อกับ ประเทศพม่า และเป็นอาณาเขตมอญแต่เดิมนั้นเป็นเส้นทางผ่านในการอพยพ มีการอพยพเข้ามาอยู่ เนื่อง ๆ ชาวมอญตั้งหลักแหล่งกระจายกันอยู่ ทางราชการจึงจัดให้คนเหล่านี้อยู่รวมกันตาม เมืองหน้าด่าน เป็นเมืองหน้าศึกกับพม่ารวม 7 เมือง เรียกว่ารามัญ 7 เมือง ได้แก่ เมืองสิงห์ เมืองลุ่มลุ่ม เมืองท่าตะกั่ว เมืองไทรโยค เมืองทองผาภูมิ เมืองท่าขนุน และเมืองท่ากระดาน ขึ้นตรงกับเมือง กาญจนบุรี เป็นเมืองหน้าด่านคอยสอดแนมสืบข่าวความในฝั่งพม่าแล้วรายงานให้ทางการทราบ และ คอยสกัดทัพพม่าก่อนเข้าโจมตีไทย⁵

¹ ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2547). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. หน้า 37.

² เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) เป็นบุตรของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) อดีตเจ้าเมืองเตริน ซึ่งเป็นพระ อนุชาของพระยาทะเล กษัตริย์องค์สุดท้ายของหงสาวดี.

³ กรมศิลปากร. (2538). มอญที่เกี่ยวกับไทย. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระรามัญ มุณี (สมัย กมโล). หน้า 65-66.

⁴ เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.(2434). เรื่องพวกรามัญแขวงเมืองราชบุรีหนีออกไปนอก พระราชอาณาเขต ร.ศ.109. แฟ้ม ม.5.1 ก / 31.

⁵ สุเอ็ด คชเสนี. (2525). ผู้ว่าราชการรามัญ 7 เมือง. ใน รวมเกิล็ดพงศาวดารและประวัติศาสตร์ชน ชาติมอญ. บรรณานุกรมในงานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์โท ขุนอาโศคคดี. หน้า 37.

ชาวมอญเมื่อเข้ามายังพระราชอาณาจักรไทย จะสร้างบ้านเรือนและประกอบอาชีพยังสถานที่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้ ต่อมาเมื่อที่ทำกินคับแคบ จึงมีการกระจายตัวของชาวมอญ จากพระประแดง ปทุมธานี นนทบุรี และราชบุรี เข้าไปยังบริเวณต่าง ๆ ตามลุ่มน้ำท่าจีนและแม่กลอง

นายลีล (Leal) ล่ามของร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ (Henry Burney) ทูตการค้าชาวอังกฤษ ที่ได้เข้ามาทำสัญญาการค้ากับไทยช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวว่ามอญมากถึง 30,000 คน จากช่วงแม่น้ำเจ้าพระยาถึงปากแม่น้ำแม่กลอง ตอนเหนือของแม่น้ำแม่กลองเหนือเมืองราชบุรีมีหมู่บ้านมอญเป็นหย่อม ๆ และทางตอนเหนือของกาญจนบุรี นายลีล ยังได้พบเมืองที่มีประชากรประมาณ 5,000 คน โดยมากเป็นมอญที่ย้ายมาจากกรุงเทพฯ เป็นมอญเก่ามีมอญใหม่ปนบ้าง¹

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการทำสำมะโนพลเมือง พ.ศ. 2446 พบมอญกระจายอยู่ตามมณฑลราชบุรี มณฑลนครชัยศรี มณฑลนครสวรรค์ มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครราชสีมา และมณฑลปราจีนบุรี อันเป็นหลักฐานแสดงการกระจายตัวของมอญสมัยนั้น²

นอกจากหลักฐานดังกล่าว ยังพบว่ามอญอาศัยอยู่ตามพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศไทย อาจเป็นการโยกย้ายกันเองภายหลัง การอพยพตกหล่นตามรายทางแต่เดิมที่เป็นเส้นทางเดินทัพ และเส้นทางอพยพหลบหนี³ รวมทั้งการหนีเตลิดเข้าป่าลึก เพราะหวาดกลัวสงคราม เมื่อความเจริญเข้าไป มีการสำมะโนพลเมือง จึงปรากฏเป็นชุมชนมอญในภายหลัง เช่น ในจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ตาก พิษณุโลก อุทัยธานี ลพบุรี นอกจากนี้ยังปรากฏมีชุมชนมอญเล็ก ๆ กระจายอยู่ในหลายจังหวัด เช่น นครสวรรค์ นครราชสีมา สระบุรี ปราจีนบุรี ชัยภูมิ นครปฐม พระนครศรีอยุธยา สุพรรณบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี นครนายก กรุงเทพฯ ฉะเชิงเทรา สมุทรสงคราม เพชรบุรี ประจวบคีรีขันธ์ ชุมพร และสุราษฎร์ธานี

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า บริเวณที่มีชาวมอญอาศัยอยู่เป็นกลุ่มหนาแน่น ได้แก่ อำเภอบ้านโป่ง และ อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ อำเภอเมือง และ อำเภอบ้านแพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร

¹ Halliday, Robert. (1922). "Immigration of the Mons into Siam,". pp. 75-76.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2447). เรื่องสำมะโนครัวพลเมือง ร.ศ.122. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. พิมพ์ ม 2.19/4.

³ องค์ บรรจุน. (กุมภาพันธ์, 2548). ทวนน้ำท่าจีน เยือนถิ่นจังหวัดสมุทรสาคร มอญนอกพงศาวดาร. ศิลปวัฒนธรรม. หน้า 58.

8. บทบาทและการยอมรับในสังคมไทย

เมื่อชาวมอญได้เข้ามาอยู่ในเมืองไทย ทางชาวไทยไม่ได้ถือว่าเป็นชนต่างชาติ ให้สิทธิในการก่อสร้างที่อยู่อาศัย การประกอบอาชีพ การนับถือศาสนา การประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ และการดำเนินชีวิตตามขนบธรรมเนียมตามแบบอย่างที่ได้เคยยึดถือปฏิบัติกันมาแต่เดิม โดยไม่มีการหวงห้าม ขุนนางมอญและหัวหน้ากลุ่มที่อพยพเข้ามานั้น พระมหากษัตริย์ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้เป็นขุนนางระดับสูง ส่วนไพร่พลเรือนก็มีเสรีภาพเช่นเดียวกับชาวไทย สามารถเลือกประกอบอาชีพของตนได้ตามความถนัด มีบทบาทอยู่ในสังคมเท่าเทียมกับพลเมืองไทยโดยทั่วไป

8.1 บทบาทด้านการเมือง

ชาวมอญที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทย ได้รับสิทธิเสรีภาพเช่นเดียวกับคนไทยทุกประการ ทางการเมืองได้ถือว่าคนมอญเป็นชาวต่างประเทศ* เพราะนับถือศาสนาพุทธเหมือนกัน รูปร่างหน้าตา วัฒนธรรมประเพณี วิถีชีวิตก็คล้ายกันกับคนไทย มีการผสมกลมกลืน และแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม หลักฐานยืนยันคือ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ พ.ศ. 2273 ทางราชสำนักได้นำศิลาจารึกไปปักไว้หน้าประตูโบสถ์คริสต์ ห้ามมิให้เผยแพร่ศาสนาคริสต์แก่คนไทย ลาว มอญ และห้ามคนไทย ลาว มอญ เข้ารีตเป็นอันขาด เพราะ 3 ชาตินี้ นับถือศาสนาเดียวกัน คือพุทธศาสนา อันเป็นศาสนาศักดิ์สิทธิ์ของไทย¹

ทางการไทยมิได้ปฏิบัติต่อคนมอญเยี่ยงคนต่างชาติ หากปฏิบัติต่อคนมอญเช่นเดียวกับคนไทย ให้สิทธิเสรีภาพในการประกอบอาชีพ และชายชาวมอญต้องรับราชการทหาร มีหน้าที่เช่นเดียวกันกับคนไทย กล่าวคือ ชายฉกรรจ์ชาวมอญ ต้องรับราชการเมื่ออายุได้ 18 ปี ขึ้นทะเบียนเป็นไพร่สมเข้าสังกัดมูลนาย อายุครบ 20 ปี ปลดเป็นไพร่หลวง คือจะต้องมีสังกัดมูลนาย หรือกรมกอง สังกัด ไม่สามารถอยู่ลอย ๆ ได้

สมัยอยุธยาไม่มีหลักฐานการแบ่งกรมกองมอญที่ชัดเจน แต่แต่งตั้งหัวหน้ากองมอญในยามสงคราม และให้ควบคุมดูแลกันเอง ตำแหน่งจักรีมอญ มียศเป็นพระยาวรามัญวงศ์ ต่อมาในสมัยรัตน

* สมัยอยุธยาเมื่อมีการพูดถึงชาวต่างชาติ หมายถึง ฝรั่ง (โปรตุเกส) อังกฤษ วิลันดา (ฮอลันดา) จีน ญี่ปุ่น แวก และมลายู

¹ "จดหมายเหตุของคณะบาทหลวง...". (2511). ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 37. หน้า 113-116.

โกสินทร์ มีการจัดแบ่งหน่วยงานไพร่หลวงรามัญออกเป็น 5 กรม¹ มีเจ้ากรมยศเป็นพระยา ถือศักดิ์นา 1,600 ดังนี้

(1) กรมตั้งทองซ้าย	มีพระยาเกียรติ เป็นเจ้ากรม
(2) กรมตั้งทองขวา	มีพระยาพระราม เป็นเจ้ากรม
(3) กรมดาบสองมือ	มีพระยานครอินทร์ เป็นเจ้ากรม
(4) กรมอาทมาตซ้าย	มีพระยาภักดีสงคราม เป็นเจ้ากรม
(5) กรมอาทมาตขวา	มีพระยารัตนจักร เป็นเจ้ากรม

นอกจากกรมกองสังกัดเหล่านี้แล้ว ก็มีบางพวกสังกัดอยู่ในกรมของเจ้า ไม่เกี่ยวกับงานราชการแผ่นดิน เป็นแต่ทำงานตามรับสั่งของเจ้า โดยในสมัยธนบุรีและในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้มีข้อห้ามไม่ให้ชาวมอญเป็นไพร่ในกรมเจ้าทั่วไป ยอมให้มีแต่กรมพระราชวังบวรแห่งเดียว ไพร่รามัญที่สังกัดในกรมพระราชวังบวรแบ่งเป็น 3 กรม เจ้ากรมมียศเป็นพระ² คือ

(1) กรมมอญขวา	มีพระปราบอังวะ เป็นเจ้ากรม
(2) กรมมอญซ้าย	มีพระชนะภูคาม เป็นเจ้ากรม
(3) กรมมอญกลาง	มีพระภักดีสรเดช เป็นเจ้ากรม

การเกณฑ์ราชการ การกำหนดให้เข้าประจำการทั้งยามปกติและยามสงคราม ประเภทไพร่หลวงและไพร่ส่วยก็เหมือนกันทั้งไพร่ไทยและไพร่มอญ

ไพร่พลมอญที่เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาจักรไทย มีส่วนในการทำสงครามป้องกันประเทศทุกครั้ง สงครามครั้งสำคัญเช่น สงครามเก้าทัพ สมัยพระเจ้าปดุง พ.ศ. 2328, 2329 และ 2330³ และสงครามปราบกบฏหัวเมืองปัตตานี พ.ศ. 2381⁴

สำหรับหัวหน้าผู้อพยพชาวมอญ มักได้รับแต่งตั้งจากทางการให้ดำรงตำแหน่งดั้งเดิมในเมืองมอญ เป็นหัวหน้าควบคุมดูแลตนเอง อีกทั้งให้มีบทบาทสำคัญในกองทัพไทย เช่น พระยาเกียรติ พระยาราม ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระยารามัญวงศ์ (มะโดด) ในสมัยพระเจ้าตากสินมหาราช

¹ พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์. (2463). จดหมายเหตุระยะทางเสด็จประพาสในรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสไทรโยค ครั้งที่ 2 ปีชวด สมฤทธิศก พ.ศ.2431. พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ. หน้า 29-30.

² สุจริตลักษณ์ ดีผดุง; และคนอื่น ๆ. (2542). มอญ: บทบาทด้านสังคม วัฒนธรรม ความเป็นมาและความเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี. หน้า 68-69.

³ แหล่งเดิม. หน้า 37.

⁴ กรมศิลปากร. (2505). จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยคำอธิบายของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า 104.

เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก บุตรหลานชาวมอญได้รับราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน¹ มีหน้าที่การงานระดับสูงในสังคมไทยสืบทอดมานับจากอดีตจวบจนปัจจุบัน

อนึ่งบทบาททางการเมือง ที่ขุนนางมอญเข้าไปมีบทบาท ไม่เพียงแต่เกิดจากขุนนางมอญเท่านั้น ยังมีบทบาทที่เกิดจากพระมหากษัตริย์ เช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินกุศโลบายหลายประการที่เกี่ยวข้องกับมอญ ซึ่งพบว่าได้ทรงใช้ “มอญ” เป็นประโยชน์ต่อสถานการณ์ด้านการเมืองของพระองค์ในการวางรากฐานอำนาจขึ้นสู่ราชบัลลังก์ และการรักษาสถานะภาพรวมทั้งสร้างภาพลักษณ์ของประเทศจนตลอดรัชกาลของพระองค์ ได้แก่

(1) สถาปนาธรรมยุติกนิกาย โดยมีพระมอญเป็นแม่แบบ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาพุทธศาสนานิกายใหม่ขึ้น โดยทรงให้เหตุผลว่า ขณะที่พระองค์ (พระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎ) ผนวชอยู่ ทรงเกิดความเบื่อหน่าย เนื่องจากพระภิกษุส่วนมากประพฤติผิดพระธรรมวินัย และต้องการจะลาสิกขาจากสมณเพศ กระทั่งทรงได้พบและสนทนากับพระสุเมธมุนี (ชาย พุทธวงศ์) พระภิกษุมอญ ซึ่งมีวัตรปฏิบัติที่น่าเลื่อมใสเคร่งครัดพระธรรมวินัย

พระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎจึงได้อาราธนาพระสุเมธมุนี (ชาย พุทธวงศ์) ซึ่งบวชมาจากเมืองมอญ² ให้ช่วยร่างแบบแผนคณะสงฆ์ “ธรรมยุติกนิกาย”³ โดยยึดถือการวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัด และการครองจีวรของพระมอญเป็นแม่แบบ

แต่หลังจากพระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎสถาปนาธรรมยุติกนิกายแล้ว ก็ไม่ปรากฏหลักฐานและประวัติที่กล่าวถึงพระสุเมธมุนี (ชาย พุทธวงศ์) อีกเลย ว่าได้มีบทบาทต่อคณะสงฆ์ไทยอย่างไรต่อมา⁴ คงเนื่องด้วยพระสุเมธมุนี (ชาย พุทธวงศ์) เป็นพระที่รักสันโดษ และชราภาพมากแล้ว ได้ปลีกตัวไปอยู่วิเวกตามลำพัง ในบั้นปลายชีวิตพระสุเมธมุนี (ชาย พุทธวงศ์) ได้มีเหตุบาดเจ็บปางกับกรมหลวงรักษารณเรศ (หม่อมไกรสร) จากนั้นก็หายสาบสูญไป กล่าวกันว่าหม่อมไกรสร ขอพระบรมราชานุญาตถอดจากสมณศักดิ์และประหารชีวิต⁵

¹ ประยูร สิริพิพันธ์. (2505). *ต้นตระกูลขุนนางไทย*. หน้า 115-120.

² กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2532). *เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. ใน *ข้อมูลทางประวัติศาสตร์บางเรื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 25.

³ วัชรวงศา. (2534). *ประวัติวัชรวงศา*. หน้า 23.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 22.

⁵ แหล่งเดิม. หน้าเดียวกัน.

(2) มีพระบรมราชินี และเจ้าจอมเป็นมอญจำนวนมาก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีบาทบริจาริกาที่เป็นชั้นเจ้าจอมมารดา และเจ้าจอมเป็นสตรีมอญทั้งสิ้น 6 ท่าน ที่สำคัญมีพระบรมราชินีคือ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ดังจะเห็นได้ว่าในงานพระบรมศพของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯให้มีปีพาทย์มอญ เพราะทรงดำริว่ากรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีเป็นเชื้อมอญ¹ นอกจากกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระมเหสีเทวีแล้วยังประกอบด้วยเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ที่ได้กล่าวต่อไปจากนี้ เจ้าจอม พระนม นางกำนัล พระพี่เลี้ยงที่เป็นเชื้อสายมอญจำนวนมาก ซึ่งเป็นปกติธรรมดาด้วยบุคคลใดมีบุญวาสนาเข้ารับราชการในตำแหน่งสูง ก็ย่อมชักนำเครือญาติของตนเข้าไปรับใช้ใกล้ชิด ทั้งความไว้เนื้อเชื่อใจส่วนบุคคล เสริมฐานะของตนเอง และเป็นการช่วยเหลือเครือญาติ จึงเป็นดังที่แอนนากล่าวว่า ราชสำนักของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความเป็นมอญเข้มข้น

(3) อ้างว่าราชวงศ์จักรีสืบเชื้อสายมาจากตระกูลนายทหารมอญ

ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ พระองค์ประสบเหตุความยุ่งยากในรัชกาล อันสืบเนื่องมาจากการแทรกแซงการบริหารราชการแผ่นดินของกลุ่มขุนนางที่สนับสนุนพระองค์ขึ้นครองราชย์ และการเข้ามาของชาติตะวันตก ประเทศอังกฤษส่ง เซอร์ จอห์น เบาวริง เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรี และได้แสดงให้เห็นว่าพร้อมจะใช้กำลังทหารบีบบังคับ หากรัฐบาลไทยไม่ยินยอมเจรจาและตกลงทางการค้าแบบเสรี แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงต้อนรับคณะทูตด้วยดี โอนอ่อนตามด้วยการที่ทรงแสดงให้เห็นว่ากำลังมีการพัฒนาประเทศ เปิดรับอารยธรรมตะวันตกตามแบบอย่างนานาอารยประเทศ

พระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแก่ เซอร์ จอห์น เบาวริง เกี่ยวกับราชตระกูลที่สืบเชื้อสายมาจากนายทหารมอญ² เพื่อแสดงให้เห็นชาติตะวันตกเห็นว่า ชาติไทยเป็นชนชาติที่มีอารยธรรมสืบเนื่องมายาวนานนั้นระบุว่า บรรพบุรุษข้างบิดาของพระองค์สืบเชื้อ

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2505). เล่มเดิม. หน้า 236-237.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2532). พระราชหัตถเลขาพระราชทานแก่ เซอร์ จอห์น เบาวริง. ใน ประวัติศาสตร์บางเรื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 77.

สายจากนายทหารที่มาจากเมืองหงสาวดี¹ แสดงว่าความเป็น “มอญ” ในยุคสมัยนั้นมีกิตติศัพท์เป็นที่รู้จักทั่วไป และเป็นที่ยอมรับสามารถอาศัยอ้างอิงได้²

8.2 บทบาทด้านเศรษฐกิจ

สภาพเศรษฐกิจของชาวมอญในประเทศไทยตั้งแต่แรกตั้งถิ่นฐาน ในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็คล้าย ๆ กับชาวไทยคือ เป็นเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง ซื้อขายแลกเปลี่ยนผลิตผลหมุนเวียนกันอยู่ภายในชุมชนของตน มีการค้าขายกันระหว่างชุมชนบ้าง เป็นการรับซื้อผลผลิตของเพื่อนบ้านไปขายต่อยังชุมชนที่ห่างออกไป หรือชุมชนที่มีชาวมอญอาศัยอยู่ เช่น การนำพิน จากมุงหลังคา จากสมุทรสาคร ไปขายยังปากเกร็ด สามโคก การนำเครื่องปั้นดินเผาจากปากเกร็ด สามโคก มาขายยังสมุทรปราการ สมุทรสาคร สมุทรสงคราม และราชบุรี³ เป็นต้น แต่ไม่ได้ติดต่อการค้าขายกับต่างประเทศอย่างชาวจีนในประเทศไทย

อาชีพของชาวมอญส่วนใหญ่คล้ายกับคนไทยทั่วไป คือ ทำนา ทำสวน นาเกลือ และงานหัตถกรรมท้องถิ่น เช่น เย็บจากมุงหลังคา ตัดพิน เผาถ่าน ทำจักสาน ทอเสื่อ ทอผ้า อาชีพที่ขึ้นชื่ออย่างหนึ่งของชาวมอญ ได้แก่ ทำเครื่องปั้นดินเผา และทำอิฐมอญ แหล่งที่ทำกันมาก คือ ปากเกร็ดและสามโคก อาชีพดังกล่าวได้ก่อให้เกิดอีกอาชีพหนึ่งตามมา คือ พ่อค้าโองและเครื่องปั้นดินเผาทางเรือ⁴

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีนโยบายเปิดประเทศค้าขายเสรี ภายหลังจากสนธิสัญญาเบาว์ริง รูปแบบของเศรษฐกิจเปลี่ยนไปเป็นแบบเพื่อการค้ามากขึ้น สินค้าที่ส่งออก ทำรายได้ให้กับประเทศช่วงนั้นมากก็คือ ข้าว และชาวมอญก็มีส่วนสำคัญในสภาพเศรษฐกิจแบบใหม่ มีการบุกเบิกที่นาใหม่ ๆ ย่านบางนา บางแก้ว บางพลี บางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ เขตลาดกระบัง เขตหนองจอก เขตมีนบุรี กรุงเทพฯ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอ

¹ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 55.

² อนึ่งการอ้างถึงบรรพบุรุษในอดีตหลายชั่วอายุคนนั้น เป็นสิ่งที่อยู่ในความทรงจำ ซึ่งคนโบราณรับรู้กันดี และสามารถบอกได้ว่าบุคคลใดสืบเชื้อสายมาจากตระกูลใด “...ถึงตรงนี้ก็ออกถึงราชทินนามซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพระราชทานให้แก่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ว่า ‘สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก พิลึกมहिมา ทุกนครา ระอาเดช นเรศวรราชสุริยวงศ์’ คำว่า ‘นเรศวรราชสุริยวงศ์’ นั้นก็แปลว่าวงศ์พระนเรศวรมหาราช คนโบราณนั้นท่านรู้จักและนับกันถูกว่าใครสืบเชื้อสายมาจากไหน...”. ใน หม่อมราชวงศ์ศึกฤทธิ ปราโมช. (2543). เล่มเดิม. หน้า 80.

³ บอน บรรजन เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรजन เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 29/2 หมู่ 8 ตำบลบ้านเกาะ อำเภอมือง จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อ 20 มกราคม 2547.

⁴ บุญส่ง โคมลอย เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรजन เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 70/3 หมู่ 4 ตำบล คลองควาย ออถอ สามโคก จังหวัดปทุมธานี เมื่อ 18 มีนาคม 2547.

บางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม อำเภอไทรน้อย จังหวัดนนทบุรี และ อำเภอบ้านแพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร เป็นต้น

ชาวมอญนั้นก็ต้องเสียภาษีอากรเช่นเดียวกันกับชาวไทยทุกประการ ไพร่หลวงมอญที่ไม่ต้องการเข้าเวรทำราชการ ก็ใช้วิธีเสียเงินแทน เรียกว่า เงินค่าราชการ¹

ชาวมอญมีอิสระในการประกอบอาชีพตามความถนัดของตน ตั้งแต่แรกเริ่มเข้ามายังแผ่นดินไทย การประกอบอาชีพต่าง ๆ ของชาวมอญ ทำให้ได้ผลผลิต ที่นำไปสู่ระบบการค้าขายแลกเปลี่ยน การหมุนเวียนของตลาด ชาวมอญมีบทบาทในการผลิตและการค้าขายในระดับหมู่บ้าน แต่ภายหลังจากสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว ชาวจีนก็เข้ามาแทนที่ สามารถกุมระบบเศรษฐกิจของไทยไว้ได้เกือบทั้งหมด ตั้งแต่ระดับหมู่บ้านจนถึงระดับประเทศ พระยาสิทธิศักดิ์สินทวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ถัด ชุมสาย บุตรหม่อมเจ้าประวิธ ชุมสาย กับ หม่อมเจ้าสารภี สิทธิทวงศ์ หม่อมราชวงศ์ถัด ชุมสาย เป็นหลานตาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท) กล่าวว่ายเคยทำธุรกิจหลายประเภท แต่ต้องเลิกกิจการไปเพราะ "...ตกลงขายข้าวสารแพ้เจ๊ก ขายเส้าแพ้แขก เป็นอันสู้คนต่างชาติไม่ได้..."²

8.3 บทบาทด้านศาสนา

ไทยรับพุทธศาสนาเถรวาทมาจากอินเดียโดยผ่านทางมอญ รวมทั้งวัฒนธรรมประเพณีที่ส่งผ่านกันทั้งโดยตรงและโดยอ้อม เช่น การค้าขาย และการสมรสระหว่างกัน เป็นต้น โดยเฉพาะด้านศาสนา มีพิธีกรรมในวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องและผูกพันอยู่กับพุทธศาสนา วิถีชีวิตของคนทั้งสองชนชาติจึงมีความสอดคล้องกลมกลืนกัน จึงเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้ชาวมอญที่อพยพเข้ามาอยู่เมืองไทยได้รับการยอมรับให้มีการผสมกลมกลืนทางชาติพันธุ์ มีการสมรสระหว่างกัน ทั้งในหมู่ราษฎรทั่วไปและกับพระบรมวงศานุวงศ์³

พระสงฆ์มอญเข้ามาพร้อมกับการอพยพลี้ภัยของชาวมอญ ด้วยนโยบายการปกครองของพม่า ที่กดขี่ข่มเหง ฆ่าฟันผู้ที่ขัดขึ้น ไม่วั้นแม้พระภิกษุสงฆ์ ทั้งที่พม่าเองก็ยอมรับนับถือพุทธศาสนา การเข้ามาของพระสงฆ์มอญทำให้เกิดศาสนาพุทธรามัญนิกายขึ้นในประเทศไทย⁴

คณะสงฆ์รามัญนิกายในประเทศไทย เกิดจากการที่ชาวมอญได้นำพุทธศาสนาแบบของตนเองเข้ามาด้วย เมื่อมีการอพยพตั้งแต่ครั้งที่สองที่มีการบันทึกเอาไว้อย่างเป็นทางการ คือในสมัยของสมเด็จพระมหาธรรมราชา ได้มีพระเถระผู้ใหญ่ร่วมชบวนเสด็จมากับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชด้วย

¹ สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). เล่มเดิม. หน้า 110-114.

² พระยาสิทธิศักดิ์สินทวงศ์. (2525). ประวัติพระยาสิทธิศักดิ์สินทวงศ์. หน้า 91-92.

³ ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. (2505). เล่มเดิม. หน้า 104.

⁴ สุเชาวน์ พลอยชุม. (2544). คณะสงฆ์รามัญในประเทศไทย. หน้า 79-80.

คือ พระมหาเถรคันฉ่องและคณะประกอบด้วยภิกษุสามเณรอีกจำนวนมาก สมเด็จพระมหาธรรมราชา พระราชทานที่ทำกินแก่ราษฎร และสร้างวัดถวายพระสงฆ์ อีกทั้งโปรดเกล้าฯแต่งตั้งให้พระมหาเถรคันฉ่องเป็นพระราชาคณะ เจ้าคณะสงฆ์รามัญ ปกครองดูแลคณะสงฆ์มอญทั้งหมด

หลังกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 เกิดภาวะข้าวยากหมากแพง ศาสนิกชนห่างเหิน ไม่ทำนุบำรุงศาสนา พระภิกษุสงฆ์ไม่เคร่งครัดในพระธรรมวินัย แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จะทรงพยายามฟื้นฟูขึ้นใหม่ แต่ยังไม่ทันเรียบร้อยก็เกิดกรณีที่ทรงเข้าพระทัยว่าทรงบรรลู่ไสดาบันและทรงบังคับให้พระสงฆ์กราบไหว้พระองค์ พระเถระผู้ใหญ่ที่ขัดขืนต้องถูกถอดสมณศักดิ์เป็นอันมาก¹ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงได้ฟื้นฟูกิจการด้านศาสนาขึ้นใหม่ ในส่วนของพระมอญโปรดเกล้าฯตั้งพระราชาคณะฝ่ายรามัญขึ้น 3 รูป และส่งไปปกครองวัดสำคัญซึ่งประกอบด้วยพระสุเมธอาจารย์ ให้ปกครองวัดชนะสงคราม ที่สมเด็จพระกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเพิ่งสร้างเสร็จ พระไตรสรณรัชช์ ส่งไปปกครองวัดบางหลวง เป็นเจ้าคณะรามัญในแขวงเมืองนนทบุรีและสามโคก และพระสุเมธน้อย ส่งไปปกครองวัดบางยี่เรือใน หรือวัดราชคฤห์ ฝั่งธนบุรี²

การปกครองคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แบ่งออกเป็นคณะดังนี้ คือ คณะเหนือ คณะใต้ และคณะกลาง ซึ่งตั้งขึ้นใหม่เพื่อรวบรวมเฉพาะวัดในเขตกรุงเทพฯ เข้าไว้ด้วยกัน ส่วนคณะอรัญวาสีนั้นมีแต่ตำแหน่งเจ้าคณะ และคณะรามัญนั้นก็เป็นการรวมเอาวัดรามัญเข้าไว้ด้วยกัน

ธรรมยุติกนิกาย เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มูลเหตุมาจากเจ้าฟ้ามงกุฎขณะที่ยังทรงผนวชอยู่พบเห็นพระภิกษุโดยมากมีวินัยหย่อนยาน กระทั่งได้พบพระภิกษุมอญมีวัตรปฏิบัติน่าเลื่อมใส จึงทำการปฏิรูปคณะสงฆ์ สถาปนานิกายใหม่คือ "ธรรมยุติกนิกาย"

การสวดพระปริตร เป็นธรรมเนียมของพระสงฆ์มอญมาแต่โบราณ เริ่มมีครั้งแรกเมื่อพระมหาเถรคันฉ่องเข้ามาอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา และได้รักษาสืบต่อมาเป็นโบราณราชประเพณีอย่างหนึ่งในราชสำนักไทย ในการสวดพระปริตรรามัญ³ ที่หอศาสตราคม พระบรมมหาราชวัง เป็นการสวดเพื่อขจัดปัดเป่าภัยอันตรายต่าง ๆ เป็นการสืบชะตาเมือง ที่สำคัญคือเพื่อทำน้ำพระพุทธรมนต์สำหรับองค์พระมหากษัตริย์สรงพระพักตร์ เป็นน้ำใสจรจง และสำหรับประพรมพระบรมมหาราชวังเพื่อขจัดปัดเป่า

¹ สุเชาน์ พลอยชุม. (2544). คณะสงฆ์รามัญในประเทศไทย. หน้า 122.

² แหล่งเดิม. หน้า 132.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2537). พระบรมราชาธิบาย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประเพณีพระสงฆ์รามัญสวดพระปริตร ทำน้ำพระพุทธรมนต์ในพระราชวังชั้นใน. ใน มอญที่เกี่ยวข้องกับไทย, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระรามัญมุณี (สมัย กมโล). ไม่ปรากฏเลขหน้า.

ภยันตรายของบ้านเมือง ดังหนังสือ *วรรณกรรมพระยาตรัง* ที่กล่าวถึงการสวดพระปริตรในพระบรมมหาราชวังว่าเนื่องมาจากความ "ขลัง" ของคาถาอาคม ดังความว่า

เรียงโรงศพเสวตไว้	ระวางใน
ทุกประเทศชวนชม	ชั้นหน้า
หอพระปริตไซ	พุทธเวท
สังฆรามัญห้า	เหตุขลัง ¹

8.4 บทบาทด้านศิลปวัฒนธรรมและประเพณี

วัฒนธรรมประเพณีของไทย ได้รับอิทธิพลมาจากหลายชนชาติ เช่น มอญ เขมร อินเดีย จีน ลาว เป็นต้น โดยเฉพาะวัฒนธรรมประเพณีมอญมีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมไทยอย่างมาก วัฒนธรรมมอญที่ปะปนอยู่ในวัฒนธรรมของไทยเริ่มรุดเข้ามาพร้อมกับการยอมรับนับถือศาสนาแล้ว

ก.กฎหมาย

กฎหมายไทยฉบับแรก คือ กฎหมายตราสามดวง² มีต้นแบบมาจากพระมนูธรรมศาสตร์ หรือ มานูธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นคัมภีร์พราหมณ์ของชาวฮินดู และมอญได้นำมาตัดทอนเอาส่วนที่มีลักษณะของพราหมณ์ฮินดูและระบบวรรณะออกไป คงไว้เฉพาะส่วนที่เกี่ยวกับกฎหมายปกครอง และปรับให้เข้ากับพุทธศาสนา จึงทำให้พระมนูธรรมศาสตร์ของอินเดียกับพระธรรมศาสตร์หรือธรรมศาสตร์ดัตช์ของมอญต่างกัน และพระธรรมศาสตร์ก็มีขนาดเล็กกว่าพระมนูธรรมศาสตร์ด้วย³

ข.ภาษา

เป็นที่ทราบกันดีว่าชาวมอญและชาวไทยมีความใกล้ชิดกันในทางศาสนา และสิ่งที่เข้ามาพร้อม ๆ กับอิทธิพลทางศาสนา ได้แก่ ภาษา⁴ ที่ผสมกลมกลืน และมีความใกล้ชิดอยู่ในวัฒนธรรมไทยมานาน ตั้งแต่เริ่มมีอักษรไทยในสมัยสุโขทัย พ่อขุนรามคำแหงทรงคิดค้นอักษรไทยขึ้น โดยดัดแปลงมา

¹ กรมศิลปากร. (2547). *วรรณกรรมพระยาตรัง. โคลงต้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย*. หน้า 197.

² พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิมลฉัตร. (2512). *ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย*. หน้า 28.

³ R. Lingat. (1950). "Evolution of the Conception of Law in Burma and Siam." pp.12-14.

⁴ ประเสริฐ วัฒนศิริ. (2534). *เล่มเดิม*. หน้า 12.

จากภาษาขอมหัวัดและมอญโบราณ¹ ซึ่งอารยธรรมมอญมีอิทธิพลอยู่ในเมืองสุโขทัย รวมทั้งพลเมืองในเมืองสุโขทัยก็มีคนมอญจำนวนมาก ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ดังนั้นในภาษาไทยที่เราใช้กันอยู่ทุกวันนี้ จึงมีภาษามอญปะปนอยู่มาก ตัวอย่างดังแสดงในตารางข้างล่าง

ตาราง 2 แสดงคำศัพท์ภาษามอญ คำอ่าน คำแปล และความหมายที่ใช้ในภาษาไทย

คำศัพท์ภาษามอญ	คำอ่านภาษามอญ	คำแปลภาษาไทย	ความหมายภาษาไทย
ဘဝာန်	ข	ห	ห
ဥမင်	ย	หฺ	หฺ
ကဏ္ဍ	ถ	ถ	ถ
ကြိုင်	เกริง	คลอง	กรุง
ခွမ်	คะนอม	แบ่งเส้น (เส้นขนมจีน)	ขนมจีน
ခမော်	มี	ม	ม
ခလောင်	คะลาม	ข้าวหลาม	ข้าวหลาม
ကစပ်	เกาะแจบ	กระเจี๊ยบแดง	กระเจี๊ยบแดง
ကျောင်း	โกด่ง	ทาง	คลอง
တက်တဲ	จักกาย	จักกาย	จักกาย
တင်္ဂို	จังริด	จิ้งหรีด	จิ้งหรีด
ဇဉ်	แจะปลุ	พลู	พลู
ဇုရန်	ตุเว่น	ทุเรียน	ทุเรียน
နွဲ	นาย	นาย	นาย
ပန်	ปะนาว	มะนาว	มะนาว
ဘတ်	ปาด	ปี่พาทย์	ปี่พาทย์
ရင်	เร็ง	โรง	โรง
လဝ်	ละทาว	ผู้เฒ่า	ผู้เฒ่า
လိ	ละมี	ฝ่าหม้อ	ฝ่าละมี
ဝင်	แวง	วัง	วัง
ဝိုင်	ว่าง	วง	วง

ตาราง 2 (ต่อ)

¹ ธิตา สาระยา. (2545). เล่มเดิม. หน้า 27.

คำศัพท์ภาษามอญ	คำอ่านภาษามอญ	คำแปลภาษาไทย	ความหมายภาษาไทย
ວຸ້ງ	ชะเมินญ	พญา, พระยา	สมิง
ວວຸ້ງ	เซ่ฮ	เหลือ	เศษ
ອັດວຸ້ງ	ฮั	ฮึ ฮู	ฮึ ฮู
ອຸ້ງ	เบิก	บุก (สมุนไพร)	บุก (สมุนไพร)

จากตารางข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่าศัพท์ภาษาไทย มีที่มาจากศัพท์ภาษามอญ จำนวนมาก¹ วัฒนา บุรกลสิกร สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ นำเสนอ รายงานวิจัยเรื่องลักษณะคำไทยที่มาจากภาษามอญ ระบุว่า มีคำศัพท์ภาษาไทยที่ยืมมาจากภาษามอญทั้งสิ้น 697 คำ²

ที่มา: วัฒนา บุรกลสิกร. (2541). รายงานการวิจัยเรื่องลักษณะคำไทยที่มาจากภาษามอญ. หน้า ก และ หน้า 152. และ พระมหาจรรยา ญาณจारी; และคนอื่น ๆ. (2548). พจนานุกรมมอญ-ไทย ฉบับมอญสยาม. หน้า 304.

ค.ดนตรี

เครื่องดนตรีมอญที่ไทยรับอิทธิพลเข้ามาอย่างแพร่หลาย คือ ปี่พาทย์มอญ ซึ่งเป็นการบรรเลงเพลงมอญ และสำเนียงมอญ ดนตรีมอญนั้นมิทั้งนำเข้ามาจากเมืองมอญโดยตรงพร้อมการอพยพของคนมอญ และทั้งการปรับปรุงดัดแปลงขึ้นใหม่โดยคนไทยและคนมอญรวมทั้งลูกหลานมอญที่เกิดในเมืองไทย ดนตรีมอญชนิดอื่น ๆ ได้แก่ กลองยาว วงซอ วงมโหรี สำหรับใช้ในการแสดงทะเลยมอญ นอกจากดนตรีมอญแล้วสิ่งที่มีมาควบคู่กันคือ รำมอญ นาฏศิลป์ การละเล่นการแสดง ได้แก่ สะบ้า ทะแยมมอญ กระจ้อ้วแทงควาย

ง.วรรณคดี

วัฒนธรรมประเพณีมอญเป็นที่รู้จักเป็นอย่างดีในสังคมไทย วรรณคดีเรื่อง "ราชาธิราช" เป็นพงศาวดารมอญ มีการแปลและแต่งเป็นวรรณคดีไทย ได้รับการยกย่องเป็นวรรณคดีที่ควรค่าแก่การอ่านสำหรับคนไทย เนื้อหาบางตอนถูกนำไปตีพิมพ์เป็นแบบเรียนสำหรับเยาวชน โดยกระทรวงศึกษาธิการ

¹ พระมหาจรรยา ญาณจारी; และคนอื่น ๆ. (2548). พจนานุกรมมอญ-ไทย ฉบับมอญสยาม. หน้า 304.

² วัฒนา บุรกลสิกร. (2541). รายงานการวิจัยเรื่องลักษณะคำไทยที่มาจากภาษามอญ. หน้า ก และ

การ นอกจากนั้นยังมีวรรณคดีไทยหลายเรื่องมีเนื้อหาเกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีมอญ เช่น วรรณคดีไทยพื้นบ้านเรื่อง "ขุนช้างขุนแผน" มีเนื้อหาคือเรื่องราวในปลายสมัยอยุธยา และถูกนำมาแต่งเป็นบทร้องเสภาเมื่อสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งมีผู้ร่วมแต่งกันหลายท่าน หนึ่งในนั้นคือสุนทรภู่ ซึ่งแต่งตอน "กำเนิดพลายงาม" เสภาบทดังกล่าวมีสำนวนภาษา และเนื้อหาเกี่ยวกับมอญอยู่หลายแห่ง วัฒนา บุรกลีกร ได้วิเคราะห์ว่า สุนทรภู่น่าจะมีความรู้ภาษามอญ¹ ซึ่งบทเสภาดังกล่าวมีดังนี้

แล้วพวกมอญซ้อซอเสียงอ้ออ้อ ร้องทะเลเยย่องกะเหนาะหย่ายเตาะเหย
ออรระหน้ายพลายงามพ่อทราชมเขย ขวัญเคยกกะเนียงเกรียงเกลิง
ให้อยู่ดีกินดีมีเมียสาว เนียงกะราวกนตะละเล็งเค็ง
มวยบามาขวัญจงบันเทิง จะเป็งยี่อ๊ะปิปอน²

เนื้อหากล่าวถึงมอญในฐานะนักดนตรี "ทะเลเยมอญ" มีข้อความที่ถอดเสียงมาจากภาษามอญ แทรกอยู่ 6 บาท ดังนั้นผู้แต่งที่มีความรู้ด้านฉันทลักษณ์ไทยและเข้าใจภาษามอญเท่านั้น จึงจะสามารถแต่งกลอนให้มีเสียงและความหมายเป็นมอญ ตรงตามฉันทลักษณ์ได้ แสดงให้เห็นว่ามีคนมอญอยู่ในสังคมไทยเป็นจำนวนมาก และคนไทยก็คุ้นเคยกับวัฒนธรรมมอญเป็นอย่างดี

วรรณคดีเรื่อง "ขุนช้าง ขุนแผน" สอดแทรกวิถีชีวิตความเป็นอยู่ การแต่งกาย การละเล่น ประเพณี คติความเชื่อ และไสยศาสตร์ของมอญ เช่น ตอนพระไวยแตกทัพ เมื่อพลายชุมพลปลอมตัวเป็นมอญทำพระไวยออกรบ (พลายชุมพลและพระไวยเป็นบุตรของขุนแผน)

ครานั้นเจ้าพลายชายชุมพล แยกบลดพูดเพี้ยนเป็นหงสา
กูชื่อสมิงมัตรา บิดากูผู้เรื่องฤทธิไกร
ชื่อสมิงแมงตะยาทะเลออน ในเมืองมอญใครไม่รอดต่อได้
เลื่องชื่อลือฟุ้งทุกกรุงไกร แม่ไซร์ชื่อเมียแมงตะยา
พระครูฤเรื่องฤทธิเวท พระสุเมธทะเลดงเมืองหงสา
จะมาลองฝีมือไทยให้ระอา ถ้าใครกล้ากูจะฟันให้บรลัย³

¹ วัฒนา บุรกลีกร. (2541?). สุนทรภู่รู้คำมอญ. ใน *บทความชุดเพลินคำมอญ*. หน้า 7.

² กรมศิลปากร. (2544). *เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1*. ตอนที่ 24 กำเนิดพลายงาม. หน้า 441.

³ แหล่งเดิม. หน้า 341.

แสดงให้เห็นว่าคนไทยในยุคนี้คุ้นเคยกับคนมอญเป็นอย่างดี สามารถปลอมตัว เลียนเสียง รวมทั้งเอ่ยชื่อคนมอญ คือผู้ปลอมและผู้ถูกทำให้เชื่อต้องรู้จักมอญอย่างดี จึงสามารถเข้าใจความหมายและเชื่อถือ

การกล่าวอ้างถึงครูด้านคาถาอาคม สืบให้เห็นว่า ในอดีตชาวมอญมีชื่อเสียงทางด้านไสยศาสตร์ เวทย์มนต์ เป็นที่หวั่นเกรงของคนทั่วไป ส่วน “พระสุเมธ” เป็นตำแหน่งพระมหาเถรฝ่ายรามัญที่พระมหากษัตริย์ไทยแต่งตั้งให้ดูแลปกครองพระรามัญด้วยกัน เริ่มตั้งครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยตั้งตามตำแหน่งพระสงฆ์ในเมืองมอญ

จ.ประเพณีและวัฒนธรรม

ประเพณีและวัฒนธรรมของไทยที่เรายึดถือปฏิบัติกันโดยทั่วไป หลากหลายประเพณีมีที่มาจากมอญ เช่น ประเพณีสงกรานต์ โดยมอญรับจากอินเดียมาดัดแปลงและปรับใช้ในแบบของมอญ ซึ่งมอญและไทยถือเป็นวันขึ้นปีใหม่ พิธีปล່อยนบกปล່อยปลา ประเพณีค้ำโพธิ์¹ ส่งข้าวสงกรานต์ ทำบุญกลางหมู่บ้าน ตักบาตรน้ำผึ้ง ตักบาตรเทโว ประเพณีโยนบัว ล้างเท้าพระ เรียกได้ว่าประเพณีที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและอยู่วิถีชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย ล้วนแทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตชาวไทยทั้งในราชสำนักและระดับสามัญชน ซึ่งชาวไทยรับเอาไว้โดยไม่รู้ตัว เช่น ประเพณีโกนจุก ประเพณีการบวช ประเพณีแต่งงาน

ประเพณีแต่งงานของชาวมอญมีการแห่ขันหมาก นอกจากเงินทองและของหมั้น ขนม หมาก พลุ เหล้า บุหรี่ และผ้าเช่นผีแล้ว ยังประกอบด้วย หน่อมะพร้าว หน่อกล้วยน้ำว้า และหน่อหอมมาก ให้คู่บ่าวสาวได้ปลูกและได้เก็บผลกินสำหรับตนและทารกที่จะเกิดใหม่ ซึ่งคู่แต่งงานที่ไม่ผ่านการสู้ออกจากผู้ใหญ่ แอบลักลอบหนีตามกัน หากทำพิธีแต่งงานจะไม่สามารถนำหน่อมะพร้าว หน่อกล้วยน้ำว้า และหน่อหอมมาก เข้าร่วมในขบวนแห่ได้² และเมื่อมีบุตรหลาน บุตรหลานก็จะไม่ได้รับเชิญเข้าร่วมในพิธีสำคัญของหมู่บ้าน เช่น สาวเชิญเทียบ พานขันหมากในงานแต่งงาน สาวอุ้มต้นเทียนและเครื่องอัฐบริวารในงานบวช³ ถือเป็นการลงโทษทางสังคม

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้จัดพิธีค้ำโพธิ์ เพื่อเป็นการแก้เคล็ด เหมือนอย่างที่เคยปฏิบัติเมื่อครั้งที่เจ้าฟ้ากรมหลวงสุนทรเทพ พระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงประสูติ. ใน สุริย์ ภูมิสมร. (2547). *พรรณพืชในประวัติศาสตร์ไทย*. หน้า 219-220.

² องค์ บรรจุน. (2549). *ต้นทางจากมะละแหม่ง*. หน้า 248-249.

³ สมชาย เตือนเพ็ญ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, วัดสระเกศ ถนนจักรพรรดิพงษ์ แขวงบ้านบาตร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพฯ เมื่อ 6 พฤษภาคม 2550.

ของหวานที่เลี้ยงแขกในงานแต่งงานคือ ขนมสี่ถ้วย ซึ่งชาวไทยเรียกว่า “กินสี่ถ้วย” ได้แก่ ไข่กบ (เม็ดแมงลัก) นกปล่อย (ลอดช่อง) มะลิลอย (ข้าวตอก) และ อ้ายตื้อ (ข้าวเหนียว) เป็นขนมมงคลในงานแต่งงาน และการกล่าวถึงคำว่า “กินสี่ถ้วย” ยังมีความหมายถึงประเพณีแต่งงานอีกด้วย ประเพณีแต่งงานดังกล่าวเป็นประเพณีที่ยังมีการปฏิบัติกันโดยทั่วไปในหมู่ชาวไทย โดยเฉพาะที่จังหวัดสุโขทัย ซึ่งมีชาวมอญอาศัยอยู่หลายชั่วอายุคนแล้ว¹ รวมทั้งชาวมอญในประเทศพม่าซึ่งยึดถือประเพณีการแห่ขันหมาก รวมทั้งกินขนมในงานแต่งงานดังกล่าวข้างต้นอย่างเคร่งครัด แต่ไม่ได้มีสี่ถ้วยอย่างในเมืองไทย มีเพียงข้าวเหนียวและลอดช่อง² และชาวมอญในประเทศพม่าเรียก “ลอดช่อง” ว่า “โลดช่อง”

จ.อาหาร

อาหารไทยหลายชนิด มีที่มาจากอาหารมอญ โดยได้รับอิทธิพลทั้งรูปแบบและรสชาติจากความใกล้ชิดคุ้นเคยกับชาวมอญทั้งในราชสำนัก และในระดับสามัญชน ต่อมาชาวไทยได้นำอาหารของชาวมอญมาดัดแปลง ประยุกต์ให้ได้รับรสชาติถูกปากคนไทย ซึ่งมีอยู่ด้วยกันมากมายหลายชนิด ทั้งอาหารหวานและอาหารคาว เช่น ข้าวอีกา (เป็งคะต้อจก)^{*} ข้าวเหนียวแดง (อะลลญสะเกด) ข้าวเหนียวแดงกา (สะเปียง) ขนมกะละแม (กวานสะกอ) ขนมจีน³ (สะนอม) และ ข้าวแช่ (เป็งด้าจก หรือ เป็งซังกราน) เป็นต้น

ข้าวแช่ ตามประเพณีมอญแต่เดิมเป็นการหุงข้าว เพื่อบูชาเทวดาในช่วงเทศกาลสงกรานต์ สืบเนื่องมาจากตำนานสงกรานต์ของมอญ⁴

ขนมจีน เป็นอาหารมอญ ที่นิยมทำเฉพาะแต่ในเทศกาล และงานสำคัญเท่านั้น เพราะมีขั้นตอนการทำที่ต้องใช้เวลามาก คำว่า “ขนมจีน” มอญเรียกว่า “คนอม” เป็นกริยาแปลว่า ทำ, สร้าง (ในพจนานุกรมภาษามอญ-อังกฤษที่รวบรวมโดย Robert Halliday ได้ให้ความหมายว่า “form”) ส่วนคำว่า “จีน” ที่อยู่ข้างหลังคำว่า “ขนม” นั้นไม่มีใช้ในภาษามอญ มีแต่คำว่า “จีน” ซึ่งแปลว่า “สุก” (จากการ

¹ สมชาย เตือนเพ็ญ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, วัดสระเกศ ถนนจักรพรรดิพงษ์ แขวงบ้านบาตร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพฯ เมื่อ 6 พฤษภาคม 2550.

² องค์ บรรจุน. (2549). เล่มเดิม. หน้า 249.

* ส่วนผสมและวิธีการปรุงใกล้เคียงกัน แตกต่างเล็กน้อย คือ เป็งคะต้อจก นั้นใช้ข้าวสารตำหยาบ ๆ ต้มหรือหนึ่ง สามารถตักหรือตัดเป็นก้อนได้ ส่วนข้าวอีกาหุงด้วยข้าวสารใส่กะทิคนจนแห้งเป็นเนื้อเดียวกัน ใส่เกลือพอลอกรสเค็ม อาหารทั้งสองชนิดกินแก้ลมด้วยน้ำตาลปีบ

³ บำรุง คำเอก. (สิงหาคม, 2546). ขนมจีนหรือขนมมอญ. ศิลปวัฒนธรรม. หน้า 48-50.

⁴ องค์ บรรจุน. (เมษายน, 2550). ข้าวสงกรานต์: อาหารในพิธีกรรมของชาวมอญ (ข้าวแช่). ศิลปวัฒนธรรม. หน้า 58.

หุงต้ม) คนมอญนั้นจะเรียก ขนมหุ้นว่า "คนอม" เท่านั้น หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ สันนิษฐานว่า เกิดจากขณะที่คนมอญกำลังทำ "คนอม" อยู่ ซึ่งมักเกิดความโกลาหลขึ้นในที่ทำครัวเนื่องจากคนหุงมาก จากการร้องบอกกันต่อ ๆ ไปว่า "คนอม" สุกแล้ว กินได้แล้ว ก็คือคำว่า "คนอม-จิ้น" ที่จริงแปลว่า "แบ่งเส้น" สุกแล้ว เมื่อคนไทยได้ยิน จึงเรียกอาหารชนิดนี้ว่า "คนอมจิ้น" และเรียกเพี้ยนมาเป็น "ขนมหุ้น" อย่างในปัจจุบัน

สรุปได้ว่าศิลปวัฒนธรรมประเพณีมอญหลายประการที่อยู่ในสังคมไทยมาช้านานอย่างน้อย ตั้งแต่สมัยอยุธยา เกิดจากการอพยพเข้ามาของชาวมอญพร้อมกับ ศาสนา ภาษา วรรณคดี อาหาร การแต่งกาย ประเพณี ความเชื่อ และพิธีกรรม ได้เปลี่ยนถ่ายเคลื่อนไหวไปมาในหมู่ชาวมอญและชาวไทย แทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมไทยต่อเนื่องมาจนปัจจุบัน ซึ่งในที่สุดวัฒนธรรมประเพณีมอญจะกลมกลืนหายไปกับศิลปวัฒนธรรมไทย เนื่องจากเกิดการยอมรับไปยึดถือปฏิบัติอย่างไม่รู้สึกรู้สีก แยกแยะด้วยความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

บทที่ 3

สตรีมอญในราชวงศ์จักรี

สตรีมอญเข้ารับราชการฝ่ายในในราชสำนักไทยเริ่มมาตั้งแต่สมัยอยุธยา¹ ต่อเนื่องมายังสมัยธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งในราชวงศ์จักรีสมัยรัตนโกสินทร์มีสตรีมอญเข้ารับราชการฝ่ายในมาทุกรัชกาล ในที่นี้จึงขอจำแนกสถานภาพของสตรีมอญออกเป็น 2 กลุ่ม คือ สตรีมอญ และ สตรีเชื้อสายมอญ

สตรีมอญ หมายถึง ผู้หญิงในตระกูลขุนนาง คหบดี และสามัญชนชาวมอญ ทั้งที่เกิดในเมืองมอญ และที่เกิดในเมืองไทยจากบิดามารดาชาวมอญ

สตรีเชื้อสายมอญ หมายถึง ผู้หญิงในตระกูลขุนนาง คหบดี และสามัญชนเชื้อสายมอญรวมทั้งกลุ่มราชินิกุล ที่เกิดในเมืองไทยจากบิดามารดา และหรือบรรพชนมอญข้างใดข้างหนึ่ง และอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ยังคงขนบธรรมเนียมมอญ

การเข้าสู่ราชสำนักของสตรีมอญในทุกยุคทุกสมัย สัมพันธ์กับการอพยพเข้ามายังพระราชอาณาจักรไทยของกลุ่มมอญต่าง ๆ โดยมากแกนนำของกลุ่ม หรือหัวหน้าชาวมอญที่เป็นหัวหน้าคณะในการอพยพเข้ามาแต่ละครั้ง มักได้รับปูนบำเหน็จความดีความชอบในฐานะผู้ที่ทำคุณประโยชน์แก่ทางการไทย เพราะหัวหน้าชาวมอญจะนำไพร่พลติดตามเข้ามาด้วยจำนวนมาก² เป็นการเพิ่มแสนยานุภาพให้กับกองทัพ เป็นแรงงานสำคัญในภาคเกษตร³ รวมทั้งเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาอาณาจักรด้านต่าง ๆ

มอญทุกกลุ่มที่เข้ามายังพระราชอาณาจักร เมื่อเข้ามาอยู่ในสังคมไทยแล้ว มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น ทั้งจากปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายใน ปัจจัยภายนอกได้แก่ สภาพเศรษฐกิจและสังคมที่ทำให้ชาวมอญต้องปรับตัว ส่วนปัจจัยภายในได้แก่ ความต้องการกลมกลืนให้เป็นชาวไทยโดยสมบูรณ์ ปัจจัยเหล่านี้ล้วนมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพลักษณะของสตรีมอญ รวมทั้งความเข้มข้นในสายเลือดและสำนึกทางชาติพันธุ์ของสตรีมอญ ที่มีผลต่อการดำเนินบทบาทภายในสังคม ทั้งต่อตนเองและบุคคลรอบข้าง

¹ ประยูรท สิริพิพันธ์. (2505). เล่มเดิม. หน้า 105.

² กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2505). เล่มเดิม. หน้า 106-107.

³ สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). เล่มเดิม. หน้า 104-105.

1. ธรรมเนียมการเข้ารับราชการฝ่ายใน

สถานะกษัตริย์เป็นใหญ่ในอดีต การทำสงครามระหว่างประเทศ และการค้า ล้วนเป็นอำนาจการตัดสินใจของพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น ดังนั้นนักการทูต และพ่อค้าต่างชาติจึงมีความต้องการเข้าถึงกษัตริย์ให้มากที่สุด ขณะเดียวกันกษัตริย์ก็ต้องการบุคคล และกลุ่มบุคคลที่จะช่วยเหลือในการประสานงานกับคณะทูต การเจรจากับพ่อค้า และที่สำคัญคือ กองกำลังและขุนนางที่ชำนาญศึก เพื่อรับมือในภาวะสงคราม ดังที่ได้มีการแต่งตั้งชาวต่างชาติในตำแหน่งขุนนางต่าง ๆ เพื่อเจรจาทางการทูต ค้าขายหรือวางแผนการรบ เช่น พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ทองจีน ไกรฤกษ์)¹ ขุนนางเชื้อสายต่าง ๆ นิยมถวายบุตรหลานเข้ารับราชการ ที่เป็นบุรุษก็ถวายรับใช้ฝ่ายหน้า ที่เป็นสตรี ก็ถวายรับใช้ฝ่ายใน เพื่อเชื่อมสัมพันธ์กับกษัตริย์ เพื่อผลประโยชน์ทางการค้า การทูต และการเมืองการสงคราม จนเป็นจารีตนิยมมาทุกยุคทุกสมัยด้วยกันทั้งสิ้น

พบว่ามีหลักฐานสอดคล้องตรงกันตามโคลงกลอนวรรณคดีต่าง ๆ ดัง *โคลงกวีโบราณ* ของ "พญาตรัง" ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า แต่งขึ้นในราชวรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังนี้

เชิญไถ้ธิดาให้	เสด็จยุร ยาตรแฮ
ก้นก่อกภาพไศศุรย์	สี่บหล้า
ขอถวายธิดาทูล	ทรงบาท
แต่บพิตรเจ้าฟ้า	ผ่านหล้า ครองเมืองฯ ²

แม้แต่ในบทพระราชนิพนธ์ละครนอกยังได้สอดคล้องแนวปฏิบัติเช่นนี้คือ ปราภฏในเพลงยาวท้ายพระราชนิพนธ์ บทละครเรื่องไกรทอง ความว่า

เหล่าขุนนางต่างถวายบุตร	ที่มีแต่บุตรชายถวายหลาน
ปะที่เป็นหมันบุตรกันดาร	คิดอ่านไกล่เกลี่ยน้องเมียมา
ทั้งจีนแขกลาวพวนญวนทวาย	ต่างถวายลูกเต้าเอาหน้า
เขมรมอญชาวซุมพรไชยา	ทุกภาษามาพึ่งพระบารมี ³

¹ กรมศิลปากร. (2539). *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 4*. หน้า 242.

² กรมศิลปากร. (2547). *วรรณกรรมพระยาตรัง*. หน้า 297.

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. (2540). *กลอนตำนานพระราชนิพนธ์เรื่องไกรทอง*. ใน *บทละครนอกกรม 6 เรื่อง พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย*. หน้า 389.

ตามที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่าการเข้ามาของสตรีมอญในราชสำนักฝ่ายในนั้น ส่วนหนึ่งเกิดจากความพยายามผลักดันของกลุ่มขุนนางที่รับราชการฝ่ายหน้า เพราะสถานะของสตรีภายในราชสำนักสามารถเกื้อหนุนให้สถานะของกลุ่มขุนนางที่เป็นเครือญาติฝ่ายชาย เปลี่ยนแปลงสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจให้ดีขึ้นได้ ในเบื้องต้นสตรีนั้น ๆ จะต้องทำการไต่เต้าเพื่อเปลี่ยนแปลงสถานะของตนเสียก่อนตามความรู้ความสามารถ เป็นต้นว่า บางคนอาจเริ่มต้นด้วยตำแหน่งนางพนักงาน จนถึงนางสนมอยู่งาน และก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งเจ้าจอม ซึ่งเป้าหมายสูงสุดของการรับราชการฝ่ายในคือ การได้เป็นเจ้าจอมมารดา ที่หมายถึงการมีพระองค์เจ้า และจะยิ่งดีที่สุดคือ เป็นพระองค์เจ้าชาย การให้กำเนิดพระองค์เจ้า เท่ากับว่ามีหลักประกันสถานะที่มั่นคงของสตรีในราชสำนัก และยังเมื่อบุตรธิดาของตนที่เป็นพระองค์เจ้านั้นเติบโตขึ้นรับตำแหน่งสำคัญของบ้านเมือง ก็ย่อมส่งเสริมสถานะของผู้เป็นมารดา รวมทั้งเครือญาติของตนโดยทั่วกัน

สตรีมอญในราชสำนักฝ่ายในบางท่านที่ได้เป็นเจ้าจอมมารดา และมีพระโอรสธิดา สามารถตั้งข้อสังเกตได้ว่า เดินตามเส้นทางที่วาดแผนเอาไว้อย่างตั้งใจ เพื่อให้เครือญาติของตนได้เข้าสู่ศูนย์กลางอำนาจดังกล่าว ดังกรณีของเจ้าจอมมารดาวาด ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขั้นนี้จะขอยกตัวอย่างพอสังเขปเท่านั้น กล่าวคือ สตรีมอญสายสกุลนี้สืบเชื้อสายมาจากพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ซึ่งเกี่ยวดองเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 ต่อมาเมื่อเจ้าจอมพื้ง ธิดาพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เป็นเจ้าจอมอยู่งานในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ชักนำเอาน้องสาวร่วมบิดาเดียวกัน คือ พระนมปรีก เข้าไปอยู่ในราชสำนักด้วย ต่อมาพระนมปรีกได้รับการคัดเลือกเป็นพระนมเอกของพระโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ประสูติแต่กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีพระองค์ รวมทั้งเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระนมปรีกได้ถวายธิดาขึ้นเป็นพระสนมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2 ท่าน คือ พระสนมเขียน และ เจ้าจอมมารดาวาด ในขั้นแรกเจ้าจอมมารดาวาดเข้ารับราชการเป็นนางสนมอยู่งาน มีหน้าที่ร้องเพลงขับกล่อมพระบรรทม และเป็นผู้เตรียมพระภักษา และฉลองพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ แต่ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้เข้าถวายงานฝ่ายใน และให้กำเนิดพระองค์เจ้าในเวลาไม่นานนัก เจ้าจอมมารดาวาดจึงไม่ได้ทำหน้าที่ที่กล่อมพระบรรทมอีก² นอกจากสตรีมอญทั้ง 2 ท่านนี้จะเป็นธิดาของพระนมเอกผู้เป็นที่เคารพยกย่องแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังสนิสนมคุ่นเคยกันมาแต่วัยเยาว์ เพราะทรงดืมนมร่วมอุทรและได้รับการอภิบาลจากพระนมคนเดียวกัน และสิ่งที่ตามมาจากการเป็นเจ้าจอมมารดาที่

¹ เล็ก พงษ์สมัครไทย. (2549). พระนมปรีก พระนมเอก: แห่งองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระญาติ ราชสกุล. หน้า 114.

² พูนพิศ อมาตยกุล. (2529). นักร้องสตรีไทยในอดีต. อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ อุษา สุคันธมาลัย. หน้า 11-12.

มีโอรส คือ บุตรของตนก็ได้รับพระเมตตาให้ทรงงานบ้านเมืองในตำแหน่งสำคัญ เครือญาติและตัวมารดาเองก็ได้รับการยอมรับนับถือจากบุคคลทั่วไป มีความเจริญมั่นคงทั้งฐานะและสถานภาพทางสังคม

สำหรับขั้นตอนการถวายตัวอย่างเป็นทางการนั้น ยังไม่พบเอกสารที่บรรยายขั้นตอนไว้โดยละเอียด มีเพียงชีวประวัติของเจ้าจอม หม่อมราชวงศ์สดับ แสดงให้เห็นว่ามีพิธีถวายตัวอยู่ในขั้นตอนด้วย โดยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯท่านในฐานะที่เป็นต้นเสียงมโหรี จึงทรงขอท่านต่อพระอัครชายาเธอฯผู้เป็นอาและเป็นผู้ปกครองในขณะนั้น พระอัครชายาเธอฯไม่ทรงตัดสินใจพระทัยเอง แต่ได้ทูลต่อไปยังหม่อมเจ้าเพิ่มผู้เป็นบิดาของหม่อมราชวงศ์สดับ เมื่อไม่ทรงขัดข้องจึงทำพิธีถวายดอกไม้ธูปเทียนเป็นการถวายตัว โดยมีคุณท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาวาดในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นผู้นำถวาย และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้รับราชการต่อมา¹

ส่วนเครื่องหมายที่แสดงว่าสตรีฝ่ายในเป็นสมบัติส่วนพระองค์ ผู้ใดจะละเมิดมิได้ และเพื่อแสดงออกถึงความรักใคร่ โดยเป็นการแสดงออกมาจากพระมหากษัตริย์ เช่น การพระราชทานหีบหมากกะไหล่ทอง และเงิน ส่วนการขึ้นเฝ้านั้น ก็จะเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปในหมู่สตรีฝ่ายใน หากสตรีผู้นั้นมีความถนัดในการขึ้นเฝ้าก็ยอมแสดงว่า "กำลังขึ้น"² หรือมีเครื่องหมายที่แสดงว่าทรงโปรดปรานอย่างเด่นชัด จะเรียกว่า "นมเบอร์วัน"³ และเมื่อได้อยู่ในสถานะของสตรีในราชสำนักโดยสมบูรณ์แล้วก็อาจได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ ตามความรู้ความสามารถและความโปรดปรานแล้วแต่กรณี ดังกรณีของเจ้าจอมมารดาวาด ที่ได้เป็นเจ้าจอมมารดารุ่นใหญ่ และเป็นพระสนมเอก ได้รับพระราชทานตราและสายสะพายจุลจอมเกล้า⁴

เครื่องยศที่พระราชทานฝ่ายในสำหรับ "นางในนักสนม" จะเป็นภาระสำหรับกินหมาก ซึ่งกำหนดมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีชั้นต่าง ๆ ซึ่งชั้นหีบหมากกะไหล่ทองดังกรณีเจ้าจอมเพิ่ม ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้รับพระราชทานมานั้น เป็นชั้นของผู้ที่กษัตริย์ได้แสดงให้บุคคลอื่นทราบว่าจะทรงเมตตาต่อผู้ที่ได้รับ เหนือกว่านางอยู่งานทั่วไป โดยนัยจะน่าจะเป็นเครื่องหมายชี้แนะว่าสตรีผู้นั้นจะได้เป็นบาทบริจาริกาของพระองค์ แต่ชั้นนี้ยังไม่นับว่าเป็นเจ้าจอม ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวไว้ว่าชั้นกะไหล่ทองนี้เป็น

¹ พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). เล่มเดิม. หน้า 68.

² ส. ศิวรักษ์. (2531). ค้นช่อง สองบุคคลร่วมสมัย. หน้า 112-113.

³ ส. ศิวรักษ์. (2529). สัมภาษณ์ หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล: จัดพิมพ์เนื่องในวันคล้ายวันประสูติครบศตวรรษ 3 สิงหาคม พ.ศ. 2529. หน้า 112.

⁴ พูนพิศ อมาตยกุล. (2529). เล่มเดิม. หน้า 12.

เครื่องยศชั้นที่ 4 เป็นชั้นต่ำสุด เป็นหีบเงินกะไหล่ทองพระราชทาน “นางอยู่งาน” แต่โบราณดูเหมือนจะเรียกว่า “นางกำนัล” ซึ่งทรงใช้สอยในพระราชมณเฑียร แต่พระราชทานเฉพาะบางคนที่ทรงพระเมตตา อย่างไรก็ตามการที่ได้รับพระราชทานหีบหมากกะไหล่ทอง ก็ยังไม่นับว่าได้เป็นเจ้าของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวไว้ในงานพระนิพนธ์ว่า ชั้นที่เป็นเจ้าจอมคือ ชั้นที่ 3 พระราชทานหีบหมากทองคำสำหรับนางอยู่งานที่ทรงเลือกไว้ใช้ใกล้ชิดประจำพระองค์ ใครได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำ เรียกว่าเจ้าจอมนำหน้าทุกคน เรียกว่า “เจ้าจอมอยู่งาน” ชั้นที่ 2 หีบหมากทองคำลงยาราชาวดี สำหรับพระราชทานเจ้าจอมมารดาหรือเจ้าจอมอยู่งานซึ่งทรงพระเมตตายกขึ้นเป็นพระภรรยา เรียกว่า “พระสนม” แต่ชั้นนี้ขึ้นไปชั้นที่ 1 เรียกว่า “พระสนมเอก” ได้พระราชทานพานทอง หีบหมากลงยา เป็นพานหมากมีเครื่องในทองคำ และกระโถนทองคำ เช่นเดียวกับพานเครื่องยศที่พระราชทานเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายหน้า แต่ขนาดย่อมกว่าพานเครื่องยศฝ่ายหน้า และชั้นพิเศษสำหรับพระราชทานพระมเหสีเทวี ซึ่งเรียกในกฎหมายตราว่า “พระภรรยาเจ้า” มีทั้งหีบและพานหมากเสวยล้วนทำด้วยทองคำลงยาราชาวดี¹

ในส่วนของการถวายบังคมลาออกจากราชการฝ่ายใน สตรีในราชสำนักระดับเจ้าจอมก็สามารถลาได้ โดยมีประกาศมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกเว้นเจ้าจอมที่มีบุตร กับที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศที่เป็นทองคำแล้ว โดยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มีเจ้าจอมลาออกด้วย เช่น เจ้าจอมอ้น เจ้าจอมเชย ซึ่งเป็นลูกสาวและหลานสาวเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ตามลำดับ และ พระสนมเขียน ธิดาพระนมปรีกกับนายเสถียรรักษา (เที่ยง) ที่ลาออกไปถือเพศเป็นชี

เงินพระราชทานรายปีที่เรียกว่าเบี้ยหวัด หากพระราชทานพร้อมเครื่องยศจะแสดงถึงสถานภาพฝ่ายในที่มีหน้าที่ชัดเจนในราชสำนัก เป็นฝ่ายในชั้นพนักงาน ทำวนางผู้ใหญ่ พระบรมวงศานุวงศ์และนางใน หากได้รับเพียงเบี้ยหวัดจะเป็นฝ่ายในผู้น้อย ซึ่งได้รับเบี้ยหวัดตามอายุ และเงื่อนไขอื่น อาทิ ผู้ถวายตัวใหม่ ถ้าเป็นเด็กมีเบี้ยหวัด 3-7 ตำลึงในปีแรก ตามยศของบิดา ในปีต่อมาเบี้ยหวัด 8-15 ตำลึง ตามความสามารถในหน้าที่ราชการ หากถวายตัวเมื่อโสดแล้วหรือเป็นสาวแล้ว มีเบี้ยหวัดอย่างน้อย 10-15 ตำลึง ถึง 1 ชั่ง เศษ ๆ² เบี้ยหวัดพระราชทานนางในขึ้นอยู่กับความโปรดปรานและการมีบุตร โดยพระเจ้าลูกเธอก็ได้เบี้ยหวัดเฉพาะพระองค์อยู่แล้ว สำหรับเจ้าจอมมารดาก็จะได้เบี้ยหวัดเป็นรายปี³

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (มปป). พระสนมเอก. หน้า 51-52.

² นายอินทรา. (2506). สารคดีน่ารู้เมืองไทยในอดีต. หน้า 9.

³ บัว ศลิเทวี. (2524). วังบางขุนพรหม. หน้า 6.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯให้ทำเครื่องยศ “นางในนักสนม” ขึ้นเฉพาะสำหรับพระราชทานนางในที่รับราชการมานานด้วย มี 3 ชั้น คือ หีบหมาก 10 ปี, 20 ปี และ 30 ปีตามลำดับ นอกจากนั้นใน พ.ศ. 2416 โปรดเกล้าฯให้สร้างเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าขึ้น เครื่องราชอิสริยาภรณ์แต่ละชั้นจะบ่งบอกสถานะหรือความโปรดปรานที่มีต่อผู้รับ โดยทำหีบหมากมีตราจุลจอมเกล้าประดับอยู่บนฝาเพื่อพระราชทานพร้อมกับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ด้วย ซึ่งแบ่งเป็น 4 ชั้น คือ ปฐมจุลจอมเกล้า หีบหมากทองคำสลัก นางในที่พระราชทานต้องเป็นภรรยาเจ้า, ทุตยจุลจอมเกล้า หีบหมากทองคำ พระราชทานเจ้าจอมมารดาที่มีพระโอรส เจ้าจอมมารดาที่มีโอรสธิดาหลายพระองค์ และเจ้าจอมที่ไม่มีโอรสธิดาแต่ทรงโปรดอย่างยิ่ง ทั้งสองชั้นนี้ทนายทสี่บสกุลเก็บรักษาไว้ในวงศ์สกุลได้, ตราตติยจุลจอมเกล้า หีบหมากเงินสลัก ครั้งนั้นใครได้หีบหมากตราชั้นใดก็ได้รับตราประดับชั้นนั้นด้วย แต่ต่อมาได้เลิกหีบหมากไป¹

เครื่องยศเป็นวัตถุเกียรติยศที่เป็นเครื่องหมายแสดงนัยยะบ่งบอกสถานภาพทางสังคม ต่างจากการพระราชทานสิ่งของหรือพระกรุณาเป็นกรณีพิเศษ ที่มีค่าทางด้านจิตใจ หรือเป็นทรัพย์สินที่มีค่า ซึ่งแสดงความปฏิบัติผูกพันที่องค์พระมหากษัตริย์มีต่อสตรีในราชสำนักในขณะนั้น แสดงให้เห็นว่ากำลังโปรด การได้รับเครื่องหมายแสดงยศนี้ก็เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงสถานภาพของผู้รับ บ่งบอกถึงความมั่นคงและหรือสถานภาพที่สูงขึ้น แต่ก็ไม่ได้เป็นข้อบ่งชี้ว่า บุคคลผู้ได้รับเครื่องหมายแสดงยศนั้น ๆ จะเป็นที่โปรดปรานและผูกพันพระเมตตาไว้ได้ตลอดไป ประเด็นการได้รับเครื่องยศจึงเป็นเพียงสัญลักษณ์ แต่ไม่ใช่เครื่องตัดสินสถานะของสตรีในราชสำนักแบบตายตัว

2. ปัจจัยการเข้ารับราชการฝ่ายในของสตรีมอญ

หัวหน้าชาวมอญฝ่ายชายที่ได้รับมอบหมายภาระหน้าที่สำคัญ รับผิดชอบดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ เช่น เป็นหัวหน้าดูแลปกครองตนเองในหมู่ชาวมอญทั้งหมด² หรือให้ทำหน้าที่หัวหน้ากองกำลังเฉพาะ เช่น กองอาทมาต กรมมอญอาสา กรมดาบสองมือ เจ้าเมืองมอญ 7 หัวเมือง³ กรมกองเหล่านี้เป็นประโยชน์เมื่อต้องการกำลัง แต่อาจเป็นโทษได้หากมีการกระด้างกระเดื่อง ขณะเดียวกับสถานภาพข้าราชการเหล่านี้มิได้มั่นคงนัก อาจถูกถอดยศริบราชบาทเมื่อใดก็ได้ หากกระทำความผิดอาญาหรือกระทำการที่ไม่ถูกพระราชหฤทัย เมื่ออำนาจสิทธิ์ขาดอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์แต่เพียงผู้เดียวตามรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างนาย-บ่าว คือ พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ กับขุนนาง ที่ต่างค้ำจุนฐานะ

¹ วิทย์ พิณคันเงิน. (2505). *ประมวลสารคดีไทย*. หน้า 150.

² ประยูรท สิริพิพันธ์. (2505). *เล่มเดิม*. หน้า 118.

³ สุเอ็ด คชเสนี. (2525). *ผู้ว่าราชการรามัญ 7 เมือง. รวมเก็ดพงศาวดารและประวัติศาสตร์ชนชาติมอญ*. หน้า 35-45.

ซึ่งกันและกัน โดยอาศัยความสัมพันธ์แบบผู้บังคับบัญชากับผู้ใต้บังคับบัญชา ที่ผู้บังคับบัญชามีอำนาจสิทธิ์ขาดแบบเจ้าชีวิต¹ ในทางตรงกันข้ามสถาบันพระมหากษัตริย์ก็วิตกว่าเหล่าขุนนางอาจทรยศ และเข้าร่วมกลุ่มกับบรรดาขุนนางด้วยกัน หรือไปสนับสนุนข้าอำนาจอื่น เพื่อล้มล้างข้าอำนาจเดิม อีกทั้งในบรรดาขุนนางด้วยกันเอง ก็ย่อมมีการแก่งแย่งแข่งขันกันเพื่อความก้าวหน้าในหน้าที่การงาน² จึงต้องกระทำทุกวิถีทางเพื่อให้พระมหากษัตริย์โปรดปรานตนเองและพวกพ้องให้มากที่สุด

ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ ฝ่ายพระมหากษัตริย์จึงต้องการ “เครื่องประกันความจงรักภักดี” ส่วนฝ่ายขุนนางก็ย่อมต้องการ “เครื่องมือรับรองสถานภาพ”

การมีสตรีเข้ามารับราชการฝ่ายในเป็นบุคคลที่สาม คอยเชื่อมความสัมพันธ์ในลักษณะเป็นตัวประสานและตัวประกันจึงมีความจำเป็น กล่าวคือ ประกันความจงรักภักดีและประสานสัมพันธ์ ทำหน้าที่ประสานประโยชน์ของทั้งสองฝ่ายให้ลงตัว ระหว่างพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ กับขุนนาง บุคคลดังกล่าวมักเป็น บุตรสาว หรือหลานสาว ที่สามารถเข้าออกนอกในและมีโอกาสเข้าถึงพระมหากษัตริย์ได้ง่ายกว่าฝ่ายชาย เท่ากับว่าเป็นการถวายตัวเข้ารับราชการกันทั้งสายตระกูล โดยฝ่ายหญิงเข้ารับราชการฝ่ายใน ในตำแหน่งนางกำนัล นางอยู่งาน พระพี่เลี้ยง พระนม นางละคร พระสนม เจ้าจอม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความงามและความสามารถเฉพาะบุคคลเป็นสำคัญ

หากสตรีมอญผู้นั้นได้ถวายงาน “ขึ้นเฝ้า” สามารถเลื่อนระดับได้เป็นถึงเจ้าจอม และหากมีพระองค์เจ้า ก็จะได้เป็นเจ้าจอมมารดา โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากเป็นพระโอรส ความสำคัญจะยิ่งเพิ่มขึ้นเป็นทับทวีคูณ เรียกว่ามีลูกได้พึงใบบุญ สถานภาพของผู้เป็นมารดา ก็จะเป็นที่โปรดปราน สถานภาพและฐานะทางสังคมฐานะทางเศรษฐกิจของสตรี รวมทั้งบรรดาเครือญาติ ย่อมเกิดความมั่นคงในหน้าที่การงาน และลาภยศสักการะที่จะติดตามมาจากการที่ได้เป็นเครือญาติคนโปรดของพระมหากษัตริย์³

การที่สตรีมอญเข้ารับราชการฝ่ายใน ก็คล้ายการปฏิบัติตามธรรมเนียมของชนต่างชาติที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารโดยทั่วไป ส่วนใหญ่เป็นบุตรหลานของคหบดี ขุนนางเชื้อสายมอญ และเครือญาติของสตรีฝ่ายในที่รับราชการอยู่ก่อนแล้ว การเข้ารับราชการฝ่ายในมีตั้งแต่ระดับสูงสุดที่ทุกคนใฝ่ฝัน คือ พระมเหสี รองลงมาได้แก่ เจ้าจอม หม่อมห้ามในพระบรมวงศานุวงศ์ และภรรยาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ตลอดจนข้าราชการบริพารที่คอยรับใช้สตรีมอญในแต่ละสำนัก การเข้ารับราชการฝ่ายในของสตรีมอญส่วนใหญ่มีที่มาไม่แตกต่างกันนัก คือเกิดจากการที่บิดามารดาและเครือญาติ นำขึ้นถวายตัว รวมทั้งการติดตามเครือญาติที่มีอำนาจวาสนาที่รับราชการอยู่ก่อนแล้ว

¹ พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). เล่มเดิม. หน้า 11-12.

² หม่อมราชวงศ์คึกคัก รพีพัฒน์. (2521). สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416. หน้า 192.

³ แหล่งเดิม. หน้า 357.

ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับขุนนางข้าราชการมอญกลุ่มต่าง ๆ โดยมี สตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญ เป็นตัวกลางเชื่อมความสัมพันธ์ ทั้งเป็นจารีตปฏิบัติเพื่อแสดงความจงรักภักดี แต่ก็มุ่งไปที่ผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มเฉพาะตนด้วย การที่สตรีมอญนั้นจะประสบความสำเร็จในการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างตระกูลของตนกับสถาบันพระมหากษัตริย์ ได้มากน้อยเพียงใดนั้นขึ้นอยู่กับรูปสมบัติคุณสมบัติ และโอกาสที่เหมาะสม เนื่องจากขุนนางคนอื่น ๆ ก็มีความต้องการถวายบุตรหลานที่เป็นสตรีของตนเข้าเชื่อมความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์เพื่อส่งเสริมความเจริญในหน้าที่การงานของตนเช่นกัน¹ หากบุตรหลานของขุนนางผู้ใดมีคุณสมบัติเป็นที่ต้องประสงค์ของพระมหากษัตริย์ สามารถรับราชการสนองพระประสงค์ได้ดี ก็เท่ากับทั้งขุนนางและสตรีในราชสำนักต่างสมประโยชน์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย กล่าวคือ สถานภาพความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของสตรีผู้นั้น ฝ่ายขุนนางและเครือญาติทั้งปวงก็ได้อาศัยสถานภาพของสตรีในฐานะคนโปรดของพระมหากษัตริย์ เป็นตัวแทนของตนให้ได้เข้าถึงพระมหากษัตริย์ รับทราบข่าวสารความเคลื่อนไหว อธิปไตยส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ และช่องทางในการสร้างความก้าวหน้าได้มากกว่าขุนนางอื่น

สตรีมอญส่วนใหญ่ที่เข้ารับราชการฝ่ายในในตำแหน่งอื่น ๆ ได้แก่ พระนม พระพี่เลี้ยง นางสนองพระโอษฐ์ พนักงานเช็กกลด พนักงานเชิญหีบหมาก พนักงานห้องเครื่อง มีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับสตรีมอญที่มีบทบาทเด่นในรัชกาลนั้น ๆ อยู่แล้ว กล่าวคือเป็นญาติสนิทของพระมเหสีหรือเจ้าจอมมารดา หรือแม่เมื่อล่วงรัชกาลนั้น ๆ ไปแล้ว แต่หากสายอำนาจบังคับบัญชาข้าราชการฝ่ายในของสตรีมอญยังเข้มแข็ง ข้าราชการฝ่ายในดังกล่าวข้างต้นก็ยังสามารถได้รับการเลื่อนฐานะขึ้นเป็นข้าราชการฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ เช่น ท้าวศรีสัตยานุรักษ์ ท้าวภณทวารนุรักษ์ ท้าวทองกีบม้า สุวณฺดรเหล่านี้ล้วนแต่ตั้งขึ้นมาจากสายตระกูลที่เป็นเครือญาติ โดยการชักนำของสตรีมอญที่เข้ารับราชการฝ่ายในในตำแหน่งพระมเหสี เจ้าจอมหม่อมหม่อมต่าง ๆ อันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติโดยปกติ ที่บุคคลย่อมเลือกไว้ใจและสนับสนุนเครือญาติของตนเป็นลำดับแรก

การเข้ารับราชการฝ่ายในของสตรีมอญ มีมูลเหตุ ดังนี้

2.1 เกิดโดยความสัมพันธ์เชิงซ้อน

ความสัมพันธ์เชิงซ้อน หมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลหรือกลุ่มคนกลุ่มหนึ่งที่มีต่อบุคคลหรือกลุ่มคนอีกกลุ่มหนึ่ง ผ่านทางบุคคลหรือกลุ่มคนใด ๆ ที่เป็นตัวกลางเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลหรือกลุ่มคนทั้งสอง ตัวอย่างเช่น เจ้าจอมมารดาบ่อม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระยารัตนจักร (หงส์ทอง) บิดาของเจ้าจอมมารดาบ่อมจึงมีความสัมพันธ์เชิงซ้อนกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ผ่านธิดาของตน จากความสัมพันธ์เชิงซ้อนในการเป็น “พ่อตา”

¹ พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). เล่มเดิม. หน้า 42.

ของพระมหากษัตริย์ ย่อมนำมาซึ่งสถานะทางสังคมและการเมืองที่ดีขึ้น ด้วยเหตุนี้ขุนนางกลุ่มต่าง ๆ จึงมีความพยายามยกยอตนขึ้นถวายแด่พระมหากษัตริย์ เพื่อสร้างความสัมพันธ์เชิงซ้อนดังกล่าว

กรณีของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเป็นธิดาพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย คชเสนี) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) เชื้อสายเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี) ภายหลังจากพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย คชเสนี) ได้นำเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นขึ้นถวายเป็นเจ้าจอม ก็ถือว่าได้เชื่อมสัมพันธ์กันระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางมอญกลุ่มเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี) โดยสมบูรณ์ และยังเมื่อเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีพระโอรส คือ พระองค์เจ้ากฤษฏาภินิหาร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์) ทำให้เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีสถานภาพที่มั่นคงยิ่งขึ้น เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ คชเสนี) ผู้เป็นเจ้าคุณตาทวดก็แสดงความยินดีอย่างมาก

เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) อายุยืนมาจนถึงรัชกาลที่ 4 จะถึงสัฏฐกรรมเมื่อปีใดไม่ทราบแน่ แต่เรื่องประวัติที่ปรากฏเป็นที่สุดนั้นว่าเมื่อกรมพระนเรศรวรฤทธิ์ประสูติในปีเถาะ พ.ศ. 2398 เจ้าพระยามหาโยธาชื่นชมโสมนัสมากด้วยมีพระราชกุมารเป็นหลานโดยตรงทางเจ้าจอมมารดา ถึงทำหนังสือมอบเวรที่บ้านเรือนถวายเป็นของขวัญสมโภชกรมพระนเรศฯ ตั้งแต่แรกประสูติ เพราะฉะนั้นวังกรมพระนเรศฯ จึงอยู่ริมกำแพงพระนครตอนถนนพระอาทิตย์ อันเป็นบ้านของเจ้าพระยามหาโยธาอยู่แต่เดิม¹

เนื่องจากได้ทายาทที่เป็นเลือดเนื้อเชื้อไขพระมหากษัตริย์โดยตรง เมื่อพระโอรส (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์) เจริญพระชันษาขึ้น ได้ทรงงานสนองพระราชประสงค์ได้เป็นที่โปรดปราน และได้รับเบี้ยหวัดรายปีมีฐานันดรศักดิ์สูงขึ้น เกียรติยศชื่อเสียงที่กรมพระนเรศฯ ได้รับก็ได้สะท้อนกลับไปยังเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นผู้เป็นมารดา รวมทั้งเครือญาติอีกด้วย

2.2 เกิดโดยการชักนำของคนกลาง

ความสัมพันธ์ในแบบวิถีดั้งเดิมของสังคมไทย ที่มีญาติผู้ใหญ่เป็นผู้จัดหาคู่ครองให้บุตรธิดา เพราะถือว่าบุตรหลานเป็นสิทธิ์ขาดของบิดามารดา ตามความเชื่อที่ว่า ผู้ใหญ่มีประสบการณ์มากกว่า คิดอ่านได้รอบคอบกว่าเด็กที่ยังด้อยประสบการณ์ ดังนั้นบิดามารดาจึงเป็นฝ่ายเลือกคู่ครองให้บุตรธิดา และโดยมากบุตรธิดาก็ต้องยอมรับแต่โดยดี เพราะเชื่อว่าบิดามารดาย่อมคิดการณ์ไกล หวังดีต่อ

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2508). ลำดับสกุลคชเสนี กับ โบราณคดีมอญ, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพคุณหญิงจำเริญพิพิธมนตรี. หน้า 35.

บุตรธิดาอย่างแท้จริง กรณีที่เกิดจากการชักนำของคนกลางหรือญาติผู้ใหญ่ เช่น กรณีของสมเด็จพระอมรินทรามาตย์¹ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงนิพนธ์ไว้ในเรื่อง *ปฐมวงศ์*²

มูลเหตุที่นายทองด้วง (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) บุตรพระอัครมเหสี (ทองดี) ได้ทำการสมรสกับ “นาก” (กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์) ธิดาคหบดีชาวมอญบางช้าง เนื่องด้วยพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาในขณะนั้นมีพระประสงค์ให้เสาะหาสตรีที่รูปร่างสมบัติและชาติตระกูลดีเข้ารับราชการฝ่ายใน ซึ่ง “นาก” เป็นสตรีที่มีคุณสมบัติครบถ้วน ทั้งทรัพย์สินสมบัติและรูปร่างสมบัติ เนื่องจากเป็นธิดาของคหบดีมอญตระกูลใหญ่ เจ้าพนักงานได้นำความกราบทูลต่อพระมหากษัตริย์ และได้มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้มีท้องตราออกไปหัวเมืองราชบุรีไปสู่นาง “นาก” ส่งเข้าไปถวายรับราชการสนองพระองค์ ฝ่ายบิดามารดาของ “นาก” นั้นไม่ต้องการถวายธิดาแก่พระมหากษัตริย์ จึงหาทางให้คนมาเจรจากับพระอัครมเหสี (ทองดี) ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองราชบุรีให้หาทางช่วยเหลือ พระอัครมเหสี (ทองดี) จึงได้กราบทูลพระมหากษัตริย์ว่าท่านได้สูขอ “นาก” ไว้ให้บุตรชายของท่านแล้วพระมหากษัตริย์จึงทรงพระกรุณาตามที่กราบบังคมทูลขึ้นไป³

การสมรสดังกล่าวเกิดขึ้นก่อนที่ทองด้วง จะได้ดำรงตำแหน่งเป็นหลวงยกกระบัตรแขวงเมืองราชบุรีไม่นาน ดังจะเห็นได้ว่าครอบครัวของ “นาก” และครอบครัวของ “ทองด้วง” มีศักดิ์ศรีใกล้เคียงกัน ผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายเห็นชอบ จึงเป็นความประสงค์ของผู้ใหญ่ที่มีการชักนำให้เกิดการแต่งงานกันขึ้น

เช่นเดียวกันกับกรณีของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ท่านชอบชบเลี้ยงคนมอญทั้งหญิงชาย ซึ่งเสาะหาจากทุกชุมชนทั่วประเทศ⁴ เอาไว้ในวังกรมพระนเรศวร โดยท่านเดินทางไปยังชุมชนมอญต่าง ๆ พบเจอเด็กสาวมอญที่ลักษณะท่าทางดี หรือมีคนรู้จักคุ้นเคยฝากฝังแนะนำ ท่านก็จะขอมาจากบิดามารดานำมาเลี้ยงไว้ในวัง⁵ หรือจากการที่ญาติซึ่งเข้ามาอยู่ก่อนแล้วชักนำเข้ามา¹ เจ้าจอมมารดา

¹ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวว่าการสมเด็จพะอมรินทรามาตย์ เป็นธิดาคหบดีมอญชาวอัมพวา มีหลักฐานคือเพลงไทยเดิมที่นำทำนองมาจากเพลงมอญและเพลงแขก มาแต่งใหม่แล้วให้ชื่อว่า “แขกมอญบางช้าง” มีที่มาจากการสมรสกันระหว่าง คุณนวล น้องสาวของคุณนาก (กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์) กับนายบุญนาค (เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา) ต้นตระกูล “บุญนาค” เชื้อสายแขกเปอร์เซีย ที่เข้ามารับราชการตั้งแต่สมัยอยุธยา. ในหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2543). *โครงการกระดูกในตู้*. หน้า 20.

² กรมศิลปากร. (2539). *ปฐมวงศ์: พระราชพงศาวดารย่อ*. ใน *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 4*. หน้า 19-20.

³ กรมศิลปากร. (2539). *เล่มเดิม*. หน้า 19-20.

⁴ สุจริตลักษณ์ ตีผลดุง; และคนอื่น ๆ. (2542). *เล่มเดิม*. หน้า 21-22.

⁵ แหวน กุมิน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, อำไพ มัชฌมาน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านคงคาราม อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เมื่อ 13 กรกฎาคม 2547.

ช่อนกลืนคัดเลือกลูกสะใภ้จากสตรีมอญเหล่านี้ด้วยตัวเอง² ดังจะเห็นว่าหม่อมในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ที่ออกหน้าทั้ง 3 ท่าน ล้วนเป็นสตรีมอญทั้งสิ้น ได้แก่ หม่อมสุภาพ สตรีมอญจาก พระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ หม่อมแหม่ม สตรีมอญจากบ้านเกาะ จังหวัดสมุทรสาคร และ หม่อมเจิม สตรีมอญจากโพธาราม จังหวัดราชบุรี

ดังนั้นการเข้ามาของสตรีมอญในความสัมพันธ์แบบการชักนำ จึงต้องเกิดจากญาติผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายที่อยู่ในฐานะใกล้เคียงกันพูดคุยตกลงกัน หรืออีกกรณีหนึ่งคือ ฝ่ายหนึ่งมีเกียรติยศสูงกว่าเป็นผู้ตัดสินใจ โดยอีกฝ่ายหนึ่งมีบทบาทเพียงผู้สนับสนุน ซึ่งก็มักเป็นความยินยอมพร้อมใจ ต่างจากในความสัมพันธ์แบบเชิงซ้อน ซึ่งเป็นการสื่อสารความต้องการฝ่ายเดียว จากผู้ใหญ่กับผู้น้อย อย่างที่ผู้บังคับบัญชาติดต่อผู้ใต้บังคับบัญชา ซึ่งมีหน้าที่ปฏิบัติตามเท่านั้น ไม่มีสิทธิ์เห็นเป็นอื่น

2.3 เกิดโดยความสัมพันธ์พื้นฐาน

ความสัมพันธ์แบบพื้นฐาน เป็นการครองคู่เฉกเช่นสามีภรรยาโดยทั่วไป กล่าวคือเป็นการพบเจอและตกลงปลงใจกันระหว่างชายหนุ่มหญิงสาว โดยไม่มีการบังคับโดยไม่เต็มใจ หรือมีการชักจูงโน้มน้าวโดยเครือญาติหรือบุคคลอื่นใด ในเบื้องต้น อาจเกิดจากความรัก ความสงสาร หรือแม้แต่ความใกล้ชิด แต่ก็ถือว่าเป็นความสัมพันธ์แบบพื้นฐาน ที่เกิดจากบุคคลทั้งสองคน จนถึงการสมรสระหว่างกัน

ความสัมพันธ์แบบพื้นฐานดังกล่าวเช่นในกรณีของ เจ้าจอมมารดาวาด ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเข้ารับราชการของเจ้าจอมมารดาวาด ส่วนหนึ่งเกิดจากความผูกพันกันมาแต่วัยเยาว์³ และมีความสัมพันธ์ทางสายราชินิกุลรัชกาลที่ 3 เป็นพื้นฐานอีกประการหนึ่ง

เจ้าจอมมารดาวาด เป็นธิดาพระนมปรีก ซึ่งเป็นธิดาของพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนรน้อย) ราชินิกุลรัชกาลที่ 3 คือ ต้นสกุลทางมารดาของพระนมปรีกนั้นเป็นพระญาติสนิทของพระชนนีเพ็ง ในสมเด็จพระศรีสุริยาไลย ส่วนต้นสกุลทางบิดาของพระนมปรีก สืบเชื้อสายมาจากพระยารัตนจักร

¹ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล. (2494). ประวัติหม่อมแหม่ม กฤดากร. ใน **ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ**. พระนิพนธ์ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมแหม่ม กฤดากร. หน้า ก.

² จากคำบอกเล่าของคุณทองอยู่ แพงคำ และ คุณแมนจิต โพธิสิทธิ์ สองพี่น้องซึ่งเคยอยู่ในวังกรมพระนเรศร์ กล่าวว่า ภายในวังกรมพระนเรศร์นั้นเลี้ยงคนไว้มากมายทั้งผู้ใหญ่และเด็ก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวมอญ สอดคล้องกับคำบอกเล่าของ นายแหวน กุมิน ที่กล่าวว่าเจ้าจอมมารดาช่อนกลืนนิยมนำชาวมอญจากที่ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเครือญาติและที่มีผู้แนะนำชักจูงกันมาเลี้ยงเอาไว้ในวัง หม่อมของกรมพระนเรศร์ทั้ง 3 ท่าน ได้แก่ หม่อมสุภาพ หม่อมแหม่ม และหม่อมเจิม ก็เป็นเด็กที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลืนนำมาเลี้ยงเอาไว้ ได้อบรมสั่งสอนการบ้านการเรือน กิริยามารยาทให้อย่างเพียบพร้อม. ใน **สุจริตลักษณะ ดิศดุจ**. (2542). เล่มเดิม. หน้า 21-22.

³ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (2546). **ลูกท่านหลานเธอ**. หน้า 151-152.

(หงส์ทอง) ซึ่งสมรสกับสตรีที่เป็นราชินีกุลรัชกาลที่ 3 ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า บรรพชนพระนวมปริกนั้นมีความสัมพันธ์กับพระราชวงศ์จักรีอย่างใกล้ชิด¹ ส่วนสามีคือนายเสถียรรักษา (เที่ยง) เป็นชาวมอญแท้มาจากเมืองหงสาวดี² เจ้าจอมมารดาบาดและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ตีมนมและได้รับการพุ่มพักดูแลจากสตรีมอญคนเดียวกัน ความผูกพันของทั้งสองท่านจึงแนบแน่นตั้งแต่วัยเยาว์ เมื่อเจ้าจอมมารดาบาดเข้าถวายตัวรับราชการฝ่ายใน ประกอบกับมีความสามารถในการเล่นดนตรีและขับร้องเพลงที่โดดเด่น³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้รับใช้ใกล้ชิด ทำหน้าที่จัดเตรียมพระกุษาทรง รับหน้าที่เป็นนักดนตรี และผู้ขับร้องกล่อมพระบรรทม⁴ ความสัมพันธ์ที่มีแต่เดิมจึงมั่นคงและเพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น กรณีการเข้ารับราชการฝ่ายใน จึงมีรูปแบบที่เรียกว่าเป็นความสัมพันธ์แบบพื้นฐาน ที่เกิดจากความพึงพอใจของบุคคลทั้งสอง

3. สถานภาพและภาระหน้าที่

ในหัวข้อนี้จะกล่าวถึงสถานภาพและหน้าที่ของสตรีมอญในราชสำนัก ซึ่งมีสถานภาพลดหลั่นกัน มีความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยตำแหน่งหน้าที่อย่างเป็นทางการ จากการเป็นเครื่องญาติ การช่วยเหลือเกื้อกูล และการฝากตัวเป็นข้าราชบริพารของสตรีมอญชั้นพระภรรยาเจ้า

ราชสำนักแบ่งเป็น ฝ่ายหน้า และ ฝ่ายใน ฝ่ายหน้าเป็นเขตที่ผู้ชายสามารถผ่านเข้าออกได้โดยไม่มีกฎข้อห้าม ส่วนฝ่ายในเป็นที่รโหฐานเฉพาะ สำหรับเป็นที่ประทับส่วนพระองค์พระมหากษัตริย์ เรียกว่าเขตพระราชฐานชั้นใน ซึ่งสมาชิกทั้งหมดเป็นสตรียกเว้นองค์พระมหากษัตริย์แล้วมีเพียงพระราชโอรสที่ยังไม่ได้โสกันต์ หรือเด็กชายลูกหลานฝ่ายในอายุอย่างมากไม่เกิน 13 ปี ส่วนผู้ชายอื่น ๆ จะเข้าเขตพระราชฐานชั้นในได้ก็ต่อเมื่อมีเหตุจำเป็นและต้องได้รับอนุญาต ถึงกระนั้นก็ต้องมีโฉนด (ตำรวจหญิง) และกรมวังคุมเข้าไปด้วย⁵

ฐานะของสตรีฝ่ายในแบ่งได้เป็น 3 ชั้น คือ

ชั้นสูง ได้แก่ กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ นับเป็นกลุ่มชาววังโดยกำเนิด

ชั้นกลาง ได้แก่ กลุ่มที่มีความสัมพันธ์แบบบริวาร พวกลูกผู้ดีมีตระกูล ราชินีกุลชั้นหม่อมราชวงศ์ หม่อมหลวง ถือเป็นชาววังด้วยการถวายตัว กลุ่มนี้ไม่มีหน้าที่เข้าใกล้พระมหากษัตริย์เหมือนกลุ่มชั้นสูง คงปฏิบัติแต่เจ้านายหรือเจ้าจอมมารดาเท่านั้น ถ้ามีความสามารถและสมัครใจจะได้รับ

¹ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (2546). ลูกท่านหลานเธอ. หน้า 148.

² พูนพิศ อมาตยกุล. (2526). เล่มเดิม. หน้า 11.

³ แหล่งเดิม. หน้า 12.

⁴ เล็ก พงษ์สมัครไทย. (2549). เล่มเดิม. หน้า 111.

⁵ นริศรา จักรพงศ์; และคนอื่น ๆ. (2522). แคทยาและเจ้าฟ้าสยาม. หน้า 16.

เลือกเข้ารับราชการ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเป็นข้าราชการ และได้เลื่อนตำแหน่งอาจจัดเป็นชั้นสูง หรือชั้นกลางโดยขึ้นอยู่กับตำแหน่งงาน

ชั้นต่ำ ได้แก่ ไชลอน เป็นผู้รักษาประตูวัง เป็นกรรมกรในงานต่าง ๆ มีบุตรมีสามีได้ สนม ทำหน้าที่เกี่ยวกับโกศและหีบศพโดยเฉพาะ และเป็นผู้ควบคุมดูแลเจ้านายที่กระทำผิด เรียกการลงโทษเจ้านายว่า "ติดสนม" อีกพวกหนึ่ง ได้แก่ คนรับใช้ของพวกผู้ดีในวัง เรียกว่า สาวใช้ฝ่ายใน ข้าฝ่ายใน¹

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าความสัมพันธ์ของฝ่ายในเป็นไปอย่างซับซ้อน จึงจำเป็นต้องจัดสมาชิกฝ่ายในออกเป็นกลุ่ม ในที่นี้จะแบ่งออกเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีฐานะเป็นพระภรรยา และกลุ่มที่ไม่ได้อยู่ในฐานะพระภรรยา

3.1 สตรีที่มีฐานะเป็นพระภรรยาของพระมหากษัตริย์

พระภรรยา ในที่นี้ใช้ในความหมายว่าสตรีที่มีเจ้าของ โดยที่กลุ่มพระภรรยามีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ตามความหมายคือเป็นคู่สามีภรรยา กัน ขณะที่สตรีฝ่ายในชั้นล่างน่าจะมีความหมายเพียงเป็นข้ารับใช้มากกว่า ความหมายของ "พระภรรยา" ดังกล่าวจึงต่างไปจากความหมายที่รับรู้กันอยู่ในปัจจุบัน ตามที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ได้กล่าวว่า การถวายตัวเข้ารับราชการเป็นนางใน และการสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ขึ้นเป็นพระภรรยาเจ้าเมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่อยู่ ทรงมีพระสนมและมีพระราชธิดาก่อนขึ้นครองราชย์² แต่ในการสถาปนาสตรีคนใดขึ้นรับราชการตำแหน่งพระมเหสี ก็มีได้หมายความว่าต้องเป็น "ภรรยาคนแรก" หรือภรรยาที่ต้องพระราชอัธยาศัย แต่ทั้งนี้และทั้งนั้นจำต้องดูที่ฐานะความเหมาะสมตามโบราณราชประเพณีเป็นหลัก เพื่อสถานภาพแห่งองค์พระราชทายาทในการสืบสันตติวงศ์

โอกาสในการเป็นพระภรรยาเจ้า มักเป็นโอกาสเบื้องต้นสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ใกล้ชิดหรือพระบรมวงศ์ชั้นสูง ได้แก่ พระเจ้าพี่นางเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ และพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอในแผ่นดินก่อน อีกส่วนหนึ่งเป็นธิดาของเจ้าเมืองประเทศราช³ และการเลื่อนชั้นขึ้นมาจากพระสนมที่ล้วนเป็นธิดาของเหล่าขุนนางผู้ใหญ่กลุ่มต่าง ๆ สตรีเชื้อสายมอญที่เป็นพระภรรยาเจ้ามีเพียง 2 พระองค์คือ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สตรีมอญและสตรีเชื้อสายมอญกลุ่มที่เป็นพระภรรยาแบ่งได้เป็น 4 กลุ่ม ดังนี้คือ

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2509). 42 พระประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า 511.

² พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2536). เจ้าชีวิต. หน้า 200-201.

³ อารังศักดิ์ อายูวัฒน์. (2544). เล่มเดิม. หน้า 144.

(1) กลุ่มพระมหากษัตริย์ ได้แก่ กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

(2) กลุ่มสตรีสามัญชน มีตำแหน่งเป็นเจ้าของ ซึ่งในกลุ่มนี้ยังสามารถจำแนกออกเป็น สตรีมอญที่เป็นสามัญชน และ สตรีเชื้อสายมอญที่เป็นสามัญชน ได้แก่

(2.1) สตรีมอญที่เป็นสามัญชน

สมัยรัชกาลที่ 1 ได้แก่ เจ้าจอมมารดากลิ่น เจ้าจอมมารดาอ้อม เจ้าจอมมารดาป้อม เจ้าจอมฉิม เจ้าจอมหงส์ เจ้าจอมนุ่ม

สมัยรัชกาลที่ 2 ได้แก่ เจ้าจอมมารดาศิลา เจ้าจอมมารดาทิม เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ เจ้าจอมมารดาเอม เจ้าจอมมารดาพะวา เจ้าจอมเพ็ง เจ้าจอมแสง

สมัยรัชกาลที่ 3 ได้แก่ เจ้าจอมมารดาอ้อม เจ้าจอมมารดาน่วม เจ้าจอมพึ้ง

สมัยรัชกาลที่ 4 ได้แก่ เจ้าจอมเล็ก เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น

สมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ พระสนมเขียน เจ้าจอมมารดาวาด

(2.2) สตรีเชื้อสายมอญที่เป็นสามัญชน

สมัยรัชกาลที่ 4 ได้แก่ เจ้าจอมบุณนาค เจ้าจอมทับทิม เจ้าจอมจัน เจ้าจอมมารดาสำลี

สมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ เจ้าจอมมารดามรกฏ เจ้าจอมมารดาอ่อน เจ้าจอมจำเริญ เจ้าจอมมารดาโหมด เจ้าจอมมารดาแพ เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอื้อน เจ้าจอมพิศวี เจ้าจอมแก้ว เจ้าจอมแสง เจ้าจอมปุก เจ้าจอมเอื้อน เจ้าจอมวอน เจ้าจอมจัน เจ้าจอมแถม เจ้าจอมเรียม เจ้าจอมเปลี่ยน เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอื้อน

(3) กลุ่มสตรีราชินิกุลเชื้อสายมอญ ได้แก่ เจ้าจอมมารดาทรัพย์ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ และ พระสัณห์พันธุวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(4) กลุ่มสตรีราชินิกุลเชื้อสายมอญ ได้แก่ เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เนื่อง สนิทวงศ์ เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เกสร สนิทวงศ์ และ เจ้าจอม ม.ร.ว.ช้อย สนิทวงศ์ ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ ราชศักดิ์ อายุวัฒน์. (2544). เล่มเดิม. หน้า 80-81.

3.2 สตรีที่ไม่ได้อยู่ในฐานะพระภรรยาของพระมหากษัตริย์

สตรีกลุ่มที่ไม่ได้อยู่ในฐานะภรรยาของพระมหากษัตริย์ อาจแบ่งแยกออกได้เป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรก ได้แก่ กลุ่มที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ คือ พระบรมวงศานุวงศ์ เจ้านายฝ่ายใน พระเจ้าลูกเธอ หลานเธอ ซึ่งอาจเรียกกลุ่มนี้โดยรวมว่าเป็นกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ กลุ่มที่ 2 คือกลุ่มที่มีความสัมพันธ์แบบบริวาร ผู้ปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ อย่างเป็นทางการ ซึ่งกลุ่มนี้มีเจ้านายฝ่ายในควบคุมดูแล และอาจเรียกกลุ่มนี้โดยรวมว่า กลุ่มข้าราชการ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มที่ไม่มีตำแหน่งอย่างเป็นทางการในราชสำนัก ได้แก่ บริวารของฝ่ายในระดับต่าง ๆ เรียกโดยรวมว่า กลุ่มบริวาร

3.2.1 กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์

สตรีกลุ่มนี้เป็นพระญาติกับพระมหากษัตริย์ แม้ไม่อาจนับได้ว่าเป็นสตรีมอญโดยตรง แต่ต้องถือได้ว่าเป็นสตรีเชื้อสายมอญ กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์นี้ ประกอบด้วยคณะบุคคล 2 ระดับ คือ

ก. กลุ่มพระญาติชั้นผู้ใหญ่ ชั้นผู้น้อย และผู้สืบสายราชตระกูล เป็นกลุ่ม เจ้า หรือ เจ้านาย ที่มีสกุลยศหรือยศติดตัวมาแต่กำเนิด ซึ่งมีลำดับชั้นต่าง ๆ คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า

ชั้นเจ้าฟ้า ได้แก่ เจ้านายที่เป็นพระธิดาพระมหากษัตริย์ ประสูติแต่พระราชมารดาที่เป็นเจ้านายระดับสูง ระดับพระองค์เจ้าขึ้นไป

ชั้นพระองค์เจ้า แบ่งเป็น 3 ชั้น ชั้นที่ 1 คือพระธิดาของพระมหากษัตริย์ที่ประสูติแต่เจ้าจอมมารดา ซึ่งเป็นสามัญชน ชั้นที่ 2 คือพระนัดดาของพระมหากษัตริย์ที่พระบิดาเป็นเจ้าฟ้า และพระมารดาเป็นเจ้า ชั้นที่ 3 คือพระนัดดาของพระมหากษัตริย์ที่พระบิดาและพระมารดาเป็นพระองค์เจ้าด้วยกัน หรือพระบิดาเป็นเจ้าฟ้า แต่พระมารดาเป็นสามัญชน

หม่อมเจ้า เป็นสกุลยศต่ำสุดของเจ้านายในพระราชวงศ์ พระธิดาของเจ้านายชั้นพระองค์เจ้า ซึ่งในกรณีที่รับราชการเป็นที่โปรดปรานจะได้รับการสถาปนาเป็นพระองค์เจ้า แต่เป็นการยกย่องเฉพาะบุคคล ธิดาของพระองค์เจ้าแต่งตั้งนี้จะไม่ได้เป็นเจ้าอีก¹ แม้ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการบัญญัติผู้สืบสายราชตระกูลเป็นลำดับลงมา คือ หม่อมราชวงศ์ หม่อมหลวง เพียงแต่ให้รับรู้และสามารถเชื่อมโยงกับราชสกุลได้ แต่ไม่นับเป็นเจ้า²

โดยทั่วไปเจ้านายฝ่ายหน้าจะส่งบุตรหลานชั้นหม่อมเจ้าเข้ามาอยู่กับเจ้านายฝ่ายใน เพื่ออบรมเลี้ยงดูตั้งแต่ยังเด็ก เมื่อโกนจุกแล้วบุตรหลานที่เป็นชายต้องออกไปอยู่นอกวัง ส่วนบุตรหลานที่เป็น

¹ จันทรรัตน์ ประวาลปัทม. (2521). การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6. หน้า 18.

² พรศิริ บูรณเขตต์. (2540). เล่มเดิม. หน้า 58.

หญิงอาจอยู่ในวังต่อมาเพื่อรับใช้เจ้านายฝ่ายใน หรือเลื่อนชั้นรับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ อย่างเป็นทางการ หรือกลับไปอยู่กับครอบครัวเดิม

ข. กลุ่มสตรีที่เป็นภรรยาของพระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งที่เป็นเจ้านายโดยชาติกำเนิดอยู่เดิมได้แก่ หม่อมในเจ้าฟ้า หม่อมในพระองค์เจ้า และหม่อมในพระบรมวงศานุวงศ์ต่าง ๆ และสตรีสามัญชน เช่น หม่อมสุภาพ หม่อมเจิม หม่อมแหม่ม ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์

3.2.2 กลุ่มบริวาร

สมาชิกฝ่ายในในกลุ่มนี้แบ่งตามหน้าที่ภายในราชสำนักได้เป็น 2 กลุ่มย่อย คือกลุ่มข้าราชการที่มีตำแหน่งหน้าที่อย่างเป็นทางการ และกลุ่มบริวารฝ่ายในลำดับต่าง ๆ

ก. กลุ่มบริวารของฝ่ายใน

กลุ่มบริวารของฝ่ายใน คือ พระญาติ ญาติ หรือสตรีจากตระกูลขุนนางที่ผู้ปกครองส่งเข้ามาศึกษาอบรมคุณสมบัติแบบชาววัง มักส่งเข้ามาตั้งแต่วัยเด็ก ได้รับใช้ฝ่ายในลำดับต่าง ๆ ตามความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการกับราชสำนัก แต่เป็นบุคคลในปกครองของเจ้าสำนักต่าง ๆ เมื่อได้เรียนรู้การใช้ชีวิตแบบฝ่ายในแล้ว สตรีในกลุ่มนี้มีสิทธิ์ที่จะขอลาออกไปใช้ชีวิตในสังคมข้างนอก อีกส่วนอยู่รับใช้เจ้านายของตน ซึ่งหากเป็นผู้มีความรู้ความสามารถจะได้เลื่อนเป็นข้าราชการ พนักงานนางอยู่งาน ซึ่งเป็นตำแหน่งอย่างเป็นทางการ

สำหรับการอบรมในราชสำนักมีหลายระดับ ในขั้นต้นฝ่ายในทุกคนต้องผ่านกระบวนการฝึกกิริยามารยาท ทั้งการใช้วาจาและสัมมาคารวะ แล้วจึงเรียนวิชาอย่างเป็นทางการ อาทิ หัดเขียนหนังสือ และเรียนอักษรศาสตร์ ถึงขั้นแต่งกาย วัฒนธรรม โคลง กลอน วรรณคดีก็เรียนถึงขั้นฝีมือประณีต การอบรมขั้นสูงกว่านี้คือฝึกสอนวิชาต่าง ๆ อย่างเดียวกับขั้นต้น แต่เป็นการฝึกทักษะขั้นสูงขึ้นไป ดังเช่นการฝึกสอนกิริยามารยาทในที่ชุมนุมชน อาทิ ถือหีบหมากเมื่อเจ้านายไปสมาคม เพื่อให้เห็นลักษณะการสมาคมของผู้ใหญ่ในการต่าง ๆ และยังสามารถรู้จักเพื่อนเด็กลูกผู้ดีที่อยู่ในวังด้วยกัน

เมื่อเด็กผู้หญิงคนใดอบรมศึกษามาถึงขั้นนี้แล้ว และผู้อุปการะเห็นว่า “มีแวว” ดีในทางใดทางหนึ่ง ก็นำขึ้น “ถวายตัวทำราชการฝ่ายใน” ได้รับพระราชทานเครื่องนุ่งห่ม เบี้ยหวัดตามฐานะข้าราชการเป็นต้นไป การ “ถวายตัวทำราชการฝ่ายใน” นี้มีภาษาพูดอันไม่เป็นทางการว่า “เจ้าของท่านยกขึ้นถวาย”¹

สตรีบางคนที่มีแววในทางมโหรีหรือหัดพ้อนรำ จะได้รับฝึกหัดจนรับราชการเป็น “ละครฝ่ายใน” ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีความสามารถเฉพาะทาง มักคัดเลือกและวางตัวไว้ตั้งแต่อายุน้อย เพราะเป็นการยากต้องฝึกหัดนาน และสตรีในกลุ่มนี้จะได้รับเบี้ยหวัด แต่ไม่ปรากฏในบัญชีตำแหน่งอย่างเป็นทางการ

¹ ลาวธัญ โขตามระ. (2532). พระมเหสีเทวี. หน้า 140.

จึงน่าจะมีฐานะคล้ายลูกจ้างประจำ การเป็นละครฝ่ายในทำให้ได้แสดงต่อหน้าพระที่นั่งในวาระต่าง ๆ ซึ่งเป็นโอกาสให้บุคคลได้รับการเลื่อนชั้นทางสังคมเป็นเจ้าจอมเป็นจำนวนมาก ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวไว้ความว่า

ผู้ที่มีฝีมือและความสามารถ แม้แต่ผู้ที่เป็นนางพื่อนรำ ก็ได้รับการยก
ย่องว่าแสดงได้ดีถึงขนาด จึงได้โปรดเกล้าให้เป็นเจ้าจอมก็มีบ่อย ๆ¹

สตรีมอญที่จัดอยู่ในกลุ่มละครนี้ได้แก่ เจ้าจอมมารดาอิม เจ้าจอมมารดาป้อม เจ้าจอมเพ็ง ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และเจ้าจอมมารดาเอม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเจ้าจอมมารดา และเจ้าจอมทั้ง 3 ท่านหลัง เป็นธิดาของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง)² นับว่าเป็นสตรีมอญที่มีคุณสมบัติครบถ้วนคือมีหน้าตาสวยงาม ประกอบกับมีฝีมือในการละคร จึงเป็นที่โปรดปรานขององค์พระมหากษัตริย์ อีกท่านหนึ่งคือ เจ้าจอมมารดาวาด ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาของพระนมปรัก ที่ทำหน้าที่เล่นดนตรีและขับร้องกล่อมพระบรรทม

ข. กลุ่มข้าราชการในราชสำนัก

เป็นสตรีกลุ่ม “เจ้าของท่านยกขึ้นถวาย” ซึ่งได้เบียดหัวตามตำแหน่งราชการ เป็นกลุ่มที่มีตำแหน่งอย่างเป็นทางการ แบ่งออกเป็นกลุ่ม นางอยู่งาน และ นางพนักงาน³

กลุ่มนางอยู่งาน

สตรีสำหรับพระมหากษัตริย์ทรงใช้สอย เช่น อัญเชิญเครื่องราชูปโภค ตามเสด็จ และผลัดเวรกันประจำอยู่บนพระราชมณเฑียรคอยรับรับสั่ง⁴ เป็นต้น ฝ่ายในกลุ่มนี้น่าจะได้รับโอกาสรับใช้ใกล้ชิดพระองค์ และมีโอกาสมากกว่ากลุ่มอื่นที่จะได้รับเลื่อนฐานะเป็นเจ้าจอม จมื่นอมรรตรุณารักษ์ (แจ่มสุนทรเวช) กล่าวไว้ความว่า

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2509). เล่มเดิม. หน้า 512.

² กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช. (2510). ราชินิกุลรัชกาลที่ 5. หน้า 14.

³ พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). เล่มเดิม. หน้า 60.

⁴ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2509). เล่มเดิม. หน้า 511-512.

ข้าราชการที่มีเกียรติประเภทหนึ่งคือ “คุณพนักงาน” ซึ่งมีหน้าที่รับราชการใกล้ชิดติดพระเจ้าแผ่นดินในพระราชฐานนั่นเอง แต่ก็มีไม่มากเท่านั้น เพราะตลอดในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 ก็เป็นเจ้าจอมไปหมด¹

กลุ่มนางพนักงาน

มักเป็นหม่อมเจ้าและผู้สืบสายราชตระกูล หรือมิฉะนั้นก็เป็นบุตรหลานขุนนางที่เคยรับราชการมาแต่รัชกาลก่อนจนมีอายุกลางคน ไม่ค่อยมีที่เป็นสาว ซึ่งฝ่ายในกลุ่มนี้จะไต่เต้าเลื่อนชั้นตามตำแหน่งราชการ มีลำดับชั้นต่าง ๆ โดยจะมีเจ้านายฝ่ายในชั้นสูงปกครอง

ในกลุ่มข้าราชการฝ่ายในมีผู้บังคับบัญชาสูงสุดคือ อธิบดีวังฝ่ายใน ซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี (พระองค์เจ้านภาพรประภา) หรือ “เสด็จอธิบดี” พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งโดยทางการแล้วพระภรรยาทุกลำดับ และฝ่ายในจะออกนอกพระบรมมหาราชวังต้องแจ้งให้ “เสด็จอธิบดี” ทราบ ทั้งนี้ “เสด็จอธิบดี” ทรงว่าการฝ่ายในจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475²

ในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตำแหน่งผู้บัญชาการการฝ่ายในเป็นของ พระบรมมหารัชมังคลาภิเษก กรมพระสุทธาสินีนาถประยูร หรือ “ทูลกระหม่อมแก้ว” โดยทรงควบคุมฝ่ายในเป็นสิทธิ์ขาดทุกกลุ่ม³ ทั้งข้าราชการฝ่ายใน พระประยูรญาติ และกลุ่มพระภรรยา ซึ่งในตอนต้นรัชกาลยังไม่มีนางในชั้นพระภรรยาเจ้า ทั้งยังไม่มีเจ้าจอมในพระองค์มากนัก ปรากฏว่าในช่วงที่ “ทูลกระหม่อมแก้ว” บังคับบัญชาฝ่ายในเป็นสิทธิ์ขาด มีสตรีในสำนักของพระองค์ได้เลื่อนฐานะเป็นนางในหลายท่าน เช่น พระสนมเขียน เจ้าจอมมารดาवाद ธิดาพระนมปริก

ในกลุ่มนางพนักงานที่เป็นข้าราชการประจำนี้มีตำแหน่งหน้าที่ลดหลั่นกัน โดยเฉพาะในกลุ่มนางพนักงานผู้ใหญ่ที่ควบคุมกลุ่มนางอยู่งาน ซึ่งมีหลายฐานะ ได้แก่ ท้าวนาง เป็นผู้ควบคุมสตรีนางใน และรักษาขนบธรรมเนียมในพระราชวัง เจ้าจอมเฒ่าแก่ เป็นผู้ฝึกสตรีนางใน เฒ่าแก่ ไม่ได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลก่อน มีหน้าที่ควบคุมนางในเวลาออกไปนอกพระราชวัง เป็นผู้ออกไปส่งกิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับผู้ชายฝ่ายหน้า ผู้รับสั่ง รับพระราชดำรัสออกไปบอกข้าราชการฝ่ายหน้า นางสนองพระโอษฐ์ เป็นพนักงานชั้นผู้ใหญ่ มีหน้าที่รับพระเสาวนีย์พระมเหสีเทวี ส่วนนางพระกำนัล ปฏิบัติเวรผลัดเปลี่ยน

¹ จมื่นอมรรตอรุณรักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช). (2514). พระราชกรณียกิจ ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 11 เรื่องพระราชประเพณี (ตอน 3). หน้า 164.

² พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). เล่มเดิม. หน้า 61.

³ แหล่งเดิม. หน้าเดียวกัน.

กันโดยคุณท้าวสมศักดิ์เป็นคนเลือก ไม่มีการปรับเปลี่ยนชั้น แต่งงานแล้วต้องลาออก ไม่มีสิทธิ์เลื่อนชั้น เป็นนางสนองพระโอบุชฐ์ อยู่ในบังคับบัญชาของนางสนองพระโอบุชฐ์และคุณท้าว¹

ตำแหน่งข้าราชการ ที่ “เสด็จอธิบดี” เป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด² มีตำแหน่งและหน้าที่ ดังนี้

(1) ท้าววรรณานันท์ ³	ตรวจตราสั่งสอบความผิดข้าราชการฝ่ายในทั้งปวง
(2) ท้าววรจันทร์ ⁴	บังคับบัญชาทั่วไปในพระบรมมหาราชวัง
(3) ท้าวทรงกันดาร	ดูแลพระคลังข้างใน พระคลังเงิน พระคลังทอง
(4) ท้าวภักทศารณุรักษ์	ผู้ช่วยราชการดูแลพระคลังข้างใน
(5) ท้าวศรีสัจจา	บังคับบัญชาว่าราชการในพระบรมมหาราชวัง
(6) ท้าวโสภานีเวศน์	บังคับบัญชาว่าราชการในพระบรมมหาราชวังฝ่ายใน
(7) ท้าวอินทรสุรียา	บังคับบัญชาควบคุมห้องวิเสทนอกในทั้งปวง
(8) ท้าวสมศักดิ์	ควบคุมพนักงานฝ่ายในแผนกต่าง ๆ เช่น เครื่องพระ
สุวรรณส พระศรี เครื่องนมัสการ พนักงานเฝ้าหอพระ
มณฑเียร พนักงานเฝ้าหอพระสุลาลัย
(9) ท้าวสุภติการภักดี	พนักงานตรวจเครื่องวิเสท ที่พระมหามณฑเียร
(10) ท้าวณารวีวรรณรักษ์	
(11) ท้าวราชกิจวรภัทร์	พนักงานทำเครื่องวิเสท
(12) ท้าวสุจริตธำรง	
(13) ท้าววนิดาพิจารินี	

นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งคุณเฒ่าแก่อีกราว 8 ท่าน ตำแหน่งรองลงมาจากท้าววรจันทร์ ตามเสด็จข้างใน และควบคุมนางในเวลาออกนอกวัง และออกไปสั่งการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับผู้ชายฝ่ายหน้า

ตำแหน่งคุณท้าวอยู่งานโรงวิเสท (โรงครัว) มีดังนี้ คือ

¹ อุทุมพร (อมรตรุณารักษ์ อ.สุนทรเวช). (2515). พระประวัติส่วนพระองค์ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง. หน้า 379.

² จันทรรัตน์ ปรวาลปัทม์. (2521). เล่มเดิม. หน้า 92.

³ เริ่มมีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง หม่อมราชวงศ์ป้อม มาลากุล เป็นท้าววรรณานันท์ คุณท้าววิเสท (โรงครัว). ใน พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). เล่มเดิม. หน้า 62.

⁴ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์; และ พระยาอนุमानราชชน. (2506). บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ เล่ม 3. หน้า 244-245.

(1) ทำวปฏิบัติบิณฑนาม	นายวิเสท
(2) ทำวสำราญมุข	ทรงบาตร
(3) ทำวราชโภชนาจารย์	หมากพลู
(4) ทำวมังสี	วิเสทเครื่องต้น
(5) ทำวทองกิบม้า	
(6) ทำวทองพยศ	
(7) ทำวอินทรกัลยา	
(8) ทำวเทพภักดี	
(9) ทำวยศมณเทียร	

ตำแหน่งเจ้าพนักงานต่าง ๆ มีดังนี้ คือ

พนักงานพระภุษา	ดูแลฉลองพระองค์ พระมาลา รองพระบาท
พนักงานพระสุคนธ์	ดูแลเครื่องหอม น้ำอบน้ำปรุง
พนักงานพระสุทธาวาส	ดูแลเครื่องต้ม
พนักงานพระศรี	ดูแลหมากพลู พานหมาก หีบหมาก
พนักงานพระที่	ดูแลเตียงบรรทม เครื่องนอน ที่นอน
พนักงานพระแสง	ดูแลศาสตราวุธ
พนักงานนมัสการ	จัดเตรียมดอกไม้ธูปเทียน ตาข่าย จัดพระแท่นพุทธรูป
พนักงานเฝ้าหอพระมณเทียร (หอพระบรมอัฐิ)	
พนักงานเฝ้าหอพระสุลาลัย (หอพระพุทธรูป)	
พนักงานเช็ดกวาดห้องบนพระที่นั่ง	ทำความสะอาด ดูแลความเรียบร้อย
พนักงานห้องวิเสท	จัดเตรียมเครื่องต้น (เครื่องเสวย)
พนักงานใช้	รับเครื่องต้นจากพนักงานกลางส่งคุณจอม
พนักงานกลาง	เชิญเครื่องต้นจากห้องเครื่องต้นส่งพนักงานใช้
พนักงานพระบังคน	ดูแลห้องพระบังคน
ผู้รับสั่ง	คุมหมอบไปตามตำหนัก
ทนายเรือน	คุมหมอบ
นายหุ่นโขน	ดูแลโรงทรงประเคน ทำสำหรับพระในงานหลวง
นายหริดโขน	ดูแลคุกในพระบรมมหาราชวัง
นายชวาลา	ทำหน้าที่จุดโคม ต้มน้ำสรง รดน้ำต้นไม้ในสวนสวรรค์
พนักงานผ้าเหลือง	เย็บผ้าไตรของหลวงสำหรับงานพระราชกุศล

กล่าวได้ว่าตำแหน่งข้าราชการชั้นปกครองมักมีคุณสมบัติทั้งชาติวิภูมิและคุณวุฒิ มักเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ใกล้ชิด เช่น พระพี่นางเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ หรือเจ้าจอมชั้นผู้ใหญ่ในรัชกาลก่อน ข้าราชการชั้นรองลงมามักเป็นหม่อมเจ้าราชินิกุล ฝ่ายในผู้สืบสายราชตระกูลชั้นหม่อมราชวงศ์ หรือฝ่ายในจากตระกูลสำคัญหรือตระกูลที่มีเส้นสายความสัมพันธ์กับพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีบทบาทในราชสำนัก ส่วนพนักงานจะเป็นสามัญชนไต่เต้าตามลำดับ หรือในบางรัชกาลก็เลือกนางในส่วนพระองค์ขึ้นมารับตำแหน่งตามพระอัธยาศัย เช่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และหรืออาจจะลดความสำคัญลง ด้วยการปรับลดทุกตำแหน่งอย่างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากตัวอย่างดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่าในราชสำนักฝ่ายในประกอบด้วยกลุ่มต่าง ๆ หลายกลุ่ม โดยสมาชิกจะมีสถานภาพเหลื่อมซ้อนกัน การที่สมาชิกกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งไม่ได้มีฐานะเป็นภรรยาพระมหากษัตริย์มีเป็นจำนวนมาก จึงมีความจำเป็นต้องเข้าใจภูมิหลังทางสังคม หน้าที่และสถานภาพที่ดำรงอยู่ เพื่อช่วยให้เข้าใจความสัมพันธ์และบทบาทของของกลุ่มอำนาจในราชสำนักฝ่ายในได้ดีขึ้น กล่าวได้ว่าสมาชิกในกลุ่มต่าง ๆ จะกระจายตัวสังกัดกับเจ้าสำนัก ซึ่งมักเป็นพระภรรยา โดยที่เจ้านายชั้นสูง เจ้านายที่ควบคุมราชการ และพนักงานข้าราชการมักอยู่ในสำนักของพระมเหสีในแต่ละรัชกาล อันแสดงให้เห็นบทบาทและอำนาจของฝ่ายในในราชสำนักได้เป็นอย่างดี

4. ตระกูลขุนนางมอญและสตรีมอญในราชสำนัก

ขุนนางมอญที่เข้ารับราชการกับทางการไทย และได้ถวายธิดาเข้ารับราชการในราชสำนักในสมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่สำคัญได้แก่ คหบดีมอญบางช้าง (เศรษฐีของ เศรษฐีสัน) พระยารัตนจักร (หงส์ทอง) พระยาสุรเสนา (คุ้ม) ท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่งคชเสนี) พระยานครอินทร์รามัญ พระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนน้อย)

สตรีมอญที่รับราชการฝ่ายในทั้งที่อยู่ในฐานะพระภรรยา และที่ไม่ได้อยู่ในฐานะพระภรรยา อันได้แก่กลุ่มบริวารของฝ่ายในสำนักต่าง ๆ นั้นมีเป็นจำนวนมาก ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญที่อยู่ในฐานะพระภรรยา ภรรยาพระบรมวงศานุวงศ์ รวมทั้งกลุ่มบริวารในสำนักต่าง ๆ ตั้งแต่เริ่มราชวงศ์จักรี จนสิ้นสุดการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475) เท่าที่มีบทบาทโดดเด่นเป็นที่รู้จัก และรับรู้กันโดยทั่วไป แยกออกมาตามลำดับแต่ละรัชกาล โดยเรียงลำดับตั้งแต่พระมเหสีเทวี เจ้าจอม หม่อมห้ามในพระองค์ พระบรมวงศานุวงศ์ ภรรยาพระบรมวงศานุวงศ์ และสตรีที่เป็นบริวารของสำนักต่าง ๆ สตรีที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น สามารถจำแนกออกได้เป็น สตรีมอญ และ สตรีเชื้อสายมอญ

4.1 สตรีมอญ

ได้แก่ ผู้หญิงในตระกูลขุนนาง คหบดี และสามัญชนชาวมอญ ทั้งที่เกิดในเมืองมอญ และที่เกิดในเมืองไทยจากบิดามารดาชาวมอญ

4.1.1 สายตระกูล พระยารัตนจักร (หงส์ทอง)

สตรีมอญในสายตระกูลพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) สืบเชื้อสายมาจากสกุลอำมาตย์รามัญ มีบรรดาศักดิ์เป็น “พระยาจักรา” ชื่อตัวว่า “เพชรหงส์ทอง” ซึ่งน่าจะเป็นเพียง “ทอง” ประกอบกับมีเชื้อสายมาจากเมืองหงสาวดี จึงเกิดคำว่า “หงส์” เป็นฉายา ซึ่งหมายถึงเชื้อสายมอญ แต่คำว่าเพชรข้างหน้าชื่อนั้นไม่ทราบที่มาแน่ชัด หรืออาจเรียกปะปนกับบรรดาศักดิ์เดิมว่า “สมิงดาบเพชร” ก่อนได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยารัตนจักร ส่วนชื่อพระยาจักรานั้นห้วนมากเกินไป อาศัยหลักที่ว่าเป็นมอญ และเป็นเจ้ากรมกองอาทมาตมอญ (หนึ่งในกองมอญอาสา 6 เหล่า) จึงสันนิษฐานว่าที่ถูกต้องควรเป็น “พระยารัตนจักร” และหากเป็นไปตามนี้แล้วคาดว่าตำแหน่งเดิมของพระยารัตนจักรนั้นน่าจะเรียกว่า “พระยาเพชรจักร” หรือ “จักรเพชร” เพราะ “เพชร” และ “รัตน” เป็นคำเดียวกัน¹

พระยารัตนจักร (หงส์ทอง) มีภรรยาหลายคน ภรรยาคนหนึ่งเป็นสกุลชาวสวนบางเขน มีบุตรที่สำคัญ ได้แก่ ท่านม่วง (อัยยิกาของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี) ท่านปิ่น (ภรรยาพระยาสุรเสนา-คุ้ม) และ เจ้าจอมมารดาป้อม สตรีมอญในสายตระกูลพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) มีดังนี้

(1) เจ้าจอมมารดาป้อม

เจ้าจอมมารดาป้อม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ธิดาของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) สกุลอำมาตย์รามัญ ราชินิกุลรัชกาลที่ 3 ส่วนมารดาเป็นสกุลชาวสวนบางเขน เป็นเจ้าจอมมารดาที่งามมากคนหนึ่ง แสดงละครเป็นตัวสีดา มีฉายาเรียกกันว่า “ป้อมสีดา” เจ้าจอมมารดาป้อมมีพระธิดา 1 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าเรไร ประสูติ พ.ศ. 2337 สิ้นพระชนม์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(2) เจ้าจอมมารดาเอม

เจ้าจอมมารดาเอม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ธิดาของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เป็นน้องสาวต่างมารดาของเจ้าจอมมารดาป้อม เป็นเจ้าจอมละคร แสดงเป็นตัว “บุษบา” มีพระองค์เจ้าคือ พระองค์เจ้าอรุณวงศ์ ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2355 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นวรศกดาพิศาล ได้ว่าการกรมกองแก้วจินดา แลกรมช่างหล่อ ในรัช

¹ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช. (2535). ราชินิกุลรัชกาลที่ 5. หน้า 8-10.

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เลื่อนเป็นกรมหลวงศักดาพิศาลสุพัฒนาการสวัสดิ ลীন พระชนม์ พ.ศ. 2431 เป็นต้นราชสกุล "อรุณวงศ์"

(3) เจ้าจอมเพ็ญ

เจ้าจอมเพ็ญ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ธิดาของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เป็นน้องสาวต่างมารดาของเจ้าจอมมารดาป้อมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และเจ้าจอมมารดาเอมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นเจ้าจอมละคร แสดงเป็นตัว "บาหยัน" เจ้าจอมเพ็ญไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(4) เจ้าจอมแสง

เจ้าจอมแสง ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ธิดาพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) ซึ่งเป็นบุตรของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) กับภรรยาชื่อ ฉิม (หรือรอด) ธิดาท่านฝ่อง ราชินิกุลรัชกาลที่ 3 พระเทพเพชรรัตน์ (นาค) เป็นพี่ชายต่างมารดาของเจ้าจอมเพ็ญ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และเป็นบิดาพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนน้อย) ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานเจ้าจอมแสงให้กรมหลวงรักษัรณเรศ (หม่อมไกรสร) มีพระธิดา 1 พระองค์ คือ หม่อมเจ้าบุษบง ภายหลังกรมหลวงรักษัรณเรศถูกสำเร็จโทษ หม่อมเจ้าบุษบงถูกถอดฐานันดรตามบิดา¹

(5) เจ้าจอมน่วม

เจ้าจอมน่วม ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาของพระสุนทรพิมล ซึ่งเป็นบุตรของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ภายหลังเจ้าจอมน่วมได้เป็นนางห้ามในกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ พระองค์เจ้าชายพนมวัน พระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมน่วมไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(6) เจ้าจอมเล็ก

เจ้าจอมเล็ก ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาของท้าวทองกิบม้า (กลีบ) ราชินิกุลรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นธิดาท้าวศรีสัจจา (ลิ้ม) (เกิดจากสามีคนที่ 2) ภายหลังได้เป็นท้าวโสภานีเขต ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมเล็กไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

¹ กรมศิลปากร. (2539). ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 4. หน้า 344.

4.1.2 สายตระกูล ท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ)

ท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) เดิมชื่อ ทองคำ เป็นธิดาคหบดีมอญในสมัยอยุธยา ท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) มีพี่ชายชื่อ มะโดด* เป็นที่พระยารามจักรวงศ์ ในสมัยธนบุรีได้เป็นที่จักรีมอญ ตำแหน่งพระยารามัญวงศ์ ถูกประหารชีวิตปลายสมัยธนบุรีพร้อมพระเจ้าตากสินมหาราช

ท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) เป็นภรรยาของหม่อมเจ้าองค์หนึ่งในราชวงศ์บ้านพลูหลวงสมัยอยุธยา ต่อมาได้เป็นท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) ในสมัยธนบุรี มีบุตรที่สำคัญ คือ พระอักษรสมบัติ (หม่อมราชวงศ์ทับ) สตรีมอญในสายตระกูลท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) มีดังนี้

(1) เจ้าจอมมารดาทรัพย์

เจ้าจอมมารดาทรัพย์ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาของท่านผ่อง (พระญาติของกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย เชื้อสายแขก มอญ และ ไทยแถบคลองบางเชือกหนัง) กับพระอักษรสมบัติ (หม่อมราชวงศ์ทับ) ซึ่งเป็นบุตรของท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) เจ้าจอมมารดาทรัพย์เป็นชนนีของพระองค์เจ้าศิริวงศ์ (กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์) และพระองค์เจ้าละม่อม (พระบรมมหารัชมังคลาภิเษก กรมสมเด็จพระสุรรัตนราชประยูร) เจ้าจอมมารดาทรัพย์ยังเป็นพระอัยยิกาของ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

4.1.3 สายตระกูล เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี)

เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี) ได้พาไพร่พลอพยพหลบหนีภัยสงครามมาจากพม่าเข้ามายังพระราชอาณาจักรไทยสมัยธนบุรี พ.ศ. 2317 และในตอนปลายสมัยธนบุรีก็ได้มีบทบาทสำคัญในการช่วยเหลือสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ในการปราบปรามความวุ่นวายในกรุงธนบุรีให้สงบเรียบร้อย¹ หลังสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสถาปนาราชวงศ์จักรีแล้ว พระยาเจ่งยังได้ช่วยทำสงครามกับพม่าได้ชัยชนะหลายครั้ง มีความดีความชอบ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระยาเจ่ง เป็นที่ เจ้าพระยามหาโยธา เป็นหัวหน้าควบคุมดูแลมอญทั้งหมด²

* ในหนังสือ ราชสกุลจักรีวงศ์ และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ของ อังรงค์ศักดิ์ อายุวัฒนะ กล่าวไว้ชื่อ "ชวน" แต่จากการตรวจสอบกับหนังสือ ราชินิกุลรัชกาลที่ 5 ของ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ระบุชื่อ "มะโดด" น่าจะเป็นชื่อที่ถูกต้อง เพราะในภาษามอญ แปลว่า "บุตรชาย ชื่อเล็ก" (มะโดด เป็นบุตรชายคนเดียว มีน้องสาวสองคน)

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. หน้า 453.

² กรมศิลปากร. (2512). เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 13.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯให้ตั้งเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) และสร้างป้อมปราการป้องกันข้าศึกทางทะเลตรงปากน้ำสมุทรปราการ ได้โปรดเกล้าฯให้ชาวมอญกลุ่มพระยาเจ่งไปอยู่ดูแล โดยทรงแต่งตั้งให้ ทอมา บุตรชายเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี) ได้เป็นที่ พระยานครเขื่อนขันธ์รามัญราชชาติเสนาบดีศรีสิทธิสงคราม เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์¹ และสกุลมอญเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี) ยังคงสืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองต่อมาถึง 8 ทาน ก่อนเปลี่ยนรูปแบบการปกครองจากเจ้าเมืองเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด

ภายหลังเมื่อเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯแต่งตั้งให้บุตรเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ชื่อ ทอเรียะ ซึ่งเกิดในเมืองมอญอพยพเข้ามาพร้อมบิดา ขึ้นเป็นที่เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) แทนบิดา

บุตรธิดาเชื้อสายเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ได้เข้ารับราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน โดยเฉพาะสตรีในสกุลนี้เข้ารับข้าราชการฝ่ายในมาอย่างต่อเนื่อง ดังนี้

(1) เจ้าจอมมารดาอ้อม

เจ้าจอมมารดาอ้อม ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ คชเสนี) และเป็นอาของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ้ง ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาอ้อมมีพระธิดา 3 พระองค์ คือ พระองค์เจ้ากมุท สิ้นพระชนม์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์เจ้านิเวศน์ สิ้นพระชนม์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระองค์เจ้ากัลยาณี สิ้นพระชนม์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาอ้อมไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(2) เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ้ง

เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ้ง ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาพระยาดำรงค์ราชพลขันธ์ (จุ้ย คชเสนี) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) พระยาดำรงค์ราชพลขันธ์เป็นบุตรของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ คชเสนี) ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี)

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2546). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. หน้า 97.

ตามประวัติกล่าวว่าเจ้าจอมมารดาช่อนกลีน เป็นศิษย์เอกของแอนนา เลียวโนเวนส์ ครูสอนภาษาอังกฤษในราชสำนักรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาช่อนกลีนสนใจเรียนภาษาอังกฤษ จนมีความรู้แตกฉาน ได้แปลหนังสือเรื่อง "Uncle Tom's Cabin" ของมิชชีลิสฮาเรียส บีเชอร์สโตว์ เป็นภาษาไทย นับว่าท่านเป็นคนไทยคนแรกที่แปลนิยายภาษาต่างประเทศ

เจ้าจอมมารดาช่อนกลีนมีพระโอรส 1 พระองค์ คือ พระองค์เจ้ากฤษฏาภินิหาร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์) ต้นราชสกุล "กฤดากร"

4.1.4 สายตระกูล พระยาอิศรานุกภาพ (ขุนเณรน้อย)

สตรีมอญสายตระกูลพระยาอิศรานุกภาพ (ขุนเณรน้อย) เป็นสายตระกูลเดียวกับพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ทว่าในสายตระกูลพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) มีภรรยามากมายหลายท่าน ซึ่งมีสายตระกูลใหญ่มาก จึงแยกเอาสายตระกูลพระยาอิศรานุกภาพ (ขุนเณรน้อย) ซึ่งเป็นบุตรพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) กับท่านฉิม (หรือรอด) ราชินิกุลรัชกาลที่ 3 ออกมากล่าวเป็นอีกสายตระกูลหนึ่งเฉพาะต่างหาก

พระยาอิศรานุกภาพ (ขุนเณรน้อย) มีภรรยาทั้งสิ้น 11 ท่าน และมีบุตรธิดาเข้ารับราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในจำนวนมาก นอกจากเป็นเจ้าจอมหม่อมห้ามแล้ว ยังเป็นพระนม พระพี่เลี้ยง ข้าราชการบริวารในเกือบทุกรัชกาลมาอย่างต่อเนื่อง สตรีมอญในสายตระกูลพระยาอิศรานุกภาพ (ขุนเณรน้อย) มีดังนี้

(1) เจ้าจอมพื้ง

เจ้าจอมพื้ง ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาคนโตของพระยาอิศรานุกภาพ (ขุนเณรน้อย) เกิดกับภรรยาคนที่ 1 ชื่อ จิ้ว สืบสกุลมาจากพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) บุตรพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) และเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 เจ้าจอมพื้งนี้เป็นเจ้าจอมอยู่งาน ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(2) พระสนมเขียน

พระสนมเขียน ธิดาพระนมปริก และเป็นพี่สาวเจ้าจอมมารดาวาดในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นหม่อมนางห้ามในเจ้าฟ้ากรมขุนพิริยประชานาถ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) อยู่ในความดูแลของพระบรมมหารัชมังคลาภิเษก กรมสมเด็จพระสุदारัตนราชประยูร ต่อมาภายหลังลาออกจากการรับราชการฝ่ายใน ถือเพศเป็นชีจนถึงแก่กรรม¹

(3) เจ้าจอมมารดาวาด

¹ เล็ก พงษ์สมัครไทย. (2549). เล่มเดิม. หน้า 114.

เจ้าจอมมารดาवाद ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ศึกษานายเสถียรรักษา (เที่ยง) ปลัดวังซ้ายในกรมวัง ขาวมอญจากเมืองหงสาวดี¹ กับพระนมปริก ธิดาของพระยาอิศรานุกภาพ (ขุนแผนน้อย) และเป็นน้องสาวต่างมารดาของเจ้าจอมพี่ พระนมปริกผู้นี้เป็นพระนมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระโอรสของเจ้าจอมมารดาवादคือ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน) ต้นราชสกุล "ฉัตรไชย"

4.1.5 สายตระกูล พระยานครอินทร์รามัญ

สตรีมอญสายสกุลพระยานครอินทร์รามัญ สืบเนื่องมาจาก พระยานครอินทร์รามัญ² ซึ่งเป็นขุนนางมอญที่อพยพเข้ามาเมื่อสมัยธนบุรี คราวเดียวกันกับเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี) พระเจ้าตากสินมหาราชโปรดเกล้าฯให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บริเวณแขวงปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี ภายหลังธิดาพระยานครอินทร์รามัญได้สมรสกับเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) สตรีมอญในสายตระกูลพระยานครอินทร์รามัญ มีดังนี้

(1) เจ้าจอมบุญนาค

เจ้าจอมบุญนาค ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาพระยานครอินทร์รามัญ กับท่านสุก เจ้าจอมบุญนาคนี้ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(2) เจ้าจอมมารดามรกฏ

เจ้าจอมมารดามรกฏ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) กับท่านหุ่น ธิดาพระยานครอินทร์รามัญ³ เจ้าจอมมารดามรกฏเกิด พ.ศ. 2398 ถึงแก่กรรม พ.ศ. 2458

เจ้าจอมมารดามรกฏมีพระองค์เจ้า 2 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าจุฑาทรัตนราชกุมารี ประสูติ พ.ศ. 2415 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2473 และ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ประสูติ พ.ศ. 2425 หลังสำเร็จการศึกษาจากประเทศอังกฤษ ได้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม⁴ และได้เป็นผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรราธิการ สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2452 ต้นราชสกุล "เพ็ญพัฒน"

¹ เล็ก พงษ์สมัครไทย. (2549). เล่มเดิม. หน้า 111. และ พูนพิศ อมาตยกุล. (2526). เล่มเดิม. หน้า 12.

² อารังศักดิ์ อายุวัฒนนะ. (2544). เล่มเดิม. หน้า 129.

³ แหล่งเดิม. หน้า 154.

⁴ อารังศักดิ์ อายุวัฒนนะ. (2544). เล่มเดิม. หน้า 154-155.

4.2 สตรีเชื้อสายมอญ

ได้แก่ ผู้หญิงในตระกูลขุนนาง คหบดี และสามัญชนเชื้อสายมอญ รวมทั้งกลุ่มราชินิกุล ที่เกิดในเมืองไทยจากบิดามารดา และหรือบรรพชนมอญข้างใดข้างหนึ่ง และอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ยังคงขนบธรรมเนียมมอญ

4.2.1 สายตระกูล คหบดีมอญบางช้าง

สตรีเชื้อมอญสายตระกูลคหบดีมอญบางช้าง เริ่มต้นจากการสมรสของคุณนก (กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) ธิดาคหบดีมอญบางช้าง เมืองอัมพวา กับ หลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี หลังจากปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ และสถาปนาราชวงศ์จักรีแล้ว เครือญาติคุณนกทั้งหมดจึงเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 2 ซึ่งก็เป็นปกติวิสัยของผู้มีบารมีที่จะนำเครือญาติของตนเข้ารับราชการ ด้วยการนำญาติที่เป็นบุรุษเข้ารับราชการฝ่ายหน้า ส่วนญาติที่เป็นสตรีเข้ารับราชการฝ่ายใน เช่น นางธิดาพระเชษฐภคินี และธิดาพระชนิษฐภคินีของคุณนกมาเป็นเจ้าจอมหม่อมห้ามในพระโอรส (รัชกาลที่ 2) และหม่อมของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ทั้งหลาย สตรีเชื้อสายมอญตระกูล คหบดีมอญบางช้าง มีดังนี้

(1) กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี

กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี นามเดิมว่า นาก เป็นธิดาของเศรษฐีทอง เศรษฐีสูงัน คหบดีมอญชาวบางช้าง แขวงเมืองอัมพวา สมุทรสงคราม¹ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสถาปนาท่านขึ้น พระนามว่า สมเด็จพระอุปถัมภ์ราชินีนางนาค

กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีพี่น้องร่วมพระชนกชนนี 10 พระองค์ นับเป็นสายราชินิกุลรัชกาลที่ 2 ทั้งสิ้น

กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ประสูติ พ.ศ. 2280 ทรงสมรสกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประมาณ พ.ศ. 2301-2304 ทั้งนี้พิจารณาจากพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 ดังนี้

ครั้นปีฉลู นพศก จุลศักราช 1119 (พ.ศ. 2300) พระชนมายุครบ 21 ปีเสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่วัดมหาทลายพรรษา 1 แล้วลาผนวชเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กหลวง ในพระเจ้าแผ่นดินที่ 33 ซึ่งปรากฏพระนามเรียกสามัญว่า ขุนหลวงดอกมะเดื่อ นั้น ครั้นต่อมาพระองค์ได้วิวาห์มงคลกับธิดาในตระกูลเศรษฐี ที่ตำบลอัมพวา แขวงเมืองสมุทรสงคราม อยู่ต่อพระมแดนเมือง

¹ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2543). เล่มเดิม. หน้า 12.

ราชบุรี จึงเสด็จออกไปรับราชการอยู่ในเมืองราชบุรี ได้เป็นตำแหน่งหลวง
ยกกระบัตร เมื่อพระชนมพรรษา 25 ปี¹

สำหรับเหตุที่จะได้มีการสมรสขึ้นนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงนิพนธ์ไว้
ในเรื่อง ปฐมวงศ์ ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น เสด็จออกไปตั้งนิเวศน์
สถานในพาหิรอุทยานประเทศสวนนอก ในแขวงเมืองสมุทรสงคราม แลเมืองราชบุรี
ต่อกัน โดยมีการวิวาห์มงคลกับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เพราะเหตุการณ์ที่
ก่อนนั้น พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา มีพระทัยยินดีในที่จะแสวงหาในมาตุคามที่
มีสิริรูปทรงโฉภาคย์ แลเป็นบุตรในสกุลที่มีทรัพย์สมบัติไว้ใช้เป็นนางในอันเตปรุก
ราชนารี จึงได้ให้มีผู้อาสาไปสืบสอดแนมหาสตรีที่รูปร่างต่าง ๆ ทั้งในกรุงนอก
กรุงใกล้ไกล ก็ครั้งนั้นกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีเป็นบุตรของมหาเศรษฐีเป็น
สกุลอันใหญ่ ด้วยมากด้วยเครือญาติแลสูงด้วยสมบัติ หาสกุลอื่นจะเสมอมิได้ใน
พาหิรอุทยานประเทศในเวลานั้น แลมีบุญลักษณะศิริรูปพรรณอันงามยิ่งนัก
เป็นที่เล้าลืออื้ออึง ทราบถึงพวกสอดแนมของพระเจ้าแผ่นดิน พวกนั้นจึงได้นำข่าว
มากราบทูลต่อพระเจ้าแผ่นดิน มีพระราชโองการดำรัสสั่งกรมมหาดไทย ให้มีห้อง
ตราออกไปหัวเมืองราชบุรี ไปสู่ขอกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ซึ่งเป็นอัครนารี
มีบุญลักษณะนั้น จากคฤหาสน์สกุลนั้นแล้วส่งเข้ามาถวายเป็นอันเตปรุกราชนารี
เพราะเวลานั้นเมืองราชบุรีขึ้นแก่มหาดไทย ก็แลการตกแต่งห้องตราบังคับบัญชา
หัวเมืองมหาดไทยทั้งปวงครั้งนั้น เนื่องจากอยู่ในสมเด็จพระบรมมหาไปยกาธิบดีทั้งสิ้น
ฝ่ายพระชนกพระชนนีแลพระญาติในกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีนั้น ไม่มีจิต
ชอบใจปรารถนาจะถวายกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี แก่พระเจ้าแผ่นดินเข้า
มาต้องติดกักขัง เป็นอันเตปรุกราชนารีอยู่ในพระราชวัง จึงแต่งคนมาอ้อนวอน
สมเด็จพระบรมมหาไปยกาธิบดี ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแต่งห้องตรานั้น ให้ช่วยแก้
ไขพอพ้นหลุดจากพระราชประสงค์พระเจ้าแผ่นดินเสียได้ สมเด็จพระมหาบรมไปย
กาธิบดี จึงได้คิดอ่านให้มีผู้กราบทูลพระเจ้าแผ่นดินว่า กรมสมเด็จพระอมรินท
ทราบรมราชินีนั้นพระองค์ท่านได้ไปขอไว้ เพื่อจะให้แก่พระโอรสที่ 4 ของท่านได้นัด
การวิวาห์มงคลแล้ว ขอพระราชทานให้พ้นจากพระราชประสงค์เถิด พระเจ้าแผ่นดิน

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2545). พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1. หน้า 107.

คืนก็ทรงพระกรุณาอนุญาตพระราชทานให้ ก็ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงไปได้กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีเป็นอรรคชายาแต่เดิมมา ดังนี้¹

กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี มีพระราชโอรสธิดา 10 พระองค์ อย่างไรก็ตามในหนังสือราชสกุลวงศ์ กล่าวว่ามีพระราชโอรสธิดา 9 พระองค์เท่านั้น และการเรียงลำดับอาจคลาดเคลื่อนไปบ้าง เพราะสิ้นพระชนม์ตั้งแต่ทรงพระเยาว์ พระองค์ที่สำคัญได้แก่

(1) คุณฉิมใหญ่ พระราชชายาพระเจ้าตากสินมหาราช สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2322 ได้จารึกที่พระโกศฐ์ว่า “เจ้าครอกฉิมใหญ่” ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สถาปนาเป็นพระประถมบรมไอยิกาเธอ “เจ้าครอกฉิมใหญ่” มีโอรสชื่อ เจ้าฟ้าสุพัฒน์ธวัช (หม่อมหมื่น) ได้เป็นที่ กรมขุนกษัตริย์ และได้ถูกประหารชีวิตข้อหาท้าวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

(2) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ฉิม)

(3) สมเด็จพระเจ้าไอยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ (แจ่ม)

(4) สมเด็จพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ (จ้อย)

(5) สมเด็จพระเจ้าไอยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยวดี (เอียง)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงตั้งกรมเฉลิมพระยศสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง เป็นกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี² (เทียบกับกรมพระเทพามาตย์ ตามแบบโบราณ) กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี สวรรคตในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2369 พระชนมายุได้ 89 พรรษา

(2) เจ้าจอมหงส์

เจ้าจอมหงส์ เจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นราชินีลูกบางช้าง ธิดาของเจ้าคุณหญิงทองอยู่ (พระเชษฐภคินีของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) กับท่านตาขุนทอง มีผู้นิยมเรียกกันท่านว่า “เจ้าคุณผู้ใหญ่” เจ้าจอมหงส์ผู้นี้ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

¹ กรมศิลปากร. (2539). ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 4. หน้า 19-20.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2508). ประมวลพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ด ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์แจกเป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล.ประจวบ กล้วยไม้ (เจ้านายเทพสุนทร). หน้า 30-31.

(3) เจ้าจอมมารดาศิลา

เจ้าจอมมารดาศิลา ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ราชินิกุลบางช้าง มารดาชื่อ พักทองซึ่งเป็นธิดาของขุนสนธิภิรมย์ (ขุนสนธิภิรมย์เป็นสามีท่านยายเซียง ซึ่งเป็นธิดาท่านตาเจ้า แทน) เจ้าจอมมารดาศิลามีพระธิดา 2 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าวงศ์ และ พระองค์เจ้าอินทนิล พระราชโอรส 3 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าพนมวัน ต้นราชสกุล "พนมวัน" พระองค์เจ้ากุญชร ต้นราชสกุล "กุญชร" และ พระองค์เจ้าทินกร ต้นราชสกุล "ทินกร"

(4) เจ้าจอมมารดาทิม

เจ้าจอมมารดาทิม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ราชินิกุลบางช้าง บิดาชื่อเอม บุตรของขุนสนธิภิรมย์ กับ บุญเกิด ธิดาท่านตาปาน เจ้าจอมมารดาทิมมีพระองค์เจ้า 2 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าไพฑูรย์ ต้นราชสกุล "ไพฑูรย์" และ พระองค์เจ้าชุมแสง ต้นราชสกุล "ชุมแสง"

(5) เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่

เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ราชินิกุลบางช้าง มารดาชื่อทองอิน กับคุณตานบุญเกิด (ทองอิน เป็นธิดาท่านตาดี ซึ่งเป็นบุตรชายท่านตาเจ้าแทน พี่ชายคุณนาก) มีพระธิดา 1 พระองค์ เสียชีวิตแต่วัยเยาว์ และพระโอรส 1 พระองค์ คือ พระองค์เจ้านวม ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2351 ต่อมาทรงกรมเป็น กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ต้นราชสกุล "สนิทวงศ์"

(6) เจ้าจอมมารดาพะวา

เจ้าจอมมารดาพะวา ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ราชินิกุลบางช้าง มารดาชื่อลิ้ม (ธิดาขุนสนธิภิรมย์) กับขุนสาครบุรี มีพระธิดา 1 พระองค์ สิ้นพระชนม์แต่วัยเยาว์ พระโอรส 1 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าขัติติยา ทรงกรมเป็นกรมหมื่นถาวรวงศ์ สิ้นพระชนม์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาพะวาไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(7) เจ้าจอมเปลี่ยน

เจ้าจอมเปลี่ยน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นราชินิกุลบางช้าง ธิดาพระยามหิศรราชสัมพันธ์ (กุญ) และคุณทิม พระยามหิศรราชสัมพันธ์ (กุญ) เป็นบุตรพระยาอุทัยธรรม (กลาง) ซึ่งเป็นบุตรของคุณหญิงแก้ว พระชนิษฐาของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ที่เกิดแต่พระยาสมุทรสงคราม (ศร) เจ้าจอมเปลี่ยนนี้ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

4.2.2 สายตระกูล ท่านแป้น

สตรีมอญสายตระกูลท่านแป้น เป็นตระกูลที่มีเชื้อสายมอญ แยก และ ไทย¹ โดยท่านแป้นนี้เป็นภรรยาของพระยาพัทลุงแก้วเอกรพิไชย (ขุนคางเหล็ก) ซึ่งเป็นแขกสุหน้เมืองพัทลุง

พระยาพัทลุง (ขุนคางเหล็ก) มีภรรยาชื่อ แป้น เป็นธิดาของคหบดีมอญสมัยอยุธยา ท่านแป้นมีพี่สาวคือท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) รับข้าราชการฝ่ายในมีบทบาทสำคัญในสมัยธนบุรี

ธิดาพระยาพัทลุง (ขุนคางเหล็ก) กับท่านแป้น ได้เข้ารับราชการฝ่ายใน ดังนี้

(1) เจ้าจอมมารดากลิ่น

เจ้าจอมมารดากลิ่น ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ธิดาของพระยาพัทลุง (ขุนคางเหล็ก) กับท่านแป้น

เจ้าจอมมารดากลิ่นมีพระโอรส 1 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าสุทัศน์ ทรงกรมเป็น กรมหมื่นไกรสรวิจิต ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการสถาปนาเป็น "กรมหมื่นไกรสรวิจิต" สิ้นพระชนม์ในรัชกาลเดียวกัน ต้นราชสกุล "สุทัศน์"

(2) เจ้าจอมฉิม

เจ้าจอมฉิม เป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ธิดาของพระยาพัทลุง (ขุนคางเหล็ก) กับท่านแป้น (น้องสาวเจ้าจอมมารดากลิ่น) เจ้าจอมฉิมไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

2

4.2.3 สายตระกูล สตรีมอญปากเกร็ด

สตรีมอญสายตระกูลสตรีมอญปากเกร็ด สืบเชื้อสายมาจากขุนนางเชื้อสายจีน เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน รัตนกุล) กับภรรยาเชื้อสายมอญปากเกร็ด

เดิมเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) ดำรงตำแหน่งที่พระยาศรีพิพัฒน์ เมื่อตำแหน่งว่างลง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นที่ เป็นเจ้าพระยาพระคลัง (กุน) ผู้คนนิยมเรียกกันว่า ท่านท่าเรือจ้ง ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์³ (ปัจจุบันยังปรากฏชื่อวัด "ศาลากุน" ที่เกาะเกร็ด อำเภอปากเกร็ด

¹ อารังศักดิ์ อายุวัฒนนะ. (2544). เล่มเดิม. หน้า 37.

² แหล่งเดิม. หน้า 37.

³ กรมศิลปากร. (2512). เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 15.

จังหวัดนนทบุรี เนื่องจากเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) ได้สร้างศาลาไว้ริมน้ำเป็นที่พักเรือสินค้า ดูแลด้านขนอนเก็บภาษีเรือสินค้าแขวงเมืองนนทบุรี¹ ชาวบ้านพากันเรียกศาลาดังกล่าวว่า ศาลาจีนกุน หรือ ศาลาเจ้าคุณกุน รวมทั้งยังเรียกเกาะที่ตั้งของศาลานี้ว่า เกาะศาลากุน ก่อนจะเปลี่ยนมาเป็นชื่อเกาะเกร็ด) เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ได้สมรสกับสตรีมอญปากเกร็ด² มีธิดาที่ได้เข้ารับราชการฝ่ายใน ดังนี้

(1) เจ้าจอมมารดาอ้อม

เจ้าจอมมารดาอ้อม เจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นธิดาของเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) ที่สมุหนายกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับสตรีมอญชาวปากเกร็ด เจ้าจอมมารดาอ้อม เป็นละครหลวงตั้งแต่สมัยธนบุรีจึงเรียกกันว่า อ้อมอิเหนา เล่าลือกันว่าหน้าตาสวยงามมาก ได้เป็นท้าววรจันทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าจอมมารดาอ้อมมีพระองค์เจ้าคือ พระองค์เจ้าสุมาลี แต่ในหนังสือ *ราชสกุลวงศ์* กล่าวว่าชื่อ พระองค์เจ้าจกจัน³ ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2333 สิ้นพระชนม์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

4.2.4 สายตระกูล พระยาสุรเสนา (คุ้ม)

สตรีเชื้อสายมอญในสายตระกูล พระยาสุรเสนา (คุ้ม) เกิดโดยการเชื่อมสายสัมพันธ์จากการสมรสระหว่างตระกูลมอญ 2 ตระกูล คือ ตระกูลพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) และ ตระกูลพระยารามัญวงศ์ (มะโดด) บุคคลในสายตระกูลพระยาสุรเสนา (คุ้ม) นี้ล้วนเป็นราชินิกุลทั้งสิ้น⁴

พระยารัตนจักร (หงส์ทอง) มีธิดาที่เกิดจากสตรีชาวสวนบางเขน ชื่อ ปิ่น สมรสกับ พระยาสุรเสนา (คุ้ม) บุตรของ พระยารามัญวงศ์ (มะโดด) ซึ่งเป็น จักรีมอญ⁵ ในสมัยธนบุรี และถูกประหารชีวิตพร้อมพระเจ้าตากสินมหาราช

ท่านปิ่น และ เจ้าพระยาสุรเสนา (คุ้ม) บุตรเจ้าพระยารามัญวงศ์ (มะโดด) มีบุตรที่สำคัญคือ พระยาราชสุภาวดี (ปาน) ซึ่งมีธิดาเข้ารับราชการฝ่ายใน ดังนี้คือ

(1) เจ้าจอมทับทิม

¹ กรมศิลปากร. (2542). *เกาะเกร็ด: วิถีชีวิตชุมชนมอญริมน้ำเจ้าพระยา*. หน้า 3-4.

² แหล่งเดิม. หน้า 4.

³ อารังศักดิ์ อายุวัฒน์. (2544). *เล่มเดิม*. หน้า 40.

⁴ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช. (2535). *เล่มเดิม*. หน้า 13-17.

⁵ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช. (2535). *เล่มเดิม*. หน้า 19-20.

เจ้าจอมทับทิม ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาของพระยาราชนิกูล (ปาน) และท่านแป้น ต่อมาเจ้าจอมทับทิมได้เป็นเสมียนหลวงในพระบรมมหาราชวัง เจ้าจอมทับทิมไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(2) เจ้าจอมจัน

เจ้าจอมจัน ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาพระยาราชนิกูล (ปาน)¹ เป็นน้องสาวต่างมารดาของเจ้าจอมทับทิม เจ้าจอมจันไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(3) เจ้าจอมจำเริญ

เจ้าจอมจำเริญ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาของพระยาประชาชีพ บริบาล (เหมือน) บุตรพระยาราชนิกูล (ปาน) เจ้าจอมจำเริญไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

4.2.5 สายตระกูล บุนนาค

สตรีเชื้อสายมอญในสายตระกูล บุนนาค สืบเชื้อสายมาจากเจ้าคุณหญิงนวล พระชนนีษฐาของคุณนาค (กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) เจ้าคุณหญิงนวลสมรสกับเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) เชื้อสายแขกเปอร์เซีย ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ และสถาปนาราชวงศ์จักรีแล้ว ทายาทของเจ้าคุณนวลและเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) จึงเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 2 ซึ่งสตรีเชื้อสายมอญในตระกูล บุนนาค ที่ได้เข้ารับราชการฝ่ายใน มีดังนี้

(1) เจ้าจอมนุ่ม

เจ้าจอมนุ่ม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นธิดาของพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) กับเจ้าคุณหญิงนวล (พระชนนีษฐาของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) ในรัชกาลต่อมาได้ดูแลราชการฝ่ายในพระราชวังหลวง มีผู้นิยมเรียกท่านว่า "เจ้าคุณวังหลวง"²

(2) เจ้าคุณจอมมารดาสำลี

เจ้าจอมมารดาสำลี ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็น

¹ อารังศักดิ์ อายุวัฒนนะ. (2544). เล่มเดิม. หน้า 130.

² ประยูร สิริพิพันธ์. (2505). เล่มเดิม. หน้า 279.

เจ้าจอมจอมมารดาสำลี มีพระโอรสธิดา 5 พระองค์ ที่สำคัญคือ พระองค์เจ้าสุขุมาลมารศรี เป็นพระมเหสีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(3) สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาของเจ้าจอมมารดาสำลี ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี มีพระธิดาคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ และมีพระโอรสคือ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ทรงกรมเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ต้นราชสกุล "บริพัตร"

(4) เจ้าจอมมารดาโหมด

เจ้าจอมมารดาโหมด ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) บุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เจ้าจอมมารดาโหมด มีพระโอรสธิดา 3 พระองค์ ได้แก่ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ ต้นราชสกุล "อาภากร" พระองค์เจ้าอรองค์อรรคยुพา ลิ้นพระชนม์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ พระองค์เจ้าสุริยประยุรพันธ์ กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส ต้นราชสกุล "สุริยง"

(5) เจ้าจอมมารดาแพ

เจ้าจอมมารดาแพ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) บุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) พี่สาวของเจ้าจอมมารดาโหมด เจ้าจอมมารดาแพมีพระธิดา 3 พระองค์ ได้แก่ พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ กรมขุนสุพรรณภาควดี ประสูติ พ.ศ. 2411 ลิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2447 พระองค์เจ้าสุวพักตร์วิไลพรณ์ ประสูติ พ.ศ. 2416 ลิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2473 และ พระองค์เจ้าภัณฑรรณวโรภาส ประสูติ พ.ศ. 2418 ลิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2434 เจ้าจอมมารดาแพไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(6) เจ้าจอมมารดาอ่อน

เจ้าจอมมารดาอ่อน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เกิดกับท่านผู้หญิงอู่ ท่านผู้หญิงอู่มีบุตรธิดามาก ธิดาส่วนใหญ่เป็นพระสนมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹

เจ้าจอมมารดาอ่อนมีพระองค์เจ้า คือ พระองค์เจ้าอรประพันธ์ราไพ ประสูติ พ.ศ. 2428 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2476 และ พระองค์เจ้าอดิศจัยสุริยาภา ประสูติ พ.ศ. 2432 ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าอดิศจัยสุริยาภา สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2506

(7) เจ้าจอมมารดาเอี่ยม

เจ้าจอมมารดาเอี่ยม ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดกับท่านผู้หญิงอู่ และเป็นน้องสาวเจ้าจอมมารดาอ่อน เจ้าจอมมารดาเอี่ยมมี พระเจ้าลูกยาเธอ 2 พระองค์ แต่ไม่เป็นพระองค์ ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(8) เจ้าจอมเอิบ

เจ้าจอมเอิบ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดกับท่านผู้หญิงอู่ น้องสาวร่วมมารดากับเจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(9) เจ้าจอมอาบ

เจ้าจอมอาบ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดกับท่านผู้หญิงอู่ น้องสาวร่วมมารดากับเจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(10) เจ้าจอมเอื้อน

เจ้าจอมเอื้อน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดกับท่านผู้หญิงอู่ น้องสาวร่วมมารดากับเจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอื้อนไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(11) เจ้าจอมแก้ว

¹ ส. พลายน้อย. (2541). เล่มเดิม. หน้า 362-363.

เจ้าจอมแก้ว ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดกับมารดาชื่อพวง น้องสาวต่างมารดากับเจ้าจอมเอื้อง เจ้าจอมแก้วไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(12) เจ้าจอมแสง

เจ้าจอมแสง ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดกับมารดาชื่อ ทรัพย์ น้องสาวต่างมารดากับเจ้าจอมแก้ว เจ้าจอมแสงไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(13) เจ้าจอมพิศว์

เจ้าจอมพิศว์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) น้องชายเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดกับท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ ธิดา นายสุดจินดา (พลอย ชูโต) เหลนเจ้าคุณชูโต เจ้าจอมพิศว์ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(14) เจ้าจอมปุก

เจ้าจอมปุก ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) บุตรของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เกิดกับท่านผู้หญิงเอี่ยม เจ้าจอมปุกไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(15) เจ้าจอมเอื้อง

เจ้าจอมเอื้อง ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาพระยาวรวงศ์พิพัฒน์ (แย้ม บุนนาค) เกิดกับท่านผู้หญิงทองคำ เจ้าจอมเอื้องไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(16) เจ้าจอมวอน

เจ้าจอมวอน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาพระยาวรวงศ์พิพัฒน์ (แย้ม บุนนาค) เจ้าจอมวอนไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(17) เจ้าจอมจีน

เจ้าจอมจิ้น ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาพระยาวรวงศ์วิวัฒน์ (แย้ม บุนนาค) เกิดกับท่านแย้ม เจ้าจอมจิ้นไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(18) เจ้าจอมแถม

เจ้าจอมแถม ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาพระยาสังฆาภิรมย์ (แถบ บุนนาค) บุตรของเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เจ้าจอมแถมไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(19) เจ้าจอมเรียม

เจ้าจอมเรียม ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาเจ้าพระยาสุรวงษ์วิวัฒน์ศักดิ์ (โต บุนนาค) เกิดกับท่านผู้หญิงตลับ เจ้าจอมเรียมไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

4.2.6 สายตระกูล ท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ)

สตรีเชื้อสายมอญ สายตระกูลท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) ชั้นนี้ หากนับจากท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) ลงมาแล้ว ถือเป็นชั่วคนที่ 5 สตรีเชื้อสายมอญที่เป็นกลุ่มข้าราชการ และเป็นราชินีกุลรัชกาลที่ 3 มีเป็นจำนวนมาก แต่ในกรณีของ พระบรมมหารัชมังคลาภิเษก กรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) เป็นกรณีพิเศษ เพราะเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ด้วย

(1) พระบรมมหารัชมังคลาภิเษก กรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม)

พระบรมมหารัชมังคลาภิเษก กรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดกับเจ้าจอมมารดาทรัพย์ มีพระเชษฐาร่วมพระชนกชนนีคือ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ (พระองค์เจ้าศิริวงศ์) เป็นโอรสองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งสองพระองค์ประทับอยู่กับสมเด็จพระศรีสุลาลัย สมเด็จพระอัยยิกาในพระบรมมหาราชวัง กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ทรงอภิเษกสมรสกับหม่อมน้อย (พระชนนีน้อย) เชื้อสายพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) มีบุตรธิดาทั้งสิ้น 7 พระองค์ เมื่อกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์สิ้นพระชนม์ พระโอรสธิดาทุกพระองค์จึงอยู่ในความอภิบาลของพระบรมมหารัชมังคลาภิเษก กรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) ทั้งสิ้น รวมทั้งหม่อมเจ้าหญิงรำเพย ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็น กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

หลังจากกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี มีพระโอรสองค์เล็กไม่นานก็สิ้นพระชนม์ พระโอรสธิดาทั้งหมดของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี จึงอยู่ในความอภิบาลของพระบรมมหารัชมังคลาภิเษก กรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) รวมทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(2) กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (หม่อมเจ้ารำเพย)

กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (หม่อมเจ้ารำเพย) ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2377 เป็นธิดาของกรมหมื่นมัตถยาพิทักษ์ กับพระชนนีน้อย ทางพระบิดาสืบเชื้อสายมาจากท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) ส่วนทางพระมารดาสืบเชื้อสายมาจากพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ตระกูลอำมาตย์รามัญ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (หม่อมเจ้ารำเพย) สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2404 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาปนาพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ในฐานะพระมเหสี และเป็น สมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี¹ ทรงมีพระโอรสธิดา 4 พระองค์ ดังนี้

1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑลโสภณภควดี (กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์)
3. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์ ต้นราชสกุล "จักรพันธ์"
4. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ต้นราชสกุล "ภาณุพันธ์"

(3) พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย

พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย เป็นพระชนนีฐานต่างพระชนนีของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ธิดาของกรมหมื่นมัตถยาพิทักษ์ เกิดกับหม่อมกิม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯสถาปนาขึ้นเป็น พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย มีพระธิดา คือ พระองค์เจ้ากรรณิกาแก้ว กรมขุนชุตติยภักยา พระโอรส คือ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ทรงกรมเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ต้นราชสกุล "จิตรพงศ์"

4.2.7 สายราชสกุล สนิทวงศ์

สตรีเชื้อสายมอญ สายราชสกุล สนิทวงศ์ สืบเชื้อสายมาจากเจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ราชนิกุลบางช้าง มารดาชื่อทองอิน กับคุณตาบุญเกิด (ทองอิน เป็นธิดาท่านดาดี ซึ่งเป็นบุตรชายท่านดาเจ้าแทน พี่ชายคุณนาก) มีพระธิดา 1 พระองค์ สิ้นพระชนม์แต่วัยเยาว์ และพระโอรส 1 พระองค์ คือ พระองค์เจ้านวม ต่อมาทรงกรมเป็น กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ต้นราชสกุล "สนิทวงศ์"

¹ ส. พลายน้อย. (2541). เล่มเดิม. หน้า 70.

(1) เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เนือง สนิทวงศ์

เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เนือง สนิทวงศ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาของ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ (โอรสกรมหลวงวงศาธิราชสนิท) กับหม่อมเขียน มีพระธิดาคือ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท ประสูติ พ.ศ. 2427 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2477 และพระโอรสคือ พระองค์เจ้ารังสิต ประยูรศักดิ์ ทรงกรมเป็น กรมพระไชยนาทนเรนทร ต้นราชสกุล "รังสิต"

(2) เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เกสร สนิทวงศ์

เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เกสร สนิทวงศ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาหม่อมเจ้าสวาสดี (โอรสกรมหลวงวงศาธิราชสนิท) และอนุชาของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ มีพระโอรส 2 พระองค์ ได้แก่ พระองค์เจ้าอิศริยาภรณ์ ประสูติ พ.ศ. 2431 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2435 และ พระองค์เจ้าอนุสรณ์สิริประสาธน์ ประสูติ พ.ศ. 2435 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2443 เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เกสร สนิทวงศ์ ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(3) เจ้าจอม ม.ร.ว.ซ้อ สนิทวงศ์

เจ้าจอม ม.ร.ว.ซ้อ สนิทวงศ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ (โอรสกรมหลวงวงศาธิราชสนิท) เกิดกับหม่อมเขียน เจ้าจอม ม.ร.ว.ซ้อ สนิทวงศ์ ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

5 กลุ่มข้าราชการบริพารสตรีมอญในราชสำนัก

สตรีมอญที่เป็นข้าราชการบริพารอยู่ในราชสำนัก ส่วนใหญ่เป็นเครือญาติของสตรีมอญที่รับราชการฝ่ายในอยู่ก่อนแล้ว เช่น เครือญาติของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เครือญาติของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ซึ่งในเรื่องนี้จะเห็นได้ชัดว่า สตรีมอญที่มีอำนาจบารมีอยู่ในราชสำนัก มักชักนำเครือญาติเข้ารับราชการเป็นจำนวนมาก ทั้งด้วยเหตุผลของความไว้วางใจ และเป็นการช่วยเหลือผลักดันเครือญาติให้ได้โอกาสรับราชการระดับสูง

5.1 ข้าราชการบริพารที่เป็นสตรีมอญในราชสำนัก

สายตระกูลข้าราชการที่เป็นสตรีมอญในราชสำนักนั้นสัมพันธ์กับ สายตระกูลของสตรีมอญที่รับราชการฝ่ายในอย่างชัดเจน โดยกลุ่มข้าราชการทั้งหลายมักเป็นเครือญาติกับพระภรรยาพระมหากษัตริย์ มีรายละเอียดในแต่ละสายตระกูล ดังนี้คือ

5.1.1 สายตระกูล พระยารัตนจักร (หงส์ทอง)

(1) เกษ

เกษ ธิดาของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เกิดกับภรรยาคนที่ 6 เกษเป็นเจ้าของงานเฝ้าหอดพระ ในพระบรมมหาราชวัง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เกษไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(2) กลีบ

กลีบ ธิดาพระสุนทรพิมล (ทองพูน) บุตรพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เกิดกับภรรยาไม่ทราบชื่อ ต่อมากลับได้เป็นต้นตำหนัก (ไม่ทราบชื่อ) ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(3) พระนมบาง

พระนมบาง ธิดาท่านจัน ซึ่งเป็นบุตรท่านพิม (ธิดาของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) กับจางวางพวง ผู้บุตรของท่านน้อย) ราชินิกุลรัชกาลที่ 3 พระนมบางได้เป็นพระนมในสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(4) ท้าวศรีสัตยานุรักษ์ (น้อย)

ท้าวศรีสัตยานุรักษ์ (น้อย) ท้าวนางฝ่ายกรมพระราชวังบวร ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำหน้าที่บังคับบัญชาตัดสินว่าราชการฝ่ายในกรมพระราชวังบวร ท้าวศรีสัตยานุรักษ์ (น้อย) เป็นธิดาของท่านหม่า ซึ่งเป็นธิดาของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เกิดกับภรรยาชาวสวนสกุลบางเขน ต่อมาเป็นภรรยาของหม่อมมนเรนทรราชา มีธิดา 1 คน ชื่อ พัน เป็นเจ้าจอมมารดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

(5) ท้าวทองกีบม้า (กลีบ)

ท้าวทองกีบม้า (กลีบ) ตำแหน่งท้าววิเสทนอก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลีบเป็นธิดาของท้าวศรีสุจจา (ลิ้ม) ซึ่งเป็นธิดาของพระยาศรีสุรราช (เงิน) กับพระนมรอดส่วนบิดาชื่อ ปาน

(6) เจิม

เจิม ธิดาท่านจัน ธิดาของท่านพิม และท่านพิมเป็นธิดาของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) กับจางวางพ่วง ผู้บุตรของท่านน้อย ราชนิกุลรัชกาลที่ 3 เจิมเป็นพนักงานเชิญพระกลด ในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เจิมไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(7) บุญมาก

บุญมาก ธิดาของนายบุญมี บุตรของพระยาศรีสุรราช (เงิน) กับพระนมรอด แต่ไม่ทราบชื่อมารดาของบุญมาก บุญมากเป็นพนักงานเฝ้าหอพระในพระบรมมหาราชวัง ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(8) ท้าวทองกีบม้า (ไผ่)

ท้าวทองกีบม้า (ไผ่) เป็นธิดาของท่านด้วง (ธิดาท่านทองอยู่ กับจางวางคล้าย ส่วนท่านทองอยู่เป็นธิดาพระยาศรีสุรราช (เงิน) กับพระนมรอด) ไผ่เป็นท้าวทองกีบม้า ตำแหน่งท้าววิเสทนอกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไผ่ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(9) ท้าวภักทสธารนุรักษ์ (ทับทิม)

ท้าวภักทสธารนุรักษ์ (ทับทิม) ธิดาท่านเอม (ธิดาท่านแจ่ม) เกิดจากสามีคนที่ 2 ชื่อ แดง ไม่ทราบสายสกุล เป็นจางวางในพระองค์เจ้าอิศราพงษ์ พระโอรสในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พิพลเสพ แต่เดิมนั้นท้าวภักทสธารนุรักษ์ (ทับทิม) สังกัดอยู่กับพระบรมมหารัชมัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุรดารัตนราชประยูร ต่อมาได้เป็นท้าวไม่มีฐานันดรศักดิ์ เรียกกันว่า ท้าวทับทิม ภายหลังเป็นท้าวภักทสธารนุรักษ์ ตำแหน่งพระคลังใน ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

5.1.2 สายตระกูล เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี)

(1) แจ่ม

แจ่ม ธิดาของหลวงภักดีโยธา (เกษม คชเสนี) หลานเจ้าพระยามหาโยธา (ทองเรือ คชเสนี) เข้ารับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

5.1.3 สายตระกูล พระยาอิศรานุภาพ (ขุนเณรน้อย)

(1) พระสนมแย้ม

พระสนมแย้ม ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนรน้อย) เกิดแต่ภรรยาคนที่ 5 ชื่อ ปราง พระสนมแย้มได้เป็นละครหลวง แสดงเป็นตัววิเหนา พระสนมแย้มไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(2) พระนมปรริก

พระนมปรริก ธิดาคนเล็กของพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนรน้อย) เกิดกับภรรยาคนที่ 11 ชื่อ ขำ พระนมปรริกเป็นหลานพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) ซึ่งเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 เจ้าจอมพิ่ง เจ้าจอมอยู่งาน ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้นำพระนมปรริกเข้าไปอยู่ในราชสำนักฝ่ายใน ต่อมาพระนมปรริกสมรสกับนายเสถียรรักษา (เที่ยง) มีธิดา 2 คน คือ เขียน และ วาด ต่อมาพระนมปรริกได้เป็นพระนมในเจ้าฟ้าจุฬารักษ์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระนมปรริกได้นำธิดาทั้ง 2 คน ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นพระสนมเขียน และ เจ้าจอมมารดาวาด เมื่อเจ้าจอมมารดาวาดมีพระโอรส คือ กรมหมื่นกำแพงเพชรอัครโยธิน พระนมปรริกจึงเป็นขรัวยายของกรมหมื่นกำแพงเพชรอัครโยธิน

(3) พระพี่เลี้ยงพู่

พระพี่เลี้ยงพู่ ธิดาพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนรน้อย) ซึ่งเป็นลูกของพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) และเป็นหลานของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ราชินิกุลรัชกาลที่ 3 พระพี่เลี้ยงพู่เป็นพระพี่เลี้ยงในเจ้าฟ้าวิสุทธิกระษัตริย์

(4) ท้าวศรีสัจจา (ลิ้ม)

ท้าวศรีสัจจา (ลิ้ม) ธิดาของพระยาศรีสรรราช (เงิน) กับพระนมรอด และเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 เป็นภรรยานายปาน มีบุตร 2 คน เป็นหญิงชื่อ กลีบ เป็นท้าวทองกิมม้าตำแหน่งท้าววิเสทนอก มีบุตรชายชื่อ พัน

(5) พระนมทิม

พระนมทิม ธิดาพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนรน้อย) ซึ่งเป็นลูกของพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) ซึ่งเป็นหลานของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) และเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 พระนมทิมเป็นพระนมในเจ้าฟ้าวิสุทธิกระษัตริย์ ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(6) หุ่น

นุ่น ธิดาพระยาอิศรานุกภาพ (ขุนแผนน้อย) บุตรของพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) และเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 เข้ารับราชการฝ่ายในในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นนางข้าหลวง สังกัดอยู่กับพระบรมมหารัชมัยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุทนต์นราธิวาส (พระองค์เจ้าละม่อม)

(7) พระพี่เลี้ยงเอม

พระพี่เลี้ยงเอม ธิดาพระยาอิศรานุกภาพ (ขุนแผนน้อย) บุตรของพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) และเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 พระพี่เลี้ยงเอมเป็นพระพี่เลี้ยงในเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

(8) พระพี่เลี้ยงเอก

พระพี่เลี้ยงเอก ธิดาพระยาอิศรานุกภาพ (ขุนแผนน้อย) บุตรของพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) เกิดจากภรรยาชื่อ จี๊ว และเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 เป็นพระพี่เลี้ยงและพระนมในเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระพี่เลี้ยงเอกมีสามีชื่อ หม่อมราชวงศ์สุหร่าย ราชสกุลกรมพระราชวังหลัง เป็นพระพี่เลี้ยงในเจ้าฟ้าจักรพรรดิพงษ์

(9) พระนมสัมฤทธิ์

พระนมสัมฤทธิ์ ธิดาพระยาอิศรานุกภาพ (ขุนแผนน้อย) บุตรของพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) เกิดกับภรรยาชื่อ จี๊ว และเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 เป็นพระพี่เลี้ยงและพระนมในเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) พระนมสัมฤทธิ์มีสามีชื่อ หม่อมราชวงศ์สุหร่าย ราชสกุลกรมพระราชวังหลัง พระพี่เลี้ยงในเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์

(10) พระนมสิน

พระนมสิน ธิดาพระยาอิศรานุกภาพ (ขุนแผนน้อย) บุตรของพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) เกิดกับภรรยาชื่อ จี๊ว และเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 เป็นพระพี่เลี้ยงและพระนมในเจ้าฟ้าภาณุพันธุวงศ์วรเดช (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) พระนมสินมีสามีชื่อ หม่อมราชวงศ์สุหร่าย ราชสกุลกรมพระราชวังหลัง พระพี่เลี้ยงในเจ้าฟ้าจักรพรรดิพงษ์

(11) พระพี่เลี้ยงปริก

พระพี่เลี้ยงปริก ธิดาพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนน้อย) บุตรของพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) เกิดจากภรรยาชื่อ จี๊ว และเป็นราชินีกุลรัชกาลที่ 3 พระพี่เลี้ยงปริกเป็นพระพี่เลี้ยงและพระนมในเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

(12) หม่อมหลวงผาด

หม่อมหลวงผาด ธิดาของพระนมสัมฤทธิ์ ธิดาพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนน้อย) ราชินีกุลรัชกาลที่ 3 เกิดจากสามีชื่อ หม่อมราชวงศ์สุหรัย ราชสกุลกรมพระราชวังหลัง พระพี่เลี้ยงในเจ้าฟ้าจักรพรรดิพงศ์ หม่อมหลวงผาดเป็นหม่อมห้ามเจ้าฟ้าทรงกรม เดิมอยู่วังบูรพาภิรมย์ ภายหลังไปอยู่กับพระองค์เจ้าเฉลิมเขตรมงคล

5.2 ข้าราชการที่เป็นสตรีเชื้อสายมอญในราชสำนัก

สายตระกูลข้าราชการที่เป็นสตรีเชื้อสายมอญในราชสำนักนั้นสัมพันธ์กับสายตระกูลของสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญที่รับราชการฝายในอย่างชัดเจน มีรายละเอียดในแต่ละสายตระกูล ดังนี้คือ

5.2.1 สายตระกูล ณ บางช้าง

(1) หุ่น

หุ่น ธิดาพระราชานวงศ์ (เลี้ยง) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าคุณหญิงแก้ว หุ่นเกิดกับมารดาชื่อ ทรัพย์ หุ่นเข้ารับราชการฝายใน

(2) แป้ง

แป้ง ธิดาพระราชานวงศ์ (เลี้ยง) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าคุณหญิงแก้ว แป้งเป็นน้องสาวต่างมารดากับหุ่น แป้งเข้ารับราชการฝายใน

(3) ชุ่ม

ชุ่ม ธิดาพระราชานวงศ์ (เลี้ยง) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าคุณหญิงแก้ว ชุ่มเป็นน้องสาวต่างมารดากับหุ่น ชุ่มเข้ารับราชการฝายใน

(4) ขำ

ข้า ธิดาพระยาอุทัยธรรม (กลาง) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าคุณหญิงแก้ว ข้าเกิดแต่คุณหญิงน่วม ข้าเข้ารับราชการฝ่ายใน เป็นปลัดเจ้าคุณพระตำหนักใหม่ เรียกว่า คุณปลัดใหญ่

(5) ลำป้าน

ลำป้าน ธิดาพระยาอุทัยธรรม (กลาง) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าคุณหญิงแก้ว ลำป้านเป็นพี่น้องต่างมารดากับข้า ลำป้านเข้ารับราชการฝ่ายใน

5.2.2 สายตระกูล เจ้าคุณชูโต (ชูโต สวัสดิ์-ชูโต แสง-ชูโต)

(1) คุณหญิงเพ็ง

คุณหญิงเพ็ง ธิดาของคุณหญิงม่วง กับพระยาสมบัติธิบาล (คุณหญิงม่วงเป็นธิดาของเจ้าคุณชูโต พระเชษฐาของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เกิดแต่ภรรยาชื่อ ทองดี) คุณหญิงเพ็งรับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

(2) คุณหญิงหว่า

คุณหญิงหว่า ธิดาของคุณหญิงม่วง กับพระยาสมบัติธิบาล (คุณหญิงม่วงเป็นธิดาของเจ้าคุณชายชูโต พระเชษฐาของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เกิดแต่ภรรยาชื่อ ทองดี) และเป็นน้องสาวท่านผู้หญิงน้อย คุณหญิงหว่ารับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

(3) ท้าวอินทสุริยา (อาบ)

ท้าวอินทสุริยา ธิดาเจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม) กับท่านผู้หญิงอิม หลานท่านผู้หญิงน้อย หลานท่านเจ้าคุณชูโต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯแต่งตั้งให้ อาบ เป็นที่ท้าวอินทสุริยา

(4) สุด

สุด ธิดาของพระยาสมบัติธิบาล หลานเจ้าคุณชูโต เกิดกับภรรยาชื่อ ปาน สุดทำราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(5) กลิ่น

กลิ่น ธิดาพระยาสมบัติธิบาล หลานเจ้าคุณชูโต เกิดกับภรรยาชื่อพู่ กลิ่น เป็นพระพี่เลี้ยงเจ้าฟ้าศิริภรณ์โสภณ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(6) ห้อย

ห้อย ธิดาพระยาสมบัติธิบาล หลานเจ้าคุณชูโต เกิดกับภรรยาชื่อห่อน ห้อยเป็นพระพี่เลี้ยงเจ้าฟ้ามหาวชิรวงศ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(7) มรกฏ

มรกฏ ธิดาเจ้าพระยาพลเทพ (เอียด) เกิดกับมารดาชื่อ ทิม เป็นพระพี่เลี้ยงเจ้าฟ้าเพชรบูรณ์อินทราชัย พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

5.2.3 สายตระกูล บุณนาค

(1) เจ้าคุณหญิงคุ่ม

เจ้าคุณหญิงคุ่ม ธิดาเจ้าคุณนวน พระชนิษฐาในสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี กับเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค) เจ้าคุณหญิงคุ่มมีชื่อเรียกกันว่า เจ้าคุณวังหน้า ได้ดูแลราชการฝ่ายในพระราชวังบวร รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

(2) เจ้าคุณหญิงต่าย

เจ้าคุณหญิงต่าย ธิดาเจ้าคุณนวน พระชนิษฐาในสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี กับเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค) เจ้าคุณหญิงต่ายมีชื่อเรียกกันว่า เจ้าคุณปราสาท เนื่องจากสังกัดอยู่กับทูลกระหม่อมปราสาท (เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพเทวี) ได้ดูแลราชการฝ่ายในพระราชวังหลวงเมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

(3) เจ้าคุณหญิงนุ่ม

เจ้าคุณหญิงนุ่ม ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุณนาค) เจ้าคุณหญิงนุ่มมีชื่อเรียกกันว่า เจ้าคุณตำหนักเดิม เข้ารับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเจ้าคุณ ช่วยราชการฝ่ายใน

(4) เจ้าคุณหญิงแห

เจ้าคุณหญิงแข ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เกิดแต่ท่านผู้หญิงจันทร์ เจ้าคุณหญิงแขเป็นผู้กำกับดูแลราชการฝ่ายในในพระบรมมหาราชวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(5) เจ้าคุณหญิงคลี

เจ้าคุณหญิงคลี ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นเจ้าคุณ ช่วยราชการฝ่ายใน

(6) ท้าวราชกิจวรภัตร (แพ)

ท้าวราชกิจวรภัตร (แพ) ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นน้องสาวต่างมารดาของเจ้าคุณหญิงแข ท้าวราชกิจวรภัตร (แพ) รับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นท้าวราชกิจวรภัตร พนักงานกำกับเครื่องเสวย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(7) คุณหญิงสวน

คุณหญิงสวน ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) รับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้เป็นเจ้าพนักงานคลังผ้าเหลือง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(8) คุณหญิงปาน

คุณหญิงปาน ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เข้ารับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้เป็นเจ้าพนักงานคลังผ้าเหลือง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(9) คุณหญิงลีนจี่

คุณหญิงลีนจี่ ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เข้ารับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

(10) ท้าวศรีสัจจา (เลื่อน)

ท้าวศรีสัจจา (เลื่อน) ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เกิดกับหม่อม
 นิ้ม รับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นท้าวโสภานีเวศน์ ต่อมาเป็นท้าวศรีสัจจา

(11) ท้าวราชกิจวรรภัตร (ปุย)

ท้าวราชกิจวรรภัตร (ปุย) ธิดาพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรม
 มหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เกิดกับมารดาชื่อ อุ่ม ท้าวราชกิจวรรภัตร (ปุย) รับราชการฝ่ายในห้อง
 เครื่องต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นท้าวราชกิจวรรภัตร ท้าว
 ราชกิจวรรภัตร (ปุย) เป็นภรรยาพระศรีธรรมสาส์น (เชย)

(12) พันธุ์สุริยา

พันธุ์สุริยา ธิดาพระยาศรีสรรราชภัที (วัน บุนนาค) เปรียญ ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยา
 บรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) พันธุ์สุริยาเข้ารับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

5.2.4 สายตระกูล พระยารัตนจักร (หงส์ทอง)

(1) พระพี่เลี้ยงเยือน

พระพี่เลี้ยงเยือน เป็นธิดาของหลวงกิจจานุรักษ์ (ดิศ) (บุตรท่านบุญจัน) เกิดกับภรรยาชื่อ
 แพ สกุลชาวสวนบางเขน เป็นพระพี่เลี้ยงในเจ้าฟ้าวิสุทธิกระษัตริย์ ภายหลังเป็นพระพี่เลี้ยงในเจ้าฟ้า
 ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช พระพี่เลี้ยงเยือนไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(2) พระพี่เลี้ยงยิ้ม

พระพี่เลี้ยงยิ้ม เป็นธิดาของหลวงกิจจานุรักษ์ (ดิศ) (บุตรท่านบุญจัน) เกิดกับภรรยาชื่อ แพ
 สกุลชาวสวนบางเขน เป็นพระพี่เลี้ยงในเจ้าฟ้าวิสุทธิกระษัตริย์ ภายหลังเป็นพระพี่เลี้ยงในเจ้าฟ้าภาณุ
 พันธุ์วงศ์วรเดช พระพี่เลี้ยงยิ้มไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

5.2.5 สายตระกูล พระยาอิศรานภาพ (ขุนเณรน้อย)

(1) พลับ

พลับ ธิดาท่านเอม (ธิดาท่านแจ่ม) เกิดจากสามีคนที่ 2 ชื่อ แดง ไม่ทราบสายสกุล เป็นจางวางในพระองค์เจ้าอิศราพงษ์ พระโอรสในกรมพระราชวังบวรมหาดคีดิพลเสพ แต่เดิม พลับ สังกัดอยู่กับพระบรมมหารัชมัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) ต่อมาลาออกไปมีสามี ภายหลังเป็นคุณเฒ่าแก่พนักงานเฝ้าหอพระบรมอัฐิ ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท รัชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พลับไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(2) ปริก

ปริก ธิดาของพระยานรานุกิจ (เนียม) (บุตรท่านการะเกษ) เกิดกับภรรยาชื่อ พัก ต่อมาได้เป็นคุณเฒ่าแก่ ปริกไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

(3) คำ

คำ ธิดาของนายสี บุตรนายบุญมี เกิดกับภรรยาไม่ทราบชื่อ คำเข้ารับราชการฝ่ายใน เป็นพนักงานเฝ้าหอพระ ในพระบรมมหาราชวัง คำไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

6. กลุ่มภรรยาเจ้านายและขุนนางเครือญาติสตรีมอญในราชสำนัก

สตรีมอญอีกส่วนหนึ่งที่เป็นเครือญาติของสตรีมอญในราชสำนัก สตรีมอญกลุ่มนี้ไม่ได้เป็นข้าราชการรับใช้ใกล้ชิดสตรีมอญที่มีฐานะพระภรรยาอยู่ในราชสำนัก แต่เป็นพระสนม เจ้าจอมในกรมพระราชวังบวร และภรรยาขุนนางผู้ใหญ่ชั้นสูงในสายตระกูลต่าง ๆ เช่น ตระกูลบุญนาค ตระกูลอมาตยกุล ซึ่งขุนนางเหล่านี้หลายท่านเป็นขุนนางที่มีบทบาทมาก ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ ตระกูลบริพัตร ตระกูลกฤดากร ที่มีบทบาทในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

6.1 ภรรยาเจ้านายและขุนนางเครือญาติสตรีมอญ

สายตระกูลภรรยาขุนนางที่เป็นสตรีมอญในราชสำนักนั้นสัมพันธ์กับสายตระกูลของสตรีมอญที่รับราชการฝ่ายในอย่างชัดเจน มีรายละเอียดในแต่ละสายตระกูล ดังนี้

6.1.1 สายตระกูล คชเสนี

(1) หม่อมพลอย

หม่อมพลอย ธิดาพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย คชเสนี) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) เป็นภรรยาพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) ธิดาชื่อ นิล สมรสกับ พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชื่น บุนนาค)

(2) หม่อมปราง

หม่อมปราง ธิดาของพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย คชเสนี) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) เป็นหม่อมในสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

(3) นาก

นาก ธิดาพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย คชเสนี) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) เข้ารับราชการฝ่ายใน กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

6.1.2 สายตระกูล พระยารัตนจักร (หงส์ทอง)**(1) เจ้าจอมมารดาพัน**

เจ้าจอมมารดาพัน เป็นธิดาของท้าวศรีสัตยานุรักษ์ (น้อย) เป็นพระสนมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาพันเป็นธิดาของท่านหม่า ธิดาของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เกิดแต่ภรรยาชาวสวนสกุลบางเขน ต่อมาเป็นภรรยาของหม่อมมนเรนทรราชา

(2) พระองค์เจ้าถนอม (พระเจ้าราชวรวงศ์เธอถนอม)

พระองค์เจ้าถนอม (พระเจ้าราชวรวงศ์เธอถนอม) พระธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร เกิดแต่เจ้าจอมมารดาพัน ธิดาของท้าวศรีสัตยานุรักษ์ (น้อย) เป็นพระสนมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ท้าวนางฝ่ายกรมพระราชวังบวร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เดิมพระองค์เจ้าถนอมมีพระอิสริยยศนำหน้าพระนามว่า "พระเจ้าบวรวงศ์เธอ" ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เปลี่ยนเป็น "พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ" ไม่มีทายาทสืบสกุลต่อมา

6.1.3 สายราชสกุล กฤดากร

(1) หม่อมสุภาพ

หม่อมสุภาพ กฤดากร เป็นธิดานายสังข์ กับนางไทย เกิดที่พระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ พ.ศ. 2401 นางผะเดิม คชเสนี ธิดาพระธนาศิลป์ (แก่งไผ่ คชเสนี) ผู้เป็นญาติรับมาเลี้ยงตั้งแต่วัยเด็ก เมื่ออายุได้ 9 ขวบ นางผะเดิมเห็นว่าหม่อมสุภาพเป็นเด็กที่ฉลาดว่องไว ทั้งมีกิริยาอัชฌาสัยเรียบร้อย จึงนำมาฝากไว้กับเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ขณะที่ยังรับราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวัง¹ หม่อมสุภาพได้เรียนหนังสือในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้ยกถวายหม่อมสุภาพ ให้เป็นหม่อมหุ้มในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์

หม่อมสุภาพมีบุตรธิดาทั้งสิ้น 10 พระองค์ ที่สำคัญคือ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจรรยาสุดิศ กฤดากร พระองค์เจ้าบวรเดช หม่อมเจ้าเสวรสฐิรี กฤดากร หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร หม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร หม่อมเจ้าเพชรจรัสฤทธิ์ กฤดากร และ หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร

(2) หม่อมแหม่ม

หม่อมแหม่ม เป็นธิดาของนายแก้ว และ นางทองอยู่ เป็นชาวมอญบ้านเกาะ อำเภอมือเมือง จังหวัดสมุทรสาคร เกิดเมื่อ พ.ศ. 2413 หม่อมแหม่มได้ติดตามพี่สาวคือ คุณหญิงสร้อย ที่เป็นน้องสะใภ้ของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ไปอยู่ด้วยในวัง และได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ทำหน้าที่เก็บของของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ต่อมาเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้ยกถวายหม่อมแหม่มให้เป็นหม่อมหุ้มในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์²

หม่อมแหม่ม* มีบุตรธิดาทั้งสิ้น 6 พระองค์ ที่สำคัญเช่น หม่อมเจ้าวรรณวิไล (เพ็ญพัฒน์) หม่อมเจ้าสมัยเฉลิม กฤดากร หม่อมเจ้าลีลาศหงส์ (เทวกุล) และ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2468). จารึกกัลยาณี เรื่องพงศาวดารสมวงศ์นิกายฝ่ายใต้, พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมสุภาพ กฤดากร. หน้า (6)-(8).

² กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2494). ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ พิมพ์เนื่องในงานฌาปนกิจศพ หม่อมแหม่ม กฤดากร. หน้า ก-ค.

* หม่อมแหม่มถึงแก่อนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. 2494 อายุรวม 81 ปี แต่จารึกแผ่นหินอ่อนบนฐานเจดีย์ซึ่งบรรจุอัฐิราชสกุล "กฤดากร" ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ วัดชนะสงคราม ระบุว่าหม่อมแหม่ม กฤดากร ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. 2490.

(3) หม่อมเจิม

หม่อมเจิม เป็นชาวมอญบ้านคงคาราม¹ (วัดกลาง) อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี เชื้อสายเจ้าเมืองรามัญ 7 เมือง คือ เจ้าเมืองไชโยค (พระนิโครธาภิโยค) และ เจ้าเมืองท่าตะกั่ว (พระชินดิฐบติ) มีเครื่องญาตีรับราชการอยู่ในกรุงเทพฯ อาศัยอยู่ใกล้วัดชนะสงคราม² ได้รับการฝากฝังให้เข้าอยู่ในวังเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น³ ต่อมาเมื่อหม่อมเจิมโตเป็นสาว เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้ยกถวายหม่อมเจิมให้เป็นหม่อมหุ้มในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์

หม่อมเจิมมีบุตรธิดาทั้งสิ้น 3 พระองค์ ได้แก่ หม่อมเจ้าเสริมสวาสดี กฤดากร หม่อมเจ้าผจงรจิตร กฤดากร และ หม่อมเจ้าดิลลฤทธิ กฤดากร

6.2 ภรรยาเจ้านายและขุนนางเครือญาติสตรีเชื้อสายมอญ

สายตระกูลภรรยาขุนนางที่เป็นสตรีเชื้อสายมอญในราชสำนัก สัมพันธ์กับสายตระกูลของสตรีเชื้อสายมอญที่รับราชการฝ่ายในอย่างชัดเจน มีรายละเอียดในแต่ละสายตระกูล ดังนี้คือ

6.2.1 สายตระกูล ณ บางช้าง

(1) เจ้าคุณหญิงนวล

เจ้าคุณหญิงนวล พระชนนีฐานของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เจ้าคุณหญิงนวลเป็นภรรยาของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ต้นสกุล "บุนนาค"⁴

¹ แหวน กุมิน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, อำเภอโพธาราม มัชฌมาน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านคงคาราม อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี เมื่อ 13 กรกฎาคม 2547.

² ไสภณ นิไชโยค เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านคงคาราม อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี เมื่อ 25 มีนาคม 2550.

³ หม่อมเจิมเป็นลูกสาวชานา เป็นกำพร้าแต่ยังเล็ก เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นพบเข้าเมื่อไปพักตากอากาศและทอดกฐินที่วัดคงคาราม ประกอบกับในวังของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นท่านเลี้ยงคนมอญเอาไว้เกือบทุกชุมชนในเมืองไทย ยังขาดแต่คนมอญโพธาราม ท่านจึงเฝ้าปากขอจากญาติ พาเข้าวัง.

สนอง แยมประยูรเป็นผู้ให้สัมภาษณ์, ไสภณ นิไชโยค เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านคงคาราม อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี เมื่อ 7 เมษายน 2550.

⁴ อารังศักดิ์ อายุวัฒน์. (2544). เล่มเดิม. หน้า 30.

(2) เจ้าคุณหญิงแก้ว

เจ้าคุณหญิงแก้ว พระชนินิษฐาของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เจ้าคุณหญิงแก้วเป็นภรรยาของพระยาสมุทรสงคราม (ศร) ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสงคราม ต้นสกุล ณ บางช้าง

(3) คุณหญิงจับ

คุณหญิงจับ ธิดาเจ้าคุณหญิงแก้ว พระชนินิษฐาของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี คุณหญิงจับเป็นภรรยาพระพงศ์นรินทร์ (เจ้าฟ้าทศพงศ์) พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มีโอรสคือ สวาสดิ์ มีธิดาคือ กุหลาบ ศิลา เส็งี่ยม และ คุณหญิงจันทร์

(4) เส็งี่ยม

เส็งี่ยม ธิดาเจ้าคุณหญิงแก้ว พระชนินิษฐาของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี บิดาคือ พระยาสมุทรสงคราม (ศร) เส็งี่ยมรับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เป็นปลัดเจ้าคุณ (พระตำหนักเดิม) เรียกว่า คุณปลัดเส็งี่ยม หรือ คุณปลัดน้อย เส็งี่ยมเป็นภรรยาพระยาเสน่หามนตรี (น้อยเอียด ณ นคร)

(5) ภาพ

ภาพ ธิดาพระยาอุทัยธรรม (กลาง) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าคุณหญิงแก้ว เกิดกับคุณหญิงน่วม ภาพเป็นหม่อมห้ามในกรมหลวงสรรพศิลป์ปรีชา ต้นราชสกุล "ชุมแสง"

(6) ศรี

ศรี ธิดาพระยาอุทัยธรรม (กลาง) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าคุณหญิงแก้ว เกิดกับคุณหญิงน่วม ศรีเป็นภรรยาพระสุริยภักดี (สนิท บุนนาค) บุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค)

(7) นิ่ม

นิ่ม ธิดาพระยาวงศาภูษิต (แสง) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าคุณหญิงแก้ว เกิดกับคุณหญิงอ่วม นิ่มเป็นภรรยาของพระยามหิศรราชสัมพันธ์ (กุญ)

(8) น่อม

น่อม ธิดาพระยาวงศาภูษิต (แสง) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าคุณหญิงแก้ว น่อมเกิดกับคุณหญิงอ่วม ต่อมาเป็นภรรยาหลวงยกกระบัตรเมืองสมุทรสงคราม (เทียม)

(9) สนวน

สนวน ธิดาพระยาวงศาภูษิต (แสง) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าคุณหญิงแก้ว สนวนเป็นน้องสาวต่างมารดากับน้อม ต่อมาเป็นภรรยาพระยามหิศรราชสัมพันธ์ (กุญ)

(10) มอญ

มอญ ธิดาพระยาวงศาภูษิต (แสง) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าคุณหญิงแก้ว มอญเป็นน้องสาวต่างมารดากับน้อม มอญเป็นภรรยาของหลวงอร่ามเรืองฤทธิ์ ยกกระบัตรเมืองสมุทรสงคราม (ป่า) ซึ่งต่อมาได้เลื่อนเป็น พระสินธุชลสงคราม

(11) จวน

จวน ธิดาพระยามหิศรราชสัมพันธ์ (กุญ) บุตรพระยาอุทัยธรรม (กลาง) จวนเกิดแต่เจ้าคุณหญิงนิ่ม จวนเป็นภรรยาของพระยาทิพย์โกษา บุตรพระยาไชฎีกราชเศรษฐี (เถียร ชาติกเสถียร)

(12) หงิม

หงิม ธิดาพระยามหิศรราชสัมพันธ์ (กุญ) บุตรพระยาอุทัยธรรม (กลาง) หงิมเกิดแต่เจ้าคุณหญิงนิ่ม หงิมเป็นภรรยาของบุตรชายเจ้าเมืองราชบุรี สกุล ณ บางช้าง

(13) จอน

จอน ธิดาพระยามหิศรราชสัมพันธ์ (กุญ) บุตรพระยาอุทัยธรรม (กลาง) เป็นน้องสาวต่างมารดากับหงิม จอนเป็นภรรยาของเจ้าเมืองเพชรบุรี (พระยาเพชรปาณี)

6.2.2 สายตระกูล เจ้าคุณชูโต (ชูโต สวัสดิ์-ชูโต แสง-ชูโต)

(1) คุณหญิงม่วง

คุณหญิงม่วง ธิดาของเจ้าคุณชูโต พระเชษฐาของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (นาก) เกิดแต่ภรรยาชื่อ ทองดี คุณหญิงม่วงเป็นภรรยาพระยาสมบัตินิบาล (เสื่อ) และเป็นมารดาของท่านผู้หญิงน้อย

(2) ท่านผู้หญิงน้อย

ท่านผู้หญิงน้อย ธิดาคุณหญิงม่วง กับพระยาสมบัติธิบาล (เสื่อ) ท่านผู้หญิงน้อยเป็นภรรยาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค)

(3) คุณหญิงสาบ

คุณหญิงสาบ ธิดาเจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม) บุตรเจ้าคุณชูโต มารดาคุณหญิงสาบชื่อ อี้ม คุณหญิงสาบเป็นภรรยาของพระยากลาโหมราชเสนา (จ๋ำ) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค)

(4) คุณหญิงคล้าย

คุณหญิงคล้าย ธิดาพระยาสมบัติธิบาล (นาค) หลานเจ้าคุณชูโต เกิดกับคุณหญิงคุ้ม คุณหญิงคล้ายเป็นภรรยาของเจ้าพระยาศรีธรรมราชา (เวก บุญยรัตพันธุ์)

(5) คุณหญิงสัมฤทธิ์

คุณหญิงสัมฤทธิ์ ธิดาพระยาสมบัติธิบาล (นาค) หลานเจ้าคุณชูโต น้องสาวต่างมารดากับคุณหญิงคล้าย คุณหญิงสัมฤทธิ์เป็นภรรยาของเจ้าพระยาศรีธรรมราชา (เวก บุญยรัตพันธุ์)

(6) ท่านผู้หญิงเปลี่ยน (ภาสกรวงศ์)

ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ธิดาของนายสุตจินดา (พลอย ชูโต) บุตรจมนี่ศรีสรักษ์ (ถัด ชูโต) มารดาของท่านชื่อ นิม (ตระกูลเดิม สวัสดิ์-ชูโต) เป็นธิดาของพระยาสุรเสนา (น้องจมนี่ศรีสรักษ์-ถัด ชูโต) กับคุณเปี่ยม ซึ่งเป็นธิดาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นท่านผู้หญิงของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์¹ (พร บุนนาค) จึงเป็นหลานตาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ท่านผู้หญิงเปลี่ยน มีบุตรธิดา 5 ท่าน ได้แก่

1. จมนี่ศรีสรักษ์ (เฟง)

2. เจ้าจอมพิศวี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. นายราชาธัญยานุหาร (พาสณี)

4. หม่อมพัฒน์ หม่อมในพระราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ต้นราชสกุล รัชนี (โอรสในเจ้าจอมมารดาเอี่ยมเล็ก น้องสาวท่านผู้หญิงเปลี่ยน)

¹ กรมศิลปากร, สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. (2547). *สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย*. หน้า 224.

5. คุณหญิงพวง ภรรยาพระยาดำรงค์ราชพลชั้นท์ (ดอน บุนนาค)¹

(7) เจ้าจอมมารดาเลี่ยมเล็ก (ชูโต)

เจ้าจอมมารดาเลี่ยมเล็ก ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เดิมชื่อเลี่ยม แต่เนื่องจากมีพระสนมอยู่แล้วคนหนึ่งชื่อ เลี่ยม เช่นเดียวกัน เจ้าจอมมารดาเลี่ยม (ชูโต) จึงได้รับฉายาว่า เลี่ยมเล็ก

เจ้าจอมมารดาเลี่ยมเล็กเป็นธิดาของนายสุตจินดา (พลอย ชูโต) บุตรจมนั่นศรีสรรัักษ์ (ถัด ชูโต) มารดาของท่านชื่อ นิม (ตระกูลเดิม สวัสดิ์-ชูโต) เป็นธิดาของพระยาสุรเสนา (น้องจมนั่นศรีสรรัักษ์-ถัด ชูโต) กับคุณเปี่ยม ซึ่งเป็นธิดาของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เจ้าจอมมารดาเลี่ยมเล็กเป็นน้องสาวร่วมบิดามารดากับท่านผู้หญิงเปลี่ยน เจ้าจอมมารดาเลี่ยมเล็กมีพระราชธิดาคือ พระองค์เจ้าภัทราวดีศรีราชธิดา ประสูติ พ.ศ. 2414 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2442 และพระราชโอรสคือ พระองค์เจ้ารัชนี้แจ่มจรัส ประสูติ พ.ศ. 2419 ทรงกรมเป็น กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ รัชมการเป็น สภานายกเผยแผ่พาณิชย์ เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์ เป็นอุปนายกราชบัณฑิตยสภา กรรมการร่างกฎหมาย และยังทรงเป็นนักหนังสือพิมพ์ นักวรรณคดี และนักประพันธ์ที่มีชื่อเสียง มีนามปากกาว่า น.ม.ส. สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2488 เป็นต้นราชสกุล "รัชนี้"²

6.2.3 สายสกุล บุนนาค

(1) เจ้าคุณหญิงเป้า

เจ้าคุณหญิงเป้า ธิดาสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเจ้าคุณ ช่วยราชการฝ่ายใน และเป็นภรรยาพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) บุตรสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)

(2) คุณหญิงสายหยุด

คุณหญิงสายหยุด ธิดาสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นน้องสาวต่างมารดาของเจ้าคุณหญิงเป้า คุณหญิงสายหยุดรับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

¹ เอนก นาวิกมูล. (สิงหาคม, 2543). สอบค้นคดีปัญหาท่านผู้หญิงเปลี่ยน. *ศิลปวัฒนธรรม*. หน้า 103.

ในหนังสือ *สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย* ระบุว่าท่านผู้หญิงเปลี่ยนมีบุตรธิดา 2 ท่าน. ใน กรมศิลปากร, สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. (2547). *เล่มเดิม*. หน้า 225.

² อารังศักดิ์ อายุวัฒนนะ. (2544). *เล่มเดิม*. หน้า 277-278.

เจ้าอยู่หัว และเป็นภรรยาเจ้าพระยามานวรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(3) คุณหญิงหุ่น

คุณหญิงหุ่น ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เกิดกับหม่อมทรัพย์ เป็นภรรยาพระยาวงศาภรณ์ภูษิต (เมฆ บุนนาค)

(4) คุณหญิงลำไย

คุณหญิงลำไย ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เกิดกับหม่อมแสง เป็นภรรยาพระราชานูวงศ์ (โต)

(5) คุณหญิงพัน

คุณหญิงพัน ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เกิดกับหม่อมแสง เป็นภรรยาพระราชานูวงศ์ (โต)

(6) หม่อมมณฑา

หม่อมมณฑา ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เกิดกับหม่อมกลีบ เป็นหม่อมหุ้มในหม่อมเจ้าประทุมเสพย์ฉัตรกุล ในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์

(7) คุณหญิงน้อม

คุณหญิงน้อม ธิดาพระยามนตรีศรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) คุณหญิงน้อมเป็นภรรยาพระยาไกรเพชรรัตนสงคราม

(8) นิล

นิล ธิดาพระยามนตรีศรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) นิลเป็นภรรยาพระยามนตรีศรีสุริยวงศ์ (ชื่น บุนนาค) เกิดกับมารดาชื่อพลอย (ธิดาพระยาดำรงคราชพลชั้นท์-จ้อย คชเสนี)

(9) คุณหญิงลิ้นจี่

คุณหญิงลิ้นจี่ ธิดาพระยามนตรีศรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) คุณหญิงลิ้นจี่เป็นภรรยาพระยาสุรียานุวัตร (เกิด)

(10) หลุกหลิก

หลุกหลิก ธิดาพระยาวงศาภรณ์ภูษิต (เมฆ บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เกิดกับมารดาชื่อคุณหญิงหุ่่น ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) หลุกหลิกเป็นภรรยาของพระยาอินทราธิบาล

(11) ตลับ

ตลับ ธิดาพระยาวงศาภรณ์ภูษิต (เมฆ บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เกิดกับมารดาชื่อคุณหญิงหุ่่น ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) ตลับเป็นภรรยาของพระศรีธรรมสาส์น (เชย บุนนาค) บุตรพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค)

(12) คุณหญิงพงศ์สุริยัน

คุณหญิงพงศ์สุริยัน ธิดาพระยาศรีสรรราชภักดี (วัน บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) คุณหญิงพงศ์สุริยันเป็นภรรยาของพระยาราชาานุประพันธ์ (ทั้ย บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค)

(13) พลอยพรรณราย

พลอยพรรณราย ธิดาพระยาศรีสรรราชภักดี (วัน บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) พลอยพรรณรายเป็นภรรยาของหลวงศิริปสาธตราวุธ (เล็ก บุนนาค) บุตรพระยาวงศาภรณ์ภูษิต (เมฆ บุนนาค)

(14) คุณหญิงทิพ

คุณหญิงทิพ ธิดาเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) คุณหญิงทิพเป็นภรรยาของพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทียน บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค)

(15) คุณหญิงศรี

คุณหญิงศรี ธิดาพระพรหมทิบาล (จร บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา
 ประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) คุณหญิงศรีเป็นภรรยาพระยาสุพรรณ (จันทร์ แสง-ชูโต) บุตรพระยาสุรศักดิ์
 มন্ত্রী (แสง ชูโต)

(16) คุณหญิงอิม

คุณหญิงอิม ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดแต่ท่านผู้หญิงอู่ เป็นภรรยาของ
 พระศรีสุนทรไชย (เจิม) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระ
 บรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

(17) คุณหญิงอบ

คุณหญิงอบ ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดแต่ท่านผู้หญิงอู่ เป็นภรรยาของ
 พระยาธรรมสารเนติ (ถึก บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตร
 ของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)

(18) คุณหญิงอาย

คุณหญิงอาย ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดแต่ท่านผู้หญิงอู่ เป็นภรรยา
 ของพระนิพัทธ์สุริยา (เหม บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของ
 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

(19) คุณหญิงไล

คุณหญิงไล ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดแต่มารดาชื่อ ตลับ คุณหญิงไล
 เป็นภรรยาของพระยาศรีสุนทรไชย (เจิม บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ซึ่งเป็น
 บุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

(20) คุณหญิงกุ่ม

คุณหญิงกุ่ม ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดกับมารดาชื่อ กิม คุณหญิงกุ่ม
 เป็นภรรยาของพระยาไชยสุรินทร

(21) คุณหญิงขลิบ

คุณหญิงขลิบ ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เกิดกับมารดาชื่อ คล้อย คุณหญิงขลิบเป็นภรรยาของพระยาวันพฤกษ์พิจารณ์

(22) หม่อมแม่น

หม่อมแม่น ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ธิดาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

6.2.4 สายตระกูล คชเสนี

(1) หม่อมชะมด

หม่อมชะมด เป็นธิดาของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ คชเสนี) หลานของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี) หม่อมในพระองค์เจ้าบัว ต้นราชสกุล ปัทมสิงห์ โอรสในสมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท พระอนุชาธิราชในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เกิดกับเจ้าจอมมารดา มารศรี¹

(2) หม่อมพลอย

หม่อมพลอย ธิดาของพระยาเกียรติ (ตะได๊ต คชเสนี) หลานเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ คชเสนี) เป็นหม่อมในหม่อมเจ้าหนู ปัทมสิงห์ (โอรสในพระองค์เจ้าบัว ต้นสกุล ปัทมสิงห์) มีบุตรคือ หม่อมราชวงศ์ครบ ปัทมสิงห์ (หลวงกิจจานุรักษ์) และ หม่อมราชวงศ์ผล ปัทมสิงห์

(3) หม่อมเอม

หม่อมเอม ธิดาพระยาดำรงศ์ราชพลขันธ์ (จ้อย คชเสนี) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) น้องสาวของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นหม่อมในหม่อมเจ้าถนอม นพวงศ์ ต้นราชสกุล "นพวงศ์" พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติกับเจ้าจอมมารดาน้อย² (พระนัดดาของพระเจ้าตากสินมหาราช และเป็นพระสนมองค์แรกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ก่อนทรงผนวช) หม่อมเอมมีโอรส คือ หม่อมราชวงศ์ชื่น นพวงศ์ (สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์)

¹ ตำรังคักดี อายุวัฒนะ. (2544). เล่มเดิม. หน้า 241.

² แหล่งเดิม. หน้า 105-106.

(4) หม่อมสาย

หม่อมสาย ธิดาของพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย คชเสนี) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) น้องสาวของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น เป็นหม่อมในหม่อมเจ้าถนอม ต้นราชสกุล "นพวงศ์" พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติกับเจ้าจอมมารดาน้อย¹

(5) หม่อมแทน

หม่อมแทน ธิดาพระยาเกียรติ (จู คชเสนี) หลานพระยาเกียรติ (ตะโดต คชเสนี) เป็นหม่อมในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม (พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ โอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติกับเจ้าจอมมารดาอมรภว ต้นราชสกุล "เพ็ญพัฒน"²) มีบุตรคือ หม่อมเจ้าเทียม เพ็ญพัฒน์

(6) หม่อมเจียม

หม่อมเจียม ธิดาสมิงอั้งวะมังสี (ทองดำ คชเสนี) หลานหลวงภักดีโยธา (เกษม คชเสนี) หม่อมในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ (พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติกับเจ้าจอมมารดาแพ ต้นราชสกุล เกษมสันต์) มีธิดาคือ หม่อมเจ้ากุสุมา เกษมสันต์ และหม่อมเจ้าประภาพรรณ เกษมสันต์

(7) หม่อมพ้อง

หม่อมพ้อง ธิดาพระยาพิพิธมนตรี (ปุย คชเสนี) หลานพระยาเกียรติ (ขุนทอง คชเสนี) เป็นหม่อมในหม่อมเจ้าเศรษฐศิริ กฤดากร (โอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เกิดกับหม่อมสุภาพ)

¹ ตำรังศักดิ์ อายุวัฒนะ. (2544). เล่มเดิม. หน้า105-106.

² แหล่งเดิม. หน้า 155.

6.2.5 สายราชสกุล กฤดากร

(1) หม่อมเจ้าวรรณวิไลย์ กฤดากร

หม่อมเจ้าวรรณวิไลย์ กฤดากร พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เกิดกับ หม่อมแฉ่ม หม่อมเจ้าวรรณวิไลย์ กฤดากร เสกสมรสกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้นราชสกุล เพ็ญพัฒน์¹

(2) หม่อมเจ้าลีลาศหังส กฤดากร

หม่อมเจ้าลีลาศหังส กฤดากร พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เกิดกับ หม่อมแฉ่ม หม่อมเจ้าลีลาศหังส กฤดากร เสกสมรสกับหม่อมเจ้าปริดิเทพย์พงษ์ เทวกุล² พระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(3) หม่อมเจ้าผจรงจิตร กฤดากร

หม่อมเจ้าผจรงจิตร กฤดากร พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เกิดกับ หม่อมเจิม หม่อมเจ้าผจรงจิตร กฤดากร เสกสมรสกับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช พระโอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เกิดกับหม่อมสุภาพ ทรงดำเนินกิจการพิมพ์ผ้าฝ้ายลายไทย "ร้านไหมพัสดร์" อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์³

7. สตรีมอญ และ สตรีเชื้อสายมอญในรัชกาลที่ 6 และ รัชกาลที่ 7

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับการศึกษาจากต่างประเทศ นิยมในธรรมเนียมแบบชาวยุโรป ยึดถือการครองคู่ในแบบหนึ่งสามีหนึ่งภรรยา อีกทั้งยังใส่ใจในกิจการบ้านเมือง การทรงพระอักษร การละคร แม้แต่การใช้เวลาส่วนพระองค์ ก็มักใช้ชีวิตเรียบง่ายซื่อตรง เช่น การจัดตั้งกองกำลังเสือป่า เป็นต้น ไม่ทรงใช้ชีวิตประสาฎกกับอิสตรี⁴ ดังเช่นพระมหากษัตริย์ใน

¹ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 37.

² แหล่งเดิม. หน้า 39.

³ แหล่งเดิม. หน้า 40.

⁴ อมรรตฤณารักษ์, จมื่น (แจ่ม สุนทรเวช). (2514). พระราชกรณียกิจ ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 11 เรื่องพระราชประเพณี (ตอน 3). หน้า 18.

ทุกรัชกาลที่ผ่านมา¹ ดังนั้นสตรีนางในราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงลดบทบาทลงไปอย่างมาก ไม่เฟื่องฟูอย่างเช่นทุกรัชกาลที่ผ่านมา

ขณะเดียวกันสตรีนางในต่าง ๆ แม้แต่สตรีมอญในรัชกาลก่อน ๆ ก็ได้ลาออกจากวังมาอยู่กับครอบครัว มาอยู่กับบุตรที่ทรงกรมแล้ว เช่น เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ลาออกจากพระบรมมหาราชวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยออกมาอยู่วังพระโอรส คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ แต่บทบาทของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นก็ยังคงมีต่อราชสำนัก รวมทั้งแผ่ขยายออกมายังหมู่สามัญชนนอกราชสำนักอีกด้วย กล่าวคือท่านได้ออกไปบุกเบิกตั้งชุมชนมอญแห่งใหม่ย่านลาดกระบัง กรุงเทพฯ โดยที่ทุกวันนี้ยังปรากฏวัดที่ท่านได้สร้างไว้คือ วัดสุทธาโกชน เป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวมอญ ย่านคลองมอญ ลาดกระบัง มาจนกระทั่งปัจจุบัน

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงต่อระหว่างการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กับระบอบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นองค์พระประมุข และพระมหากษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ ซึ่งในที่นี้จะกล่าวเฉพาะสตรีนางในที่อยู่ในระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เท่านั้น (พ.ศ. 2325-2475) ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนิยมในธรรมเนียมสากล ที่ยึดถือระบบหนึ่งสามีหนึ่งภรรยา ได้รับการอภิเษกสมรสพระราชทานมีพระมเหสีเพียงพระองค์เดียว² ไม่นิยมมีเจ้าจอมหม่อมห้ามตั้งรัชกาลก่อนมา และระยะเวลาในการครองราชย์ที่ไม่ยาวนานนัก (พ.ศ. 2468-2477) บรรดาสตรีในราชสำนัก โดยเฉพาะสตรีมอญจึงมีน้อยและไม่มียบทบาทในราชสำนักเหมือนดังแต่ก่อน

ในรัชกาลนี้จึงมีเพียงสตรีมอญ ที่เคยรับราชการฝ่ายใน และยังคงสถานภาพเป็นหม่อมในพระบรมวงศานุวงศ์ต่าง ๆ บางส่วนลาออกมาใช้ชีวิตภายนอกพระบรมมหาราชวัง แสดงบทบาทต่อสังคมภายนอกอย่างเห็นได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม เช่น หม่อมแหม่ม หม่อมในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ที่สร้างประโยชน์ต่อสังคมและเป็นแกนนำพัฒนาชุมชนให้กับชาวบ้าน จนเกิดเป็นชุมชนคลองบ้านหม่อมแหม่ม ในพื้นที่อำเภอไทรน้อย จังหวัดนนทบุรี และอำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม เคียงคู่มากับเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น และเมื่อเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นถึงแก่อสัญกรรมแล้ว หม่อมแหม่มก็ยังดำเนินรอยตามเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมาจนตลอดอายุไขของท่าน

อนึ่งบทบาทของสตรีมอญภายนอกราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงดำเนินอยู่สืบมา แม้ไม่ได้ปฏิบัติงานใน

¹ อัจฉราพร กมฺพพิศมัย. (2542). กบฏ ร.ศ.130. หน้า 109, 117 -118.

² หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล. (2546). สิ่งที่เขาพบเห็น. หน้า 13.

ฐานะสตรีนางใน แต่ยังสามารถขึ้นชื่อว่าเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ที่ยังคงต้องรักษาภาพลักษณ์ของพระบรมวงศานุวงศ์ ขณะเดียวกันก็ยังสามารถช่วยส่งเสริมบทบาทของราชสำนัก สร้างความใกล้ชิดและช่วยเหลือประชาชนได้มากยิ่งขึ้นกว่าเมื่อตอนอยู่ในพระบรมมหาราชวัง

สตรีมอญส่วนใหญ่ที่ได้เข้ารับราชการฝ่ายใน ล้วนเป็นบุตรหลาน หรือเครือญาติกับหัวหน้ากลุ่มชาวมอญดังกล่าวข้างต้น สาเหตุการเข้ารับราชการนอกเหนือจากที่พระมหากษัตริย์ได้คัดเลือกด้วยพระองค์เอง หรือจากการเห็นดีเห็นชอบของปกครองทั้งสองฝ่าย¹ ซึ่งก็พบไม่มากนัก ส่วนมากเกิดจากการที่ญาติผู้ใหญ่ซึ่งเข้ารับราชการเป็นขุนนางในราชสำนักอยู่ก่อนแล้วชักนำให้มีการถวายตัวในฐานะพระสนม อีกกลุ่มหนึ่งซึ่งเป็นกลุ่มใหญ่ คือผู้ติดตามสตรีมอญกลุ่มแรกเข้าไปรับราชการฝ่ายใน เช่น ตำแหน่งพระพี่เลี้ยง พระนม นางสนองพระโอษฐ์ นางกำนัล นางพนักงานห้องเครื่อง ข้าราชการบริพารในสำนักของสตรีมอญชั้นผู้ใหญ่ต่าง ๆ เป็นต้น ตำแหน่งเหล่านี้ทำให้มีโอกาสใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ และพระบรมวงศานุวงศ์ กระทั่งสตรีมอญหลายรายถูกพระราชอัธยาศัย ได้รับคัดเลือกเป็นหม่อมห้าม เจ้าจอมละคร เจ้าจอมมารดาในที่สุด

¹ ส. พลายน้อย. (2541). เล่มเดิม. หน้า 32-40.

บทที่ 4

บทบาทสตรีมอญในราชสำนัก

การเข้ามาของสตรีมอญในราชสำนัก สัมพันธ์กับการอพยพเข้ามาของชาวมอญยังอาณาจักรไทย ซึ่งมีทั้งราษฎร ไพร่พลและขุนนาง เมื่อพระมหากษัตริย์ได้พระราชทานที่ดินให้ชาวมอญตั้งบ้านเรือนเป็นหลักแหล่งแล้ว พวกที่เป็นขุนนางมาก่อน มักได้รับอนุญาตให้เข้ารับราชการในตำแหน่งเดิมแต่เมื่อครั้งยังอยู่ในเมืองมอญ ทำให้เกิดความสัมพันธ์กับชนชั้นสูงในราชสำนักไทย ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ว่าด้วยเรื่องของปัจจัยการเข้ารับราชการของสตรีมอญ และสตรีมอญได้เข้าไปมีบทบาทในการเชื่อมสัมพันธ์ระหว่างขุนนางมอญกับชนชั้นสูงในราชสำนักไทยมาทุกยุคทุกสมัย

ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะสตรีมอญที่มีบทบาทในราชสำนักราชวงศ์จักรี สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2475

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ และสถาปนาราชวงศ์จักรีแล้ว ทรงสถาปนากงเทมมหานครขึ้นเป็นราชธานีแห่งใหม่แทนกรุงธนบุรี และดำเนินการปกครองประเทศภายใต้ต้นนโยบายสร้างบ้านเมือง “ให้เหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองยังดี”¹ ซึ่งนโยบายดังกล่าวนี้เป็นนโยบายที่พระมหากษัตริย์สามพระองค์แรกของราชวงศ์จักรีทรงยึดถือสืบต่อกันมา² ส่วนรูปแบบวิธีการปกครองพระราชอาณาจักรนั้น แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะยังทรงใช้การปกครองระบอบกษัตริย์ตามอย่างสมัยอยุธยา แต่ก็ได้พยายามปรับปรุงแก้ไขให้รัดกุมเหมาะสมกับสถานการณ์ยิ่งขึ้น และเน้นการใช้หลักจริยธรรมตามคติในทางพุทธศาสนาในการปกครองประเทศ ทำให้พระมหากษัตริย์ได้รับการเคารพยกย่องสูงสุดในฐานะที่ทรงเป็นธรรมราชาหรือพระโพธิสัตว์³

ในส่วนของ การจัดวางระเบียบแบบแผนการปฏิบัติต่อองค์พระมหากษัตริย์ตลอดจนแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณี และการจัดรูปแบบราชสำนักฝ่ายในนั้น มิได้ทรงคิดตั้งขึ้นใหม่ ยังคงอาศัยแบบอย่างสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นหลัก⁴ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการครั้งสมัยอยุธยาที่ยังมีชีวิตอยู่ร่วมกันประชุมฟื้นฟูขนบธรรมเนียมเก่าขึ้นใช้อีกครั้ง ในส่วนของราชสำนักฝ่ายใน

¹ ภาวดี มหาจันทร์. (2527). ประวัติศาสตร์การปกครองไทย. หน้า 56.

² แหล่งเดิม. หน้า 61.

³ หม่อมราชวงศ์อิน รพีพัฒน์. เล่มเดิม. หน้า 64-77.

⁴ เช่นเดียวกับในสมัยธนบุรี ข้าราชการฝ่ายในจากราชสำนักสมัยอยุธยายังคงได้รับความไว้วางใจจากพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับราชการฝ่ายใน ด้วยรู้ขนบธรรมเนียมเจ้านายฝ่ายในเป็นอย่างดี ซึ่งบุคคลที่พระองค์ทรงแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ที่สุดในบรรดาฝ่ายใน ดูแตกต่างพระเนตรพระกรรณคือ ท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) เชื้อสายขุนนางมอญสมัยอยุธยา. ใน ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. (2505). เล่มเดิม. หน้า 117.

นั้นมีเจ้าฟ้าพิณทวดี พระราชธิดาในพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเป็นกำลังสำคัญในการบอกแบบแผนธรรมเนียมราชสำนักฝ่ายในตามที่ทรงเห็นปฏิบัติในสมัยอยุธยาตอนปลายและใช้เป็นตำราสืบมา¹ แบบแผนขนบธรรมเนียมสำหรับราชสำนักฝ่ายในนี้เข้าใจว่าอาจมีการแก้ไขปรับปรุงบ้างแต่คงไม่แตกต่างจากเดิมมากนัก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่มีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ พ.ศ. 2398 และทำสัญญาทางไมตรีในลักษณะคล้ายกันนี้กับประเทศตะวันตกอื่น ๆ วัฒนธรรมตะวันตกในสังคมไทยที่เริ่มมีมาก่อนหน้านี้บ้างแล้ว ก็ยิ่งทวีความเข้มข้นขึ้น² ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการปรับปรุงแก้ไขขนบธรรมเนียมข้าราชการสำนักฝ่ายในบางประการ ให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมตะวันตก กล่าวคือ วัฒนธรรมในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบทบาทและสถานะของสตรี โดยเฉพาะในเรื่องระบบผัวเดียวเมียเดียวซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับระบบหลายเมียในสังคมไทยและราชสำนักฝ่ายในโดยตรง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงยืนยันสนับสนุนระบบหลายเมีย ด้วยมีพระราชดำริว่า ระบบหลายเมียยังคงมีความสำคัญในการสร้างสมดุลอำนาจระหว่างชนชั้นปกครอง ตลอดจนเป็นการเสริมสร้างบารมีของพระมหากษัตริย์³ อีกทั้งระบบหลายเมียยังคงเป็นที่ยอมรับ ถือเป็นปฏิบัติกันอยู่ในหลายสังคม ในพุทธศาสนาก็ได้มีข้อห้ามในเรื่องดังกล่าว นอกจากนี้ในเวลานั้น สังคมไทยยังเป็นสังคมที่ต้องการแรงงาน ถ้าผู้ชายมีภรรยาเพียงคนเดียวก็จะมีบุตรได้อย่างมากเพียง 12-13 คน เพราะผู้หญิงแต่ละคนไม่สามารถมีบุตรได้มากกว่านั้น⁴ อย่างไรก็ตาม แม้จะทรงยืนยันสนับสนุนระบบหลายเมีย แต่ก็ทรงยอมอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในที่ไม่สมัครใจสามารถขอลาออกจากราชการได้⁵ ดังจะเห็นข้อความประกาศเมื่อ พ.ศ. 2397 ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อนุญาตให้บาทบริจาริกาในตำแหน่งต่าง ๆ เช่น เจ้าจอม นางกำนัล และนางรำ ที่ไม่มีพระโอรสธิดา ถวายบังคมขอลาออกจากราชการได้ หากมีความประสงค์ นอกจากนี้ยังทรงอนุโลมให้เจ้าจอมมารดาในรัชกาลก่อนขอลาออกจาก

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2481). ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับ สุภาวดีทุกคตตะสอนบุตร. หน้า 14.

² สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. (2535). สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ. หน้า 13.

³ แหล่งเดิม. หน้า 18.

⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2528). ความผัวเมีย, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ชัชวาลิน เกษมศรี. หน้า 36.

⁵ แต่เดิมนั้นสตรีผู้ใดได้ถวายตัวทำราชการฝ่ายในแล้ว ไม่สามารถออกจากราชการได้ ถ้าคิดจะออกจากราชการต้องสร้างทำอุบายว่าป่วยเป็นโรคร้ายแรงต่าง ๆ เช่น โรคเรื้อน โรคมะเร็ง หรือทำที่ว่าวิกลจริตหรือเป็นผู้ร้าย หรือยอมเสียค่านายหน้าให้ผู้ใหญ่ฝ่ายในกราบบังคมทูลพระกรุณาขออนุญาตลาออกจากราชการแทน จึงออกจากราชการได้. ใน กรมศิลปากร. (2511). ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404. หน้า 321.

ราชการหรือมีคู่ครองใหม่ที่เหมาะสมได้ แต่ให้คู่ครองใหม่เสียภาษีทดแทน ประกาศดังกล่าวนี้ถูกนำมาประกาศซ้ำอีกหลายครั้งเพื่อย้ำให้เกิดความมั่นใจว่ามีพระประสงค์เช่นนั้นจริง¹ หลังจากมีประกาศนี้ออกมาแล้วปรากฏหลักฐานว่ามีข้าราชการสำนักฝ่ายในจำนวนหนึ่งได้กราบถวายบังคมทูลลาออกจากราชการ นอกจากจะทรงอนุญาตให้ข้าราชการสำนักฝ่ายในที่ไม่สมัครใจ สามารถลาออกจากราชการได้แล้ว ยังทรงอนุญาตให้เจ้านาย มหาดเล็กหรือบุตรขุนนางที่พอใจสตรีในวังมาสารภาพยอมรับ ถ้าเห็นว่า “เหมาะสม” ก็พระราชทานให้²

ราชสำนักสมัยรัตนโกสินทร์ มีสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญรับราชการฝ่ายในมาทุกรัชกาล สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังนั้นสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญจึงมีบทบาทต่อราชสำนักฝ่ายในมาอย่างต่อเนื่อง สัมพันธ์กับบทบาทของขุนนางมอญที่เข้ารับราชการสืบทอดกันมาอย่างไม่ขาดสาย เช่น ตระกูลพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เจ้ากรมอาทมาตมอญ ทำหน้าที่ระวังป้องกันด้านชายแดนคอยสอดแนมสืบข่าวในหัวเมืองมอญและพม่า ซึ่งมีบทบาทสำคัญเกี่ยวข้องกับความมั่นคงของประเทศ ขณะเดียวกันพระมหากษัตริย์ก็ต้องการความมั่นใจว่าขุนนางมอญตระกูลนี้มีความจงรักภักดี ไม่แปรพักตร์ไปเข้ากับฝ่ายตรงข้าม การถวายสตรีในตระกูลเข้ารับราชการฝ่ายในจึงมีความจำเป็น และถือประโยชน์ต่อทั้งฝ่ายพระมหากษัตริย์และขุนนางมอญ เมื่อพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนน้อย) ได้ถวายธิดา (เจ้าจอมพื้ง) เข้ามาเป็นพระสนมแล้ว เจ้าจอมพื้งก็ได้ชักนำน้องสาวของตน (พระนมปริก) เข้ามาในลักษณะเดียวกัน และเมื่อพระนมปริกมีธิดา ก็ได้ถวายธิดาของตนขึ้นเป็นเจ้าจอมด้วยเช่นกันอย่างต่อเนื่อง ดังจะเห็นได้ว่าสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญได้ทำหน้าที่เชื่อมสัมพันธ์ของกลุ่มอำนาจทั้งสองได้ดี ขณะเดียวกันสตรีมอญยังมีโอกาสเลื่อนสถานะของตนเมื่อเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์

ในที่นี้ขอจำแนกบทบาทของสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญในราชสำนักฝ่ายในออกเป็นด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. บทบาทต่อครอบครัว

บทบาททางสังคมของสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญในที่นี้แยกเช่นเดียวกับสตรีเชื้อสายอื่น ๆ และบุคคลทั่วไปซึ่งเป็นส่วนประกอบของสังคม จะมีความแตกต่างกันตรงที่ในสังคมไทยมีชาวมอญเข้ามาผสมผสานอยู่ด้วยจำนวนมากเป็นเวลานานมาแล้ว จนเป็นสมาชิกส่วนหนึ่งในสังคมซึ่งล้วน

¹ กรมศิลปากร. (2511). ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404. หน้า 88-91, 295-299 และ 451-453.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. รัชกาลที่ 4 1ก/8. เจ้านายมหาดเล็กในวังพอใจเจ้าหญิงในวัง เมื่อได้สารภาพผิดก็ทรงอนุญาต.

ต้องปฏิบัติตนตามแนวทางของสังคม ขณะเดียวกันสมาชิกที่เป็นชนกลุ่มน้อยของสังคมซึ่งมักมีรูปแบบการดำเนินชีวิตที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะกลุ่ม¹ ต้องการแสดงออกถึงความเป็นกลุ่มของตนโดยเฉพาะสามารถระบุได้ถึงความเป็นชาติพันธุ์ อันมีที่มาจากประวัติศาสตร์ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน

บทบาททางสังคมของสตรีมอญในราชสำนักฝ่ายในนี้ แสดงให้เห็นถึงบทบาทของสตรีมอญและสตรีเชื้อสายมอญ ในการทำหน้าที่ที่เกี่ยวกับบุคคลที่มีสถานะแตกต่างกัน ได้แก่ บทบาทในหน้าที่ธิดา หน้าที่ภรรยา หน้าที่มารดา และหน้าที่เครือญาติ ซึ่งหน้าที่ทั้งหมดล้วนเกิดขึ้นในตัวคนเดียว

1.1 บทบาทในฐานะธิดา

บทบาทในฐานะธิดาของสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญ โดยเฉพาะในความคาดหวังของบิดามารดานั้น พบเห็นได้ทุกครั้งที่สตรีมอญนั้น ๆ ได้เข้ารับราชการฝ่ายใน ยิ่งเมื่อเป็นที่โปรดปราน มีความเจริญก้าวหน้าในหน้าที่การงานแล้ว ก็มักจะต้องระลึกถึงและตอบแทนบุญคุณบิดามารดา ครอบครัว และญาติพี่น้อง ทำหน้าที่เป็นธิดาที่ดี

เช่นเดียวกันกับ คุณนาก (กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) ธิดาท่านเศรษฐีทอง เศรษฐีชั้นตระกูลเศรษฐีมอญบางช้าง² ภายหลังเมื่อคุณนากได้อยู่ในฐานะพระมเหสีตามฐานะของพระสวามีแล้ว เครือญาติของท่านก็ล้วนเป็นราชินิกุลทั้งสิ้น คุณนากได้ชักนำเครือญาติเข้ารับราชการฝ่ายในจำนวนมาก รวมทั้งดูแลปรนนิบัติพระชนกชนนีญาติผู้ใหญ่ด้วยความกตัญญู เช่นการสร้างวัดอัมพวันเจติยาราม ถวายพระกุศลต่อพระชนกชนนี (โดยเฉพาะท่านสิ้นนี้ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาถวายพระนามว่า สมเด็จพระรูปศิริโสภาคมหานาคนาารี)

ถึงแม้ว่าพระชนกชนนีของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (นาก) จะไม่ได้รับการอวยพระเกียรติยศจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเท่าที่ควร เนื่องจากเหตุขาดभागซึ่งมีมาตั้งแต่ครั้งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังดำรงตำแหน่งเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกในแผ่นดินพระเจ้าตากสินมหาราช จนกระทั่งสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกปราบดาภิเษกขึ้นครอง

¹ กรณีพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นธิดาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เมืองเชียงใหม่ แม้พระราชชายา เจ้าดารารัศมี อยู่ในฐานะเสมือนองค์ประจักษ์ เพราะในขณะนั้นเชียงใหม่เป็นประเทศราชของไทย แต่การแสดงออกของสมาชิกในตำหนักพระราชชายา เจ้าดารารัศมี มีความเป็น “เชียงใหม่” อย่างชัดเจน. ใน ส.พลายน้อย. (2541). พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา. หน้า 178-180.

² หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2543). โครงกระดูกในตู้. หน้า 12.

ราชย์ในกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว ก็มีได้สถาปนาท่านผู้หญิงนากขึ้นดำรงอิสริยยศแต่อย่างใด แต่ในทางปฏิบัติแล้วผู้คนในแผ่นดินต่างก็รับรู้ตระหนักดีว่าพระองค์คือพระอัครมเหสี จึงต่างถวายความเคารพ ความจงรักภักดีต่อกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีอยู่นั่นเอง แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะไม่ได้ยกย่องและปฏิบัติเยี่ยงสามีภรรยาทั่วไปก็ตาม ดังนั้นเมื่อเศรษฐกิจของ เศรษฐีขึ้นถึงแก่นิจกรรม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานโกศศพ กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (นาก) จึงมีความปลาบปลื้มใจ ดังหลักฐานที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้เล่าไว้ในหนังสือ *สาส์นสมเด็จพระ* ดังนี้

เคยได้ยินพระบรมราชาธิบาย ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงว่า เมื่อในรัชกาลที่ 1 นั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ได้ทรงยกย่องพระญาติวงศ์ของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ให้พิเศษอย่างใด ตรัสเล่าเรื่องที่ได้ทรงสดับมาเป็นตัวอย่างว่า สมเด็จพระรูปศิริโสภาคทรงผนวชเป็นรูปชื่อก่อน ถึงรัชกาลที่ 1 ก็เป็นแต่เสด็จเข้ามาอยู่ที่ตำหนักสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีอย่างเจียม ๆ จนตลอดพระชนมายุ แต่เมื่อสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า พระราชทานโกศทรงพระศพ สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีถึงออกพระโอษฐ์ว่า แม่ข้าเป็นเจ้า¹

บทบาทของสตรีมอญในอีกมิติหนึ่งก็คือ เมื่อตัวเองได้ดี ครอบครัวก็พลอยได้ดีไปด้วย ลักษณะดังกล่าวนี้ก็คือ เมื่อสตรีมอญบุคคลนั้น ๆ เข้ารับราชการฝ่ายใน สนองงานรับใช้ใกล้ชิดเป็นที่โปรดปราน และหากมีพระราชโอรส ก็ยิ่งมีความดีความชอบ ทั้งตนเองและเครือญาติ เท่ากับได้ทำหน้าที่ของตนครบถ้วน ทั้งหน้าที่ธิดา หน้าที่ภรรยา หน้าที่มารดา และหน้าที่เครือญาติ สามารถช่วยเหลือญาติพี่น้องของตนได้ทั่วถึง เช่นกรณีของ เจ้าจอมมารดาวาด ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บรรพชนของเจ้าจอมมารดาวาดเป็นราชินิกุลในรัชกาลที่ 3² พระนมปรีก (มารดาของเจ้าจอมมารดาวาด) ธิดาคนเล็กของพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนน้อย) หลานพระเทพเพชรรัตน์ (นาค) พระนมปรีกเป็นน้องสาวต่างมารดากับเจ้าจอมพื้ง ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาพระนมปรีกได้เป็นภรรยานายเสถียรรักษา (เที่ยง) ความที่เป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 และมีคุณลักษณะที่ดี กอปรกับ

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ; และ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. (2505). *สาส์นสมเด็จพระ*, ภาคที่ 24. หน้า 24.

² อารังศักดิ์ อายุวัฒน. (2544). *เล่มเดิม*. หน้า 158.

มีบุตรธิดาใกล้เคียงกับพระประสูติกារของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระนมปรินิจจึงได้รับเลือกเป็นพระนมในเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระนมปรินิจมีบุตรธิดาหลายคน ซึ่งธิดาสองคนคือ เขียน และ วาด มีวัยใกล้เคียงกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ดีมีนมและได้รับการอภิบาลจากพระนมคนเดียวกัน ต่อมาพระนมปรินิจได้ยกถวายธิดาทั้งสองต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นพระสนมเขียน และเจ้าจอมมารดาวาด เมื่อมีพระราชโอรส พระนมปรินิจจึงเป็นขรัวยาย กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน¹

นับว่าสมาชิกในสายตระกูลเจ้าจอมมารดาวาดนี้ มีความเจริญก้าวหน้าในชีวิตการทำงานต่อเนื่องกันมาอย่างน้อยถึง 6 ชั่วอายุคน นับแต่พระยารัตนจักร (หงส์ทอง) พระเทพเพชรรัตน์ (นาค) พระยาอิศรานุกาฬ (ขุนเถรน้อย) พระนมปรินิจ เจ้าจอมมารดาวาด และ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ในที่นี้คงจะกล่าวได้ว่าบทบาทของเจ้าจอมมารดาวาดนั้นโดดเด่นกว่าเจ้าจอมพี่ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งพี่สาวร่วมมารดา คือ พระสนมเขียน ด้วยความสามารถเฉพาะบุคคลด้านการดนตรีการขับร้อง และความเป็นกุลสตรี สามารถทำงานในตำแหน่งพนักงานพระภุชจา ดูแลฉลองพระองค์ ผ้าทรงของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้อย่างครบถ้วนเป็นที่พอพระราชหฤทัย ทำให้เจ้าจอมมารดาวาดเป็นที่โปรดปรานกว่าสตรีมณเฑียรที่อื่นคนอื่น ประกอบกับคุณสมบัติที่เจ้าจอมมารดาวาดได้รับถ่ายทอดมาจากพระนมปรินิจ ประกอบกันเข้าจึงเป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างยิ่ง เมื่อพระนมปรินิจถึงแก่กรรมได้รับพระราชทานโกศราชินิกุลเป็นเกียรติยศที่แปลกกว่าผู้อื่นในชั้นเดียวกัน เนื่องจากมีความดีที่กระทำไว้แต่องค์พระมหากษัตริย์ถึง 3 ระดับ ได้แก่ เป็นราชินิกุลและพระนมที่ดี เป็นแม่ยายที่ดี และเป็นยายที่ดีของหลาน

อาจกล่าวได้ว่าการเข้ามาเป็นข้าราชการสำนักฝ่ายในของเจ้าจอมมารดาวาดนั้น สะดวกกว่าผู้อื่นที่ต้องผ่านการเสนอตัว การพิจารณาจากข้าราชการฝ่ายในชั้นสูง และโอกาสที่จะได้เข้าเฝ้าองค์พระมหากษัตริย์ แต่เจ้าจอมมารดาวาดเข้าถึงได้ง่ายกว่า เพราะมีสายสัมพันธ์ทางราชินิกุล และมารดาที่เป็นพระนมมาก่อน แต่สิ่งสำคัญก็คือ เมื่อเจ้าจอมมารดาวาดได้เข้ารับราชการฝ่ายในแล้ว ในขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่ธิดาของพระนมปรินิจ ได้ดูแลปรนนิบัติพระนมปรินิจจนวาระสุดท้ายของชีวิต แม้ไม่มีหลักฐานว่าเจ้าจอมมารดาวาดดูแลปรนนิบัติเอาใจใส่พระนมปรินิจอย่างไร แต่จากการที่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ได้ปฏิบัติดูแลโดยรับเจ้าจอมมารดาวาดออกมาอยู่ที่วังบ้านดอกไม้ด้วยกัน แม้เจ้าจอมมารดาวาดจะป่วยด้วยโรคร้าย กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ก็เฝ้าอภิบาลรักษาจนพระมารดาถึงแก่กรรม แสดงให้เห็นว่าทรงปฏิบัติต่อพระมารดาอย่างที่ทรงเคยพบเห็นพระมารดา

¹ ธารรงค์ดี อายุวัฒนะ. (2544). เล่มเดิม. หน้า 159.

ปฏิบัติต่อพระนวมปริกเสมอมา ด้วยคุณสมบัติที่ดีและความกตัญญูต่อบิดามารดา ส่งผลให้สมาชิกเครือญาติของเจ้าจอมมารดาवादล้วนแล้วแต่เจริญรุ่งเรืองในชีวิตและการทำงาน

1.2 บทบาทในฐานะภรรยา

สตรีมอญในช่วงรัตนโกสินทร์ มีภาพชีวิตไม่ต่างจากสตรีไทยและสตรีเชื้อสายอื่น ๆ มากนัก ต่างดำรงชีวิตตามครรลองในทางพุทธศาสนา ขนบธรรมเนียมที่มีมาแต่โบราณ และเป็นเพศที่ต้องอยู่แบบมี "ผู้ปกครอง" โดยตลอด เริ่มจากฐานะที่เป็นลูกสาว สู่การเจริญวัย ก้าวเข้าสู่วัยเจริญพันธุ์ซึ่งควรแก่การมีคู่ครอง ล้วนอยู่ในสถานะที่ต้องมีผู้คุมครอง ทั้งจากญาติผู้มีอาวุโสกว่า จนถึงชีวิตที่เป็นสามีที่สตรีมอญต้องอยู่ภายใต้การดูแล ในลักษณะที่ยอมรับความเป็นผู้นำของบุรุษ แสดงออกมาเป็นภาพสะท้อนของสตรีในฐานะแม่บ้านแม่เรือน ดังที่ เฟรเดอริก อาร์เธอ นีล ได้แสดงทัศนคติและพรรณนาชีวิตของสตรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่อง *ชีวิตและความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 (ค.ศ. 1840-1841)* ดังนี้

พวกผู้หญิงสยามนั้น เมื่ออยู่กับบ้านก็ได้รับการสั่งสอนจากผู้ใหญ่ให้หลีกเลี่ยงกระทำการที่ผิดต่อศีลธรรม ให้ทำแต่สิ่งที่มีคุณธรรม เป็นแม่บ้านที่ดี ทำงานหนักตั้งแต่เช้าจนค่ำเพื่อสามี ลูก ทำอาหาร ซักผ้า กวาดบ้าน และยังงานบ้านอื่น ๆ อีก บางครั้งก็จะนั่งลงเย็บผ้าชั่วคราวหนึ่ง แต่เรื่องนี้นาน ๆ จะทำสักครั้ง พวกผู้หญิงที่เป็นภรรยาของคนค่อนข้างยากจนหรือพวกผีพายเรือก็จะต้องทำงานหนักตลอดวัน พายเรือขึ้นล่องไปตามลำแม่น้ำ เพื่อหาเงินมาเลี้ยงชีพเพียงสองสามเพ็นนีหรือเพ็งอย่างที่คนสยามเรียกเงินของพวกเขา พวกสินค้าก็มีพวกพืชผัก หนาก และไก่ ตื่นขึ้นนอนตอนเช้าก็ต้องรีบพายเรือออกไปในแม่น้ำแล้ว

ส่วน พวกภรรยาขุนนางพวกผู้ดีและคนชั้นสูงขึ้นมาหน่อย ก็เหมือนกับผู้หญิงมีสกุลทั่วไปในตะวันออก หาทางใช้เวลาวันหนึ่ง ๆ ฆ่าเวลาด้วยการเก็บดอกไม้มาปักแจกันร้อยเป็นพวงมาลัย ร้องเพลงที่มีเนื้อเพลงเกี่ยวกับความรัก เต็มระบาราฟ่อนไปตามจังหวะดนตรี นั่งฟังคนเล่านิทานได้ร่มไม้ แล้วก็ผูกเรื่องว่าคิดจะทำอะไรต่อไป นั่งเคี้ยวหมากทำให้ฟันดำ แล้วก็ส่องกระจกชื่นชมความงามของหน้าตาอันน่ากลัวของพวกหล่อน พวกตะวันออกนี้ดูจะมีเรื่องคุยกันอยู่ 2 เรื่องที่พวกเขาชอบคุยกันคือ เรื่องเงินทองและเรื่องอาหาร นอกจากนี้ทั้ง

สองเรื่องนี้แล้วก็จะไม่รู้เรื่องอะไรเลย เขาไม่ยอมรับเรื่องอย่างอื่นที่เกิดขึ้นใน
โลกทั้งสิ้น นอกจากสิ่งที่จำเป็นในชีวิตเท่านั้น¹

การใช้ชีวิตประจำวันและคุณสมบัติของสตรีดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างของ
สตรี 2 กลุ่ม ได้แก่ สตรีสามัญชน และ สตรีชั้นสูง กล่าวคือ สตรีสามัญชนมักต้องดิ้นรนหาเลี้ยงชีพเป็น
กำลังสำคัญของครอบครัว โดยเฉพาะครอบครัวที่สามีรับราชการทหาร ไม่มีเวลาทำมาหากิน² ภรรยา
จึงต้องทำงานหนักตลอดวัน ทำงานทุกอย่างทั้งในและนอกบ้าน ต่างจากสตรีชั้นสูงที่ไม่ต้องรับภาระ
ปัญหาเรื่องปากท้อง ใช้เวลาส่วนใหญ่หมกมุ่นไปกับการบันเทิงเริงรมย์ และการสมาคม แสดงให้เห็นว่า
การดำเนินชีวิตของสตรีนั้นขึ้นอยู่กับฐานะทางสังคม ที่สำคัญไม่ว่าสตรีที่มีฐานะทางสังคมแตกต่างกัน
แต่ย่อมจะมีบทบาทสำคัญในชีวิตครอบครัวของตน

หน้าที่หลักของภรรยาในสังคมที่สตรีมีบทบาททรง ต้องทำหน้าที่แม่บ้าน จัดการเรื่องราวภายใน
ในบ้าน ทำความสะอาดบ้านเรือน ดูแลเสื้อผ้า ปูรองอาหาร เลี้ยงดูบุตร ส่วนเรื่องการหารายได้จุนเจือ
ครอบครัวนั้นอาจทำร่วมกัน หรือแบ่งหน้าที่กันตามแต่สมควร แต่ทั้งนี้จะมีสามีเป็นผู้นำครอบครัวทั้ง
ภาพลักษณ์ที่ปรากฏต่อสาธารณะซึ่งเป็นที่ยอมรับของบุคคลทั่วไป และบทบาทนำด้านการตัดสินใจใน
เรื่องสำคัญของครอบครัว อย่างไรก็ตามแม้ในกลุ่มคหบดี ชุนนาง และภายในราชสำนักจะมีข้าราชการ
ราชบริพารคอยเป็นแรงงานจัดการภาระดังกล่าวแทน แต่สตรีชั้นสูงหรือพระภรรยาของพระมหา
กษัตริย์ก็จะต้องมีหน้าที่บริหารจัดการควบคุมนางพนักงานภายในราชสำนักให้ปฏิบัติงานให้ได้ดัง
ประสงค์และต้องพระราชอัชฌาศัยของพระมหากษัตริย์

กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (นาก) ตั้งแต่ยังทรงเป็นสามัญชนและได้สมรสกับนายทอง
ด้วง บุตรชายของพระอัครสุนทร (ทองดี) ก่อนที่นายทองด้วงจะได้เป็นหลวงยกกระบัตรแขวงเมือง
ราชบุรี ซึ่งคุณนากท่านเป็นธิดาคหบดีมอญ ย่อมมีฐานะและข้าทาสบริวารจำนวนมาก แต่ก็ยอมเป็น
ธรรมเนียมของสตรีสมัยนั้นที่ต้องมีหน้าที่ปรนนิบัติสามี และคุณนากคงได้ปรนนิบัติดูแลนายทองด้วง
อย่างใกล้ชิด มากกว่าตอนที่ได้รับตำแหน่งหลวงยกกระบัตร และยิ่งมากกว่าภายหลังจากหลวง
ยกกระบัตรได้รับตำแหน่งสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก สมัยธนบุรี และ พระบาทสมเด็จพระพุทธ

¹ เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล. (2525). *ชีวิตและความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ*
ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 (ค.ศ. 1840-1841). หน้า 141-142.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, สารบาญพิเศษ รัชกาลที่ 5 เล่ม 20. *หนังสือเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์*
กราบบังคมทูล เรื่องลูกหมู่รามัญทหารปืน เลขกรมการเมืองนครเขื่อนขันธ์ร้องทุกข์ขอมิเวรออก. หน้า
421-426.

ยอดฟ้าจุฬาโลก สมัยรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามก็ดีในภาวะสงครามเมื่อปลายสมัยอยุธยา ความเป็นอยู่ตึงเครียด ข้าวปลาอาหารขาดแคลน ต้องหลบซ่อนเข้าตึกคัตตูร ข้าทาสบริวารบางส่วนอาจถูกเกณฑ์แรงงานเข้ากองทัพ หรือหลบหนีเข้าป่า แม้แต่เครือญาติของคุณนากบางส่วนก็ตกไปอยู่ในพม่าเมื่อตอนเสียกรุง¹

เมื่อครั้งที่หลวงยกกระบัตตรัดสติใจเข้าร่วมกองทัพกับพระเจ้าตากสินมหาราช โดยเดินทางด้วยเรือจากบ้านที่อัมพพาล่องลงมายังแม่น้ำเจ้าพระยา ร่วมกับคุณนาก และเจ้าคุณชูโต พระเชษฐาของคุณนาก² คุณนากได้ทำหน้าที่ภรรยา ร่วมทุกข์ร่วมสุขกับสามี รวมทั้งพูดคุยเป็นที่ปรึกษาให้คลายกังวลในช่วงเวลาที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะสงคราม³

หน้าที่ของภรรยาประการหนึ่ง นอกจากดูแลกิจการภายในครอบครัวแล้ว คือการสอดส่องสุขทุกข์ความเป็นอยู่ของสามี โดยเฉพาะค่านิยมแบบสตรีที่ต้องการแสดงความเป็นเจ้าของในตัวสามี เข้าตามสำนวนไทยโบราณที่ว่า “เสียทองท่วมหัว ไม่ยอมอมเสียผิวให้ใคร” ซึ่งสำนวนโบราณนี้ก็สามารใช้ได้ดีกับคุณนาก ที่ไม่ต้องการให้สามีข้องเกี่ยวกับสตรีอื่นใด แม้ในเวลาต่อมาสามีได้เป็นขุนนางระดับสูงในตำแหน่งสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ซึ่งย่อมมีสตรีห้อมล้อมปรนเปรอได้ตามต้องการ อันเป็นธรรมเนียมของบุรุษในยุคสมัยนั้น เป็นธรรมดาที่คุณนากรับรู้และตระหนักในธรรมเนียมและค่านิยมดังกล่าวดี แต่ด้วยความรักและความห่วงใยในตัวสามี⁴ ที่ถือเป็นสมบัติส่วนบุคคล จึงเป็นสาเหตุให้เกิดความขัดแย้งบาดหมางกันขึ้นของคุณนาก (กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) กับ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก

ด้วยกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (นาก) ทรงรู้พระองค์ดีอยู่แล้วว่าสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกไม่ทรงโปรด เนื่องจากได้เคยตกทำร้ายหม่อมแว่นถึงบาดเจ็บ⁵ ทั้งที่ก่อนหน้านี้ท่านไม่เคยแสดงความหึงหวงรุนแรงกับ “ผู้หญิง” ของสามีมาก่อน แต่ก็คงมีอาการหึงหวงอยู่บ้าง โดยสังเกตจากก่อนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จะปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์นั้น ทรงมีบาทบริจาริกาน้อยที่สุดแตกต่างจากบุรุษผู้มีอำนาจวาสนาระดับเดียวกันในสังคมที่มีค่านิยมชายเป็นใหญ่

¹ เครือญาติของคุณนากที่ตกไปอยู่ในพม่า ปรากฏในพงศาวดาร *ราชินิกุลบางช้าง* 3 ท่าน แต่ไม่ได้บอกรายละเอียดว่า “ตกไปอยู่ในพม่า” ได้อย่างไร เช่นอาจถูกจับตัวไปจากบ้าน หรือถูกจับเป็นเชลยระหว่างการสู้รบ. ในกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2457). *พงษาวดารราชินิกุลบางช้าง*. พิมพ์แจกในงานศพพระยาสุรนาถเสณี (เป่าสวัสดิ์-ชูโต). หน้า 6, 7, และ 10.

² หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2543). *เล่มเดิม*. หน้า 12.

³ *เล่มเดิม*. หน้า 15.

⁴ *เล่มเดิม*. หน้า 17.

⁵ *เล่มเดิม*. หน้า 17-18.

ในสมัยเดียวกัน¹ เป็นที่โกรธเคืองแก่สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก แต่เมื่อโอรสเข้ามาใกล้เกลี้ยและพามาจดหมายเข้าไปในพระราชวังกรุงธนบุรี ซึ่งสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ก็ไม่ได้อาฆาตเคັนติดตามแต่อย่างใด คงเนื่องจากสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกระลึกถึงในฐานะ “ภรรยาคู่ทุกข์คู่ยาก” หากมองในสายตาและค่านิยมของบุรุษ โดยเฉพาะขุนนางระดับสูงในสมัยนั้น การมีภรรยามากเป็นเรื่องธรรมดา แต่ในมุมมองของคุณนาก ซึ่งถือว่าเคยใช้ชีวิตในฐานะสามัญชนมาด้วยกัน ในขณะที่ท่านเป็นธิดาเศรษฐีของ เศรษฐีสี้น คักดีศรีท่านยอมไม่เป็นรองใคร เป็นภรรยาแต่งออกหน้า ร่วมฟันฝ่าอุปสรรคในภาวะสงครามมาด้วยกัน ฉะนั้นเมื่อขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ไม่ควรเอา “ผู้หญิง” อื่นออกหน้าเกิน “ภรรยาคู่ทุกข์คู่ยาก”

เจ้าจอมมารดาวาด ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เดิมนั้นถวายตัวเป็นพนักงานเล่นดนตรีและขับร้องกล่อมพระบรรทม นับเป็นงานที่สร้างความเป็นสิริมงคลและผ่อนคลายอิริยาบถถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องด้วยทรงมีพระราชภารกิจมากมาทุกวัน รวมทั้งเป็นเจ้าพนักงานดูแลพระภุชจา ชุดฉลองพระองค์ ผ้าทรง พระมาลา รองพระบาท ถือเป็นงานในหน้าที่ภรรยาที่ดี เพียงแต่ความใกล้ชิดผูกพันด้วยภาระหน้าที่ดังกล่าว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เข้าถวายงานฝ่ายใน และมีพระประสูติกายหลังจากนั้นไม่นานนัก จึงไม่ได้ทำหน้าที่ดังกล่าวอีกต่อไป เปลี่ยนบทบาทไปเป็นการพุ่มพักเลี้ยงดูพระราชโอรสแทน

1.3 บทบาทในฐานะมารดา

การอบรมเลี้ยงดูบุตรธิดาอย่างใกล้ชิดของเพศแม่ก็เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้บุตรธิดาเรียนรู้ซึมซับพฤติกรรม ความเชื่อ อุปนิสัย และระสนิยมของผู้เป็นมารดาเอาไว้โดยธรรมชาติ ดังนั้นสิ่งที่มารดาประพฤติปฏิบัติย่อมเป็นแบบอย่างให้บุตรธิดาได้ใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต ทั้งนี้หมายรวมทั้งสามัญชนและบุคคลในราชสำนัก แม้ว่าบุคคลชั้นสูงในราชสำนักจะได้รับการเลี้ยงดูและแวดล้อมไปด้วยเหล่าข้าราชการบริพาร นางสนม กำนัล พระพี่เลี้ยง เป็นส่วนมากก็ตาม แต่ในวัยเยาว์ย่อมได้รับความใกล้ชิดจากเพศแม่มากกว่าเพศพ่อ

บทบาทการเป็นพระมารดาของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ที่มีต่อพระโอรสธิดานั้นนับว่าสำคัญอย่างยิ่ง เนื่องจากกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เป็นสตรีมอญผู้มีจริยาวัตรที่ดีพร้อม ฝึกฝนในพระศาสนา มีพระทัยเด็ดเดี่ยว ทำให้พระโอรสธิดาทุกพระองค์ซึมซับเอาคุณสมบัติเหล่านี้ไว้มาก โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ประสูติตั้งแต่พระบิดายังดำรงตำแหน่งหลวงยกกระบัตรแขวงเมืองราชบุรี สภาพบ้านเมืองในขณะนั้นยังอยู่ในสภาวะสงคราม ผู้คนพลเมืองแตก

¹ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2543). เล่มเดิม. หน้า 17.

เป็นหลายกลุ่ม ช่องสุ่มผู้คนเป็นก๊กเป็นเหล่า ทรงมีพระทัยห้าวหาญสมชายชาติทหาร มีความสามารถทางการสงคราม ติดตามพระบิดาร่วมไปในการสงครามทุกครั้งตั้งแต่มีพระชันษาได้ 8 พรรษา¹ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ช่วยในการสงครามทุกครั้ง มีตำแหน่งเป็นยกกระบัตรทัพ² และเมื่อขึ้นครองราชย์แล้วก็ยังมีพระวาทะการกิจในสงครามอีกหลายครั้ง ด้วยกุศโลบายทางการสงครามที่ดี กองทัพไทยจึงได้รับชัยชนะทุกครั้ง ขณะเดียวกันก็ทรงมีความละเอียดอ่อน เป็นเอกอัครศิลปิน พระอัจฉริยภาพโดดเด่นในด้านวรรณคดี โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน และช่างศิลป์หลากหลายแขนง³

กรณีการวิวาทของสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) และคุณนาก (กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) มีสาเหตุมาจากความหึงหวงและทำร้ายหม่อมแฉ่งในสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก จนในที่สุดคุณนาก (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ต้องเข้าห้ามและช่วยพามารดาหนีออกจากตำหนักทางหน้าต่าง เข้ามาอยู่ตำหนักเจ้าจอมมารดาฉิมใหญ่ ธิดาองค์โต ในพระราชวังกรุงธนบุรี⁴ แม้เป็นเรื่องของบิดามารดาทะเลาะกัน แต่ที่สุดแล้วบุตรธิดาย่อมรักและเห็นใจมารดา เพราะบุตรธิดาย่อมใกล้ชิดมารดามากกว่าบิดา เนื่องจากบิดามีบทบาทหลักในการเป็นผู้นำหาเลี้ยงครอบครัว อีกทั้งสตรีเป็นเพศที่อ่อนแอกว่า และยังถูกอบรมสั่งสอนให้เป็นกุลสตรี เคารพเชื่อฟังสามี สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกนั้นมีบทบาทในการทำสงครามปกป้องประเทศ ซึ่งเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ เมื่อมารดาอยู่ในฐานะเป็นรองบิดา ประกอบกับความใกล้ชิดที่บุตรมีต่อมารดา จึงยอมเป็นธรรมดาที่คุณนากต้องเห็นอกเห็นใจและออกปกป้องมารดา

เมื่อชาวมอญอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พ.ศ. 2357 โปรดเกล้าฯ ให้พระราชโอรส คือเจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งขณะนั้นมีพระชันษาเพียง 10 พรรษา พร้อมด้วยข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เสด็จออกไปรับขบวนชาวมอญอพยพที่ด่านเจดีย์สามองค์ จังหวัดกาญจนบุรี การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้ามงกุฎออกไปรับขบวนมอญอพยพในครั้งนั้น ส่วนหนึ่งคงเพื่อการฝึกฝนความเป็นชายชาติทหาร ให้คุ้นเคยกับบรรยากาศในการสงคราม แต่อย่างไรก็ดีการเสด็จในครั้งนั้นก็ไม่ใช่ภารกิจทางการสงคราม เป็นแต่รับและคุ้มครองขบวนอพยพ การเสด็จครั้งนั้นจึงเป็นแต่สร้างขวัญกำลังใจให้แก่เหล่าขุนนางข้าราชการที่โดยเสด็จไปด้วย และทั้งนี้อาจสันนิษฐานได้ถึงจุดประสงค์แฝงจากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงคุ้นเคยกับพระราชมารดา ราชนิกุล และข้าราชการ

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2546). เล่มเดิม. หน้า 3.

² แหล่งเดิม. หน้า 142-144.

³ แหล่งเดิม. หน้า 4.

⁴ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2543). เล่มเดิม. หน้า 17-18.

บริวารชาวมอญ คู่กันเคยกับวัฒนธรรมประเพณีมอญในครอบครัวและราชินิกุลข้างพระราชมารดา จึงทรงเห็นใจและต้องการช่วยเหลือชาวมอญเหล่านั้น รวมทั้งต้องการให้พระราชโอรส คือเจ้าฟ้ามงกุฎได้รับรู้และเข้าพระทัยดังเช่นพระองค์ด้วย

เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ธิดาท่านขวัญตามบุญเกิด กับขวัญยายทองอิน ราชินิกุลบางช้าง เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่มีโอรสคือ พระองค์เจ้านวม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็น กรมหลวงวงศาธิราชสนิท "วงศาสนิท" ด้วยเป็นทั้งพระเจ้าน้องยาเธอและมีเจ้าจอมมารดาเป็นราชินิกุลบางช้างด้วยกัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสเรียกพระองค์เจ้านวมว่า "พอนวม" มาแต่ยังทรงพระเยาว์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็น กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเนื่องจาก กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงเชี่ยวชาญการแพทย์ จึงได้กำกับกรมหมอ และทรงกำกับราชการกรมมหาดไทย และว่าการพระคลังสินค้าด้วย จากความสามารถส่วนพระองค์ก็อุปกับการเป็นพระญาติใกล้ชิดจึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ทั้งกิจการพลเรือนและทหาร เช่น การจัดทำพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เป็นแม่ทัพใหญ่ไปตีเมืองเชียงตุง แต่ไม่สำเร็จเนื่องด้วยหนทางทุรกันดาร แม่ทัพใหญ่จะทรงมีความสามารถ แต่ทางพลาธิการบกพร่อง เสบียงอาหารไม่พอ อีกทั้งเงี้ยวและพม่ายกทัพมาช่วยรบ คือครั้งนั้นนับเป็นครั้งสุดท้ายที่ไทยรบกับพม่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่มีพระราชประสงค์จะตั้งวังหน้าหรือพระมหาอุปราช จึงโปรดเกล้าฯ เลื่อนกรมเจ้านายสำคัญตามพระราชประเพณีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งนั้นเจ้านายที่ทรงอยู่ในข่ายจะได้เลื่อน มีกรมหลวงวงศาธิราชสนิทด้วยพระองค์หนึ่ง เพียงแต่สิ้นพระชนม์ไปเสียก่อน

เจ้าจอมมารดาเอม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ธิดาพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เจ้าจอมมารดาเอม นอกจากเป็นเจ้าจอมละครที่มีรูปร่างหน้าตางดงาม ยังสามารถฟุ่มฟักดูแลพระโอรสอย่างถึงพร้อม คือ พระองค์เจ้าอรุณวงศ์ ต่อมาทรงกรมเป็น กรมหลวงวรศักราชพิศาล นับว่าเจ้าจอมมารดาเอมเป็นผู้ที่ทำหน้าที่มารดาได้สมบูรณ์ กรมหลวงวรศักราชพิศาล ทรงรับราชการในตำแหน่ง กรมกองแก้วจินดาและกรมช่างหล่อ ทรงเป็นต้นราชสกุล "อรุณวงศ์"

ท่านทองซอน มารดาของพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) "ขุนคลังแก้ว" ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้บทบาทที่บันทึกเอาไว้เกี่ยวกับพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) จะไม่ได้กล่าวถึงสตรี

มอญโดยตรง แต่ก็ชัดเจนที่ว่าตระกูลข้างมารดาคือ “ท่านทองซอน” เป็นธิดาของพระยานครอินทร์ (สมิงนครเดชะ) เจ้ากรมกองรามัญ และพระยานครอินทร์ยังเป็นน้องชายร่วมบิดามารดาเดียวกันกับท้าวมทรงกันดาร (ทองมอญ) ผู้เป็นใหญ่มีสิทธิ์ขาดของฝ่ายในสมัยธนบุรีทั้งหมด ตระกูลของท่านทองซอนเป็นขุนนางเก่าและมีฐานะดี แม้แต่บิดาของท่านพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) ก็ต้องเข้าไปอยู่กับครอบครัวฝ่ายท่านทองซอน และมีกรกล่าวถึงบทบาทของท่านทองซอน ในฐานะมารดา ที่ว่ามีส่วนในการผลักดันส่งเสริมให้พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) ได้ร่ำเรียนในวิชาที่จะเป็นประโยชน์ต่อไปในอนาคต ซึ่งแตกต่างจากตระกูลอื่นในยุคสมัยเดียวกัน ที่หากกล่าวถึงสิทธิ์ขาดในการวางอนาคตของบุตรแล้ว ก็มักกล่าวว่าเป็นบทบาทของบิดาแต่เพียงผู้เดียว

ในกรณีของท่านทองซอนนี้เห็นได้ชัดว่า เป็นสตรีมอญในตระกูลขุนนางที่มีฐานะดี พร้อมทั้งแวดล้อมด้วยเครือข่าย มีข้าทาสบริวารมากมาย จนสามารถสร้างสะพานข้ามคลองจนปรากฏชื่อ “สะพานมอญ”^{*} เนื่องจากทั้งผู้สร้างและที่ตั้งของสะพานอยู่ในชุมชนมอญ และจากเหตุผลดังกล่าวเหล่านี้ พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) จึงเติบโตมาในสภาพแวดล้อมและการเลี้ยงดูแบบมอญ ได้รับการอบรมสั่งสอนแบบมอญ และมารดาของท่านทองซอนนั้น มีบทบาทในการอบรมสั่งสอนพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) ได้อย่างที่ท่านทองซอนตั้งความหวังให้พระยาศรีสหเทพได้เป็นขุนนางระดับสูง เสียแต่ว่าพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) ลื่นชีวิตไปก่อนวัยอันควร

บทบาทในการฟูมฟักดูแลบุตร สตรีเชื้อสายมอญที่สำคัญที่ทำหน้าที่ได้ดีท่านหนึ่งคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี (ธิดาของเจ้าจอมมารดาสำลี ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชธิดาคือ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ และพระราชโอรสคือ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ต้นราชสกุล “บริพัตร”

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงฟูมฟักเลี้ยงดู เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต อย่างดียิ่ง ได้รับการศึกษาด้านวิชาการและการทหารชั้นสูงจากทวีปยุโรป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมทหารเรือ พ.ศ. 2447 ทรงมีคุณูปการในด้านการบริหารการปกครอง เป็นเสนาบดีหลายกระทรวง เช่น เสนาบดีกระทรวงทหารเรือ จอมพล เสนาธิการทหารบก อุปนายกสภาภาษาสยาม เสนาบดีกระทรวงกลาโหม

^{*} สะพานมอญ สร้างโดยพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) บุตรท่านชำนาญ (ทองขวัญ) กับท่านทองซอน ธิดาพระยานครอินทร์ (สมิงนครเดชะ) โดยท่านขอแรงญาติ ๆ และข้าทาสบริวารชาวมอญมาสร้าง สะพานดังกล่าวจึงได้ชื่อว่า “สะพานมอญ” เป็นสะพานข้ามคลองคูเมืองเดิมหลังวัดราชบพิธฯ อยู่ตรงบริเวณปากคลองตลาดในปัจจุบัน

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งตลอดชีวิตราชการของพระองค์ถือได้ว่าท่านทำประโยชน์ต่อประเทศชาติอย่างยิ่ง หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้ไปประทับอยู่ที่ประเทศอินโดนีเซีย ต่อมาทรงประชวรด้วยพระโรคพระวัณโรค สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2487 รวมพระชันษา 63 ปี

เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสตรีมอญที่ยึดถือขนบจารีตแบบมอญเคร่งครัด มีสภาพแวดล้อมในครอบครัวแบบมอญ ส่งผลต่อค่านิยม ความคิด และความเชื่อของบุคคล ในการการอบรมเลี้ยงดูบุตรหลานของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นภายในวังกรมพระนเรศวร สิ่งแวดล้อมภายในวังแบบมอญ ทำให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ และหลานของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นทุกคนคุ้นเคยและซึมซับความเป็นมอญมาแต่วัยเยาว์ เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นชอบเลี้ยงคนมอญแทบจะทุกชุมชนมอญในเมืองไทยไว้มาก¹ การแต่งกาย การทานอาหาร การพูดจาภายในวังก็มักใช้ภาษามอญ ทำให้บุคคลทั่วไปเรียกวงแห่งนี้ว่า "วังจ๋ามอญ"²

คุณทองอยู่ แผงคำ และนางแม่นิจิต โพธิสิทธิ์ สองพี่น้องชาวอำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี ทั้งสองท่านเคยอยู่ในวังกรมพระนเรศวรด้วยกัน เนื่องจากเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้นำชาวมอญจากที่ต่าง ๆ มาเลี้ยงไว้เป็นจำนวนมาก ยังขาดแต่ชาวมอญโพธาราม เมื่อได้โอกาสไปโพธารามท่านจึงได้พาคนทั้งสองและเพื่อน ๆ อีก 5 คน เข้าไปเลี้ยงในวังตั้งแต่วัยเด็ก ๆ และให้เรียนหนังสือด้วย คุณทองอยู่เป็นหม่อมคนหนึ่งของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ จึงอาศัยอยู่ที่ตำหนักของกรมพระนเรศวร ส่วนนางแม่นิจิตขณะนั้นยังเป็นเด็กจึงอาศัยอยู่ที่ตำหนักของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น

ท่านทั้งสองเล่าว่าภายในวังกรมพระนเรศวร เลี้ยงคนไว้มากมายทั้งเด็กผู้ใหญ่ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นมอญ มักคุยกันด้วยภาษามอญ ซึ่งเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นท่านจะพูดภาษามอญกับคนมอญที่ไปเยี่ยมเยียน ซึ่งก็มีอยู่เสมอมิได้ขาด³

นายพิศาล บุญผูก เป็นผู้ทำกิจกรรมสาธารณะเกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีมอญ รับผิดชอบหม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร รวมทั้งธิดาคือ ท่านผู้หญิงบุญตรี วีระไวทยะ อยู่เสมอ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร จึงเมตตาเล่าเรื่องชีวิตในวัง กรมพระนเรศวร ในวัยเด็กให้ฟังเสมอ

¹ แหวน กุมิน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, อำไพ มัชฌมาน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านคางคาง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เมื่อ 13 กรกฎาคม 2547.

² พระมหาจรรยา ญาณจारी เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดชนะสงคราม บางลำพู เขตพระนคร กรุงเทพฯ เมื่อ 18 มิถุนายน 2547.

³ สุจริตลักษณ์ ดีผดุง; และคนอื่น ๆ. (2542). เล่มเดิม. หน้า 21-22.

ที่เลี้ยงในวังเป็นคนมอญทั้งนั้น หากตกเย็นที่เลี้ยงเรียกหาและบอกว่า “ฮุ่มด้าจก” ก็เป็นที่รู้กันว่าให้ไปอาบน้ำ ฉันทักจะต้องวิ่งหนีทุกครั้งไป เพราะไม่ชอบอาบน้ำ มาจนบัดนี้เราก้ยังจำภาษามอญได้หลายคำ¹

การอบรมสั่งสอนให้บุตรหลานในด้านความเชื่อเรื่องบาปบุญคุณโทษ ให้รู้จักเกรงกลัวและละอายต่อการทำบาป เป็นสิ่งที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นปฏิบัติอยู่เสมอ ลูกหลานในตระกูล “กฤดากร” จดจำในเรื่องเหล่านี้ได้ดี และไม่กล้าฝ่าฝืนคำสั่งสอนของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมาจนกระทั่งทุกวันนี้

หม่อมราชวงศ์เพ็ญศรี กฤดากร เล่าว่าท่านพ่อคือ หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร ทรงเล่าเรื่องชีวิตที่ฟาร์มบางเบิด จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เกี่ยวกับเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ที่สั่งสอนเรื่องบาปในการเลี้ยงสัตว์ โดยเฉพาะการเลี้ยงเพื่อการค้า ทำให้หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร ต้องเลิกเลี้ยงหมู ดังนี้

ตอนแรกที่เลี้ยงหมูนั้น คุณย่าทวดคือเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นไม่เห็นด้วย เพราะท่านเป็นชาวพุทธเป็นมอญที่เคร่ง เห็นเป็นเรื่องบาป การเลี้ยงหมูน่าจะ เป็นอาชีพของคนจีน ดังนั้นพ่อก็เลยต้องขายหมูหมด²

บทบาทในการเลี้ยงดูโอรสธิดานั้นนับว่าสำคัญ ซึ่งไม่เพียงแต่โอรสธิดาของตนเท่านั้น กรณีของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ที่ให้ความรักและเมตตาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพอย่างจริงใจ ได้ออกปากรับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นบุตรบุญธรรม และให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรียกตัวท่านเองว่า “คุณแม่”³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์ถึงความผูกพันของท่านต่อเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเอาไว้ในคำนำหนังสือ ตำนานพิชิตรุช ดังนี้

เมื่อ พ.ศ. 2466 มารดาของข้าพเจ้าถึงอสัญกรรม วันหนึ่งกรมพระนครสวรรค์วฤทธิเสด็จมาเยี่ยมศพด้วยกันกับเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น เมื่อนั่งอยู่ด้วยกันที่หน้าศพ คุณจอมมารดาช่อนกลิ่นเห็นข้าพเจ้าเศร้าโศกท่านสงสาร ออกปากว่า เสด็จต้องเป็นกำพร้า ฉันจะรับเป็นแม่แทนแม่ช่อม จะโปรดหรือไม่ ข้าพเจ้าได้ฟังท่าน

¹ พิศาล บุญผูก เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 77 หมู่ 1 ตำบลเกาะเกร็ด อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี เมื่อ 20 พฤษภาคม 2547.

² วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์. (พฤษภาคม, 2541). เล่มเดิม. หน้า 67.

³ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 31.

กรุณาเช่นนั้นจับใจ ก็กราบเรียนในทันทีว่า ดีฉันขอเป็นลูกคุณแม่ต่อไป แต่วันนั้นมาคุณจอมมารดาใกล้ท่านก็แสดงความเมตตาปราณีอุปการะข้าพเจ้าเหมือนเช่นเป็นบุตรของท่าน ฝ่ายข้าพเจ้าก็ปฏิบัติบูชาท่านมาเหมือนเช่นเป็นมารดา แต่ท่านอยู่ต่อมาก็เพียง 2 ปี ถึง พ.ศ. 2468 พอกรมพระนเรศฯ ประชวรสิ้นพระชนม์ คุณจอมมารดาใกล้ก็ถึงอสังขารตามไป ข้าพเจ้าต้องกำพร้ามารดาอีกครั้งหนึ่ง¹

และเมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จไปเที่ยวประเทศพม่า พ.ศ. 2478 เมื่อถึงพระเจดีย์มูเตาที่เมืองพะโค (หงสาวดี) เมืองเก่าของมอญ ท่านระลึกถึงเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่น และกล่าวไว้ในหนังสือ เที่ยวเมืองพม่า ความว่า

เมื่อไปเห็นการที่เขาเรียไรรูณะพระมูเตา ฉันคิดถึงคุณแม่กลิ่น ด้วยเคยได้ยืนท่านปรารภหลายครั้งอยากไปบูชาพระมูเตาที่เมืองหงสาวดี ฉันจึงบริจาคทรัพย์เข้าเรียไรตามกำลังอุทิศในนามของคุณแม่กลิ่นกับทั้งในพระนาม กรมพระนเรศฯด้วย พอฉันสอดบัตรลงในช่องหลังหีบสำหรับเงิน ตาปะขาวที่นั่งเฝ้าก็ตีกังสดานย่ำเสียงสนั่น แล้วสวดอนุโมทนาอีกด้วย²

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ และครอบครัวไปพักผ่อนตากอากาศที่หัวหินโปรดให้บริวารจับแะ เมื่อรวมได้ปริมาณมากแล้วก็จัดส่งมาถวายเจ้านายที่ประทับในกรุงเทพฯ โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นับว่าทั้งสองครอบครัวต่างผูกพันกันด้วยความเป็นพี่น้อง ความเป็นเพื่อน และประการสำคัญคือความเมตตากรุณาจากเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่น ในฐานะมารดาบุญธรรม ที่มีต่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สตรีมอญท่านหนึ่งที่ได้ชื่อว่าเลี้ยงดูอบรมสั่งสอนบุตรธิดาจนได้ดีมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางนั้นได้แก่ หม่อมสุภาพ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ซึ่งมีโอรสธิดาทั้งสิ้น 10 พระองค์ ที่สำคัญเช่น พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าบวร

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2484). *ตำนานพิธิตรุษ*. ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาวาด พระสนมเอก ในรัชกาลที่ 4). หน้า 1.

² กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2478). *เล่มเดิม*. หน้า 116-117.

เดช หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร ล้วนเป็นผู้ที่ทำงานสนองเบื้องยุคลบาทในหน้าที่ต่าง ๆ มีผลงานเป็นที่ยอมรับทั่วไป ส่งผลถึงหม่อมสุภาพผู้เป็นแม่ในบทบาทที่ว่าดูแลบุตรธิดาได้อย่างสมบูรณ์แบบ

หม่อมสุภาพ ได้มีส่วนสำคัญในการส่งเสริมบทบาทของพระสวามีและพระโอรสทางด้านการเมืองการปกครองอยู่เสมอเมื่อมีโอกาส ดังได้เคยเข้าเฝ้าฯพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2418 ขณะขอพระราชทานนาม พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจัญญุคค์กฤดากร ตั้งแต่องค์ดำรงพระอิสริยยศเป็นหม่อมเจ้า และเมื่อ พ.ศ. 2420 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ครั้งยังดำรงพระอิสริยยศกรมหมื่น ได้เป็นอัครราชทูตสยามประจำราชสำนักอังกฤษ หม่อมสุภาพได้ตามเสด็จไปอยู่ในสถานทูต ณ กรุงลอนดอน ได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนางวิกตอเรีย และราชวงศ์ในราชสำนักประเทศอังกฤษ

หม่อมสุภาพ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สำหรับตระกูลตติยจุลจอมเกล้าฝ่ายใน จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2443¹

หม่อมสุภาพได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่เมื่อครั้งที่ได้ถวายหม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร เป็นข้าหลวงเดิม ทั้งได้ทรงใช้สอยคุ้นเคยกับบุตรหม่อมสุภาพเกือบทุกองค์ เมื่อครั้งที่ยังดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระยุพราช ทรงศึกษาอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ

หม่อมสุภาพเป็นผู้มีกิริยาอัชฌาสัยดี พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ชุณนางผู้ใหญ่ผู้น้อยที่ขอบพอนับถือก็มีมาก ผู้ใหญ่ต่างทรงเมตตา ผู้น้อยก็ให้ความเคารพ ผู้คนคุ้นเคยเป็นอันมาก ในความที่เป็นผู้ทั้งมีน้ำใจกว้างขวาง และสนับสุนนกิจการของพระสวามี บุตรธิดาอย่างสม่ำเสมอ แสดงให้เห็นว่า หม่อมสุภาพนั้นเป็นสตรีมอญที่มีคุณสมบัติเพียบพร้อม และยังสามารถถ่ายทอดคุณสมบัติเหล่านั้นมายังโอรสธิดาได้อย่างสมบูรณ์ จนเป็นที่ยอมรับตลอดทั้งครอบครัว

กล่าวได้ว่าเมื่อมารดาอบรมสั่งสอนเลี้ยงดูบุตรธิดาอย่างเต็มความสามารถ บุตรธิดาย่อมได้แบบอย่างที่ดีจากมารดา บุตรหลานจึงได้รับอิทธิพลการเลี้ยงดูแบบมอญในการดำเนินชีวิตชีวิต รวมทั้งวิธีคิดตัดสินใจ ส่งผลต่ออุปนิสัย การดำเนินชีวิต การงานและบทบาทในการบริหารบ้านเมืองในเวลาต่อมาอย่างสอดคล้องสัมพันธ์กัน

หม่อมเอม ธิดาพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย คชเสนี) เป็นบุตรเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ คชเสนี) เป็นหลานเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี) และเป็นน้องสาวของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ใน

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2468). จารึกกัลยาณี, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมสุภาพ กฤดากร. หน้า (6)-(8).

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมอมระสมรสกับหม่อมเจ้าถนอม นพวงศ์ มีบุตรธิดาทั้งสิ้น 7 ท่าน ที่สำคัญคือ หม่อมราชวงศ์ชื่น นพวงศ์ ต่อมาอุปสมบทเป็นพระภิกษุ เป็นสมเด็จพระสังฆราช ที่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

หม่อมอมระเป็นมารดาที่ทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ และมีบุญมากท่านหนึ่ง สามารถพุ่มพักดูแลบุตรจนได้เป็นญาติในพุทธศาสนา ทำประโยชน์ต่อพระศาสนาอย่างมากมาย¹

1.4 บทบาทในฐานะเครือญาติ

สตรีมอญหลายท่านที่มีความก้าวหน้าเจริญรุ่งเรืองประสบความสำเร็จในชีวิต มักนำญาติพี่น้องคนใกล้ชิดของตนมาชุบเลี้ยง เรียกใช้สอยรับใช้ใกล้ชิด หาช่องทางให้ญาติพี่น้องของตนได้มีโอกาสในชีวิตหน้าที่การงานที่ดีขึ้น

เป็นธรรมดาที่เมื่อสตรีมอญได้เข้ารับราชการฝ่ายในแล้ว ญาติสนิทฝ่ายชายของสตรีมอญผู้นั้นย่อมอยู่ในสถานะที่ดีขึ้น ทั้งหน้าที่การงาน อำนาจบารมี และนอกจากญาติสนิทฝ่ายชายของตน ได้แก่ พ่อ พี่ชาย น้องชาย จะได้เข้าทำงานในตำแหน่งสำคัญแล้ว สตรีมอญยังชักชวนเครือญาติฝ่ายชาย ทั้งใกล้และไกลให้ได้มีโอกาสรับตำแหน่งหน้าที่ที่ดี และมีความก้าวหน้าเท่าที่จะผลักดันได้ด้วยเช่นกัน เป็นการช่วยเหลือเครือญาติของตน ส่วนเครือญาติสนิททางฝ่ายหญิง เช่น พี่สาว น้องสาว ก็ล้วนติดต่องานชักนำให้ได้เข้ารับราชการฝ่ายใน นอกจากนั้นยังเป็นธุระจัดการให้ได้สมรสกับคนในตระกูลที่ดี เพื่อจะได้มีโอกาสเจริญก้าวหน้า ส่วนเครือญาติฝ่ายหญิงที่ไกลออกไปก็มักเรียกใช้สอย นอกจากเรื่องของความไว้วางใจ ต้องการช่วยเหลือญาติของตนเองแล้ว ก็ยังเป็นเรื่องของการสร้างฐานอำนาจบารมีค้ำจุนสถานะของตน

กรณีที่มีการชักนำให้ญาติสนิทของตนได้แต่งงานกับตระกูลฝ่ายชายที่มีฐานะดี มีลูกหลานที่จะก้าวหน้าขึ้นตัวอย่างที่สำคัญได้แก่ คุณนวล น้องสาวของคุณนาค (กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) ที่แนะนำให้คุณนวล น้องสาวของตนเองให้ได้แต่งงานกับนายบุญนาค ทนายหน้าหอคนสนิทของเจ้าพระยาจักรี (ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็น เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) ต้นตระกูล "บุญนาค")

แม้มูลเหตุที่คุณนวลได้สมรสกับเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) จะมาจากความหึงหวงของคุณนาค ที่ไม่ต้องการให้สามี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่ง

¹ สุเชาน์ พลอยชุม. (2541). หนังสือชุดพระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์: สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น นพวงศ์) วัดบวรนิเวศวิหาร. หน้า 16, 33, 37 และ 44.

เจ้าพระยาจักรี ได้มีโอกาสใกล้ชิดจนเกินงามก็ตาม¹ แต่การตัดสินใจชักนำให้คุณนวล น้องสาวของตน ให้ได้แต่งงานกับนายบุญนาค นั้นก็เป็นการตัดสินใจและเลือกสรรเป็นอย่างดี เพราะนายบุญนาคนั้น เป็นพ่อม่าย ฐานะและชาติตระกูลดี โดยสืบเชื้อสายมาจากขุนนางแขกเปอร์เซียตั้งแต่สมัยอยุธยา² ซึ่ง นับว่ามีความเหมาะสมทั้งฐานะและชาติตระกูล หลังจากการแต่งงานแล้ว ทั้งสองตระกูลก็ได้เกื้อกูลพึ่ง พากอาศัยกันมาโดยตลอด ดังจะเห็นได้ในเวลาต่อมา เริ่มตั้งแต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลก ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีแล้ว ตระกูลของเจ้าพระยาอรรคมหา เสนา (บุญนาค) กับ คุณนวล ก็ได้เป็นราชินิกุล ได้รับตำแหน่งหน้าที่การงานสำคัญในบ้านเมือง รวมทั้ง ขึ้นสู่อำนาจบารมีสูงสุดในแผ่นดิน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และต้นรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³

ความเป็นเครือญาติพี่น้องของสตรีมอญอีกบทบาทหนึ่ง คือการชักนำสตรีมอญที่เป็นเครือ ญาติของตนเข้าสู่ราชสำนัก หรือสมรสกับขุนนาง บุคคลในราชวงศ์ชั้นสูง เช่นเดียวกับเจ้าจอมพื้ง ธิดา ของพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนรน้อย) ถวายตัวเป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเจ้าจอมพื้งได้รับราชการฝ่ายใน ก็ยังได้ชักนำเอาปริก น้องสาวต่างมารดาเข้าวังด้วย⁴ ต่อมาปริกได้ เป็นถึง พระนมปริก โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราช ตรี ทรงคัดเลือกให้เป็นพระนมของพระราชโอรสธิดาทุกพระองค์ และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวมีพระราชโอรสธิดา ก็มักให้พระนมปริกทำหน้าที่สงรับน้ำ ทำการอภิบาลเบื้องต้นเป็นศิริมงคล และยกย่องพระนมปริกนี้เป็น “พระนมเอกผู้ใหญ่”⁵

ไม่เพียงแต่เจ้าจอมพื้งจะชักนำ พระนมปริก น้องสาวของตนเข้ามาเท่านั้น เมื่อเวลาต่อมา พระนมปริกมีธิดาก็ยังได้ถวายตัวเป็นพระสนม ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง 2 คน คือ พระสนมเขียน และ เจ้าจอมมารดาเวด ดังจะเห็นได้ว่าในสายตระกูลเจ้าพระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผน รน้อย) นั้นตั้งแต่ได้มีการถวายสตรีมอญในตระกูลของตนเข้ามารับราชการฝ่ายในแล้ว ก็ได้มีการชักนำ สตรีมอญคนอื่นเข้ามาอย่างต่อเนื่อง เป็นการรักษาสถานภาพและสถานะของสตรีมอญคนก่อนหน้า และเครือญาติไว้อย่างเสมอต้นเสมอปลาย

¹ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2543). เล่มเดิม. หน้า 19-20.

² กรมศิลปากร. (2512). เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 3.

³ แหล่งเดิม. หน้า 29-31.

⁴ เล็ก พงษ์สมัครไทย. (2549). เล่มเดิม. หน้า 111.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 112.

เจ้าจอมมารดาช่อนกลีน คือสตรีมอญอีกท่านหนึ่งที่ได้ทำหน้าที่ของตนในการทำนุบำรุงเครือญาติในสายตระกูลของตนได้ดี ดังที่ปฏิบัติกับหม่อมทุกคนของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ นอกจากการเป็นผู้ชักนำญาติของตนเองเข้ามาแล้ว หม่อมทุกคนยังได้รับการถ่ายทอดคุณสมบัติจากเจ้าจอมมารดาช่อนกลีนโดยตรง เจ้าจอมมารดาช่อนกลีน และหม่อมทั้งหลายของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ ได้ให้ความใกล้ชิดชอบบรมสั่งสอนทั้งโอรส สะใภ้ ตลอดจนนัดดาทุกพระองค์ ให้มีความคิดอ่านก้าวล้ำยุค และความสำนึกจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และแผ่นดินไทย ดังเช่นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ นับได้ว่าเจริญรอยตามเจ้าจอมมารดาช่อนกลีนผู้เป็นมารดาอย่างแท้จริง นับตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ทรงสนพระทัยในการศึกษา โดยเฉพาะภาษาอังกฤษ ทรงมีพระปรีชาสามารถกว่าพระราชกุมารรุ่นเดียวกัน ถึงกับสามารถเป็นล่ามให้กับเจ้าพี่เจ้าน้องรุ่นเดียวกันในการเรียนภาษาอังกฤษ และเมื่อทรงเจริญพระชันษา ก็ทรงแสดงความสามารถออกมาเป็นที่ประจักษ์ ด้วยการเป็นผู้นำในการทำหนังสือกราบทูลให้แก่ไชยระบบการบริหารประเทศไทยให้ทันสมัยต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2427¹ นับเป็นแนวคิดที่ล้ำยุคมากและเสี่ยงต่อการเข้าพระทัยผิด จนอาจได้รับพระราชอาญา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ มีโอรสธิดาเกิดกับหม่อมสุภาพหลายพระองค์ แต่ละพระองค์ก็ล้วนเจริญรอยตามแบบอย่างเจ้าจอมมารดาช่อนกลีน และหม่อมสุภาพอย่างมั่นคง ได้แก่ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจัญญศัคดีกฤดากร ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม และเอกอัครราชทูตพิเศษมีอำนาจเต็มประจำกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส

พระองค์เจ้าบวรเดช ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม และรับราชการในตำแหน่งสำคัญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะทรงมีความคิดอ่านที่ก้าวหน้าทันสมัยแล้ว ยังมีความกล้าหาญและจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างมั่นคง จนถึงยอมเอาพระองค์เข้าแลกโดยคิดกอบกู้ราชบัลลังก์จากคณะราษฎร เพื่อถวายพระราชอำนาจคืนแด่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ทำการไม่สำเร็จจึงถือเป็น “กบฏ” เหตุการณ์ครั้งนั้นเรียกว่า “กบฏบวรเดช”

พระนัดดาอีกพระองค์หนึ่งคือ หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางระดับนานาชาติ ในฐานะที่ทรงเป็นเจ้านายที่มีความคิดก้าวหน้า ทรงริเริ่มการเกษตรแผนใหม่ ทรงได้รับรางวัลแมกไซไซ สาขาบริการสาธารณะ พ.ศ. 2510 พระเกียรติคุณที่มูลนิธิการศึกษาได้กล่าวสดุดีคือ “ทรงเป็นบิดาของการเกษตรแผนใหม่”

¹ สุจริตลักษณะ ดิผดุง; และคนอื่น ๆ. (2542). เล่มเดิม. หน้า 57.

เจ้านายฝ่ายในที่เป็นเชื้อสายมอญอีกองค์หนึ่งคือ พระบรมมหัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตา
รัตนราชประยูร¹ (พระองค์เจ้าละม่อม) มีบทบาทในฐานะเครือญาติ ถวายการอภิบาล พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่วัยเยาว์ ความเป็นอยู่ในตำหนักของท่านมีสิ่งแวดล้อมแบบมอญ
เนื่องจากเหล่าข้าราชการบริพารในตำหนักมีเชื้อสายมอญจำนวนมาก มีสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญ
หลายท่านได้รับตำแหน่งสำคัญในสมัยของท่าน²

พระบรมมหัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) ถิดาในพระ
บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดกับเจ้าจอมมารดาทรัพย์ มีพระเชษฐาร่วมพระชนกชนนีคือ พระ
องค์เจ้าศิริวงศ์ ต่อมาได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ทั้งสองพระองค์ประทับอยู่กับสมเด็จพระ
พระศรีสุลาดลีย์ สมเด็จพระอัยยิกาในพระบรมมหาราชวัง กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ทรงสมรสกับหม่อม
น้อย หลานพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) มีโอรสธิดาทั้งสิ้น 7 พระองค์ พระองค์ที่สำคัญคือ หม่อมเจ้า
หญิงรำเพย ต่อมาคือ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ประชวรสิ้นพระชนม์ในขณะที่พระโอรสธิดายังเล็ก พระโอรสธิดาทุกพระ
องค์จึงอยู่ในความอภิบาลของพระบรมมหัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูร (พระองค์เจ้า
ละม่อม) ทุกพระองค์

กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สิ้นพระชนม์ในขณะที่พระราชโอรสธิดายังเล็ก พระราช
โอรสธิดาทุกพระองค์ จึงอยู่ในความอภิบาลของพระบรมมหัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตารัตนราช
ประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม)

ทุกครั้งที่ว่างพระราชภารกิจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มักเสด็จมาเสวยพระ
กระยาหารค่ำกับ พระบรมมหัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) และ
ทรงให้ช่างวาดภาพพระบรมมหัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม)
ประดับไว้ในห้องสีน้ำเงิน พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

พระบรมมหัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) หรือ “ทูล
กระหม่อมแก้ว” หรือ “ทูลกระหม่อมปราสาท” ประทับอยู่ที่พระที่นั่งพิมานรัตยา ในหมู่พระที่นั่งดุสิต
มหาปราสาท ท่านเป็นประมุขสูงสุดของฝ่ายใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้
ความเคารพสูงสุด ข้าราชการฝ่ายในทั้งหลายจึงยำเกรง สามารถว่ากล่าวได้ทุกเรื่อง ทรงควบคุมฝ่าย
ในเป็นสิทธิ์ขาดทุกกลุ่มทั้งข้าราชการฝ่ายใน พระประยูรญาติ และกลุ่มพระภรรยา ปรากฏว่าในช่วงที่

¹ วัดประมัยยิกาวาส. (2540). ประวัติวัดประมัยยิกาวาส. หน้า 43.

² พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). เล่มเดิม. หน้า 60.

พระบรมมหาราชวังเธอ กรมสมเด็จพระสุวรัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) บังคับบัญชาฝ่ายในสตรีมอญในสำนักพระองค์ได้เลื่อนฐานะเป็นนางในหลายท่าน¹

สายตระกูลเจ้าจอมมารดาวัตเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 ส่งผลให้ใช้ชีวิตความเป็นอยู่และสถานะทางการเมืองของเจ้าจอมมารดาวัตนั้นราบรื่น นับว่าโชคดีกว่าเจ้าจอมท่านอื่น ๆ ไม่ต้องดิ้นรนหาช่องทางเสนอตัวให้พระมหากษัตริย์พิจารณา ซึ่งเป็นผลมาจากการที่ได้รับการสงเคราะห์จากเครือญาติ อย่าง เจ้าจอมพื้ง และ พระนมปรีก ที่เข้ารับราชการฝ่ายในอยู่ก่อนแล้ว

พระนมปรีก ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสตรีมอญอีกท่านหนึ่งซึ่งมีบทบาทสำคัญในการสงเคราะห์เครือญาติ ซึ่งตำแหน่ง “พระนม” มีความสำคัญอย่างมาก ต้องคัดเลือกจากสตรีสูงศักดิ์ที่เป็นญาติวงศ์ใกล้ชิด มีสุขภาพดีแข็งแรง ประกอบด้วยความงามทั้งร่างกายและอุปนิสัยดี เพราะทารกใด ๆ ก็ตามย่อมมีความใกล้ชิดผูกพันจากการได้ดื่มนม ได้รับการเทก่ล่อมนอนเมื่อโตขึ้นรู้ความมักถือเอาแม่มนั้นสำคัญเสมอแม้บังเกิดเกล้าของตัวอีกคนหนึ่ง² ซึ่งการเคารพนับถือแม่มนั้น มีหลักฐานในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา สมัยสมเด็จพระนารายณ์ กล่าวถึงความสำคัญและความเคารพนับถือในตัวแม่มน้อยยิ่งคือ เจ้าแม่วัดดุสิต³ พระนมในสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่ทรงให้ความเคารพนับถือในฐานะพระมารดาอีกพระองค์หนึ่ง⁴

2. บทบาทด้านการเมือง

สตรีในอดีตถูกมองว่าทำหน้าที่เป็นแม่บ้าน เลี้ยงดูบุตรอยู่แต่ในบ้าน แต่ในความเป็นจริงสตรีในฐานะภรรยาไม่ได้มีหน้าที่ปรนนิบัติสามี เลี้ยงดูบุตร และดูแลบ้านเรือนเท่านั้น สิ่งที่น่าสนใจประการหนึ่งของการดำเนินชีวิตของสตรีชั้นสูงหรือบรรดาสตรีที่เป็นภรรยาขุนนาง รวมทั้งสตรีในราชสำนัก สตรีชั้นสูงเหล่านี้มีโอกาสคบค้าสมาคมกับผู้คนมากหน้าหลายตาในสังคมกว้างกว่าสตรีสามัญชน เพราะสตรีสามัญชนที่แม้จะมีบทบาทหลักหาเลี้ยงครอบครัว แต่ก็เกี่ยวพันกับบุคคลแวดล้อมใกล้ชิดที่อยู่ระดับล่างเหมือนกันเท่านั้น ส่วนสตรีชั้นสูงมีการพบปะสมาคมกับบุคคลหลากหลาย เป็นโอกาสสำคัญ

¹ พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). เล่มเดิม. หน้า 60.

² จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. (2541). แม่มนม. *โลกประวัติศาสตร์* 4(2). หน้า 27-28.

³ เจ้าแม่วัดดุสิต สืบเชื้อสายมาจากนายทหารมอญที่อพยพเข้ามาพร้อมพระมหาเถรคันฉ่อง เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชประกาศเอกราช ณ เมืองแครง ทายาทของนายทหารมอญชั้นที่ 5 ได้สมรสกับหม่อมเจ้าอำไพหรือเจ้าแม่วัดดุสิต (ธิดาของสมเด็จพระเอกาทศรถ) บุตรคือ เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ซึ่งได้สืบเชื้อสายต่อมาเป็นสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ในราชวงศ์จักรี. ใน *อภินิหาร*. (2544). เล่มเดิม. หน้า 9-10.

⁴ กรมศิลปากร. (2539). *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 2*. หน้า 228.

ที่ทำให้ได้รับทราบข่าวสาร มีโอกาสสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์นอกกลุ่มเครือข่ายได้ดีกว่าสตรีสามัญชน รวมทั้งการสมาคมกันในหมู่สตรีชั้นสูงด้วยกัน ย่อมเกิดความไว้วางใจและเปิดโอกาสให้มีการประชุมหารือ โดยฝ่ายบุรุษมักมองว่าเป็น “เรื่องของผู้หญิง” อย่างไรก็ตามสตรีที่เป็นภรรยาของขุนนางและผู้ปกครองกลุ่มนี้เองที่มีส่วนสำคัญในการนำข่าวสารต่าง ๆ เหล่านี้ไปแจ้งกับผู้เป็นสามี และยังคงอาจจูงใจหรือแม้แต่ผลักดันให้สามีตัดสินใจอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วย

การที่บุรุษผู้เป็นสามีบริหารจัดการงานภายนอกบ้าน ปล่อยให้ทำงานภายในบ้านเป็นหน้าที่รับผิดชอบและตัดสินใจของสตรี แต่บทบาทการทำงานของสตรีมักเชื่อมโยงและข้ามขอบเขตจากงานในบ้านไปถึง “งานนอกบ้าน” กว้างไกลครอบคลุม “อำนาจการตัดสินใจ” โดยที่ฝ่ายบุรุษไม่ล่วงรู้ว่าถูกล่วงล้ำ “อำนาจการตัดสินใจ”

บทบาทของสตรีมอญในราชสำนักที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมด้านการเมือง ที่ส่งอิทธิพลต่อราชสำนักนั้นมีหลากหลายท่านและหลายกรณี แม้ว่าสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญจะมีได้แสดงบทบาทโดยตรง แต่ความสัมพันธ์ระหว่างสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญในราชสำนัก ที่เหล่าขุนนางมอญถวายให้เข้ารับราชการฝ่ายใน มีการเคลื่อนไหวต่อรองเพื่อสร้างฐานอำนาจภายในกลุ่มของตน โยงใยกันในกลุ่มสตรีภายในราชสำนักและเครือข่ายฝ่ายชายภายนอกราชสำนัก แสดงให้เห็นว่าสตรีมอญมีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ทางด้านการเมืองในกลุ่มของตนได้เป็นอย่างดี

ชาวมอญที่อพยพเข้ามายังพระราชอาณาจักรไทยทุกยุคทุกสมัยล้วนมีบทบาทสำคัญทางด้านการเมือง การทหาร ร่วมกับกองทัพไทยเข้าต่อสู้กับข้าศึกมาด้วยกันแทบทุกครั้ง ในสมัยรัตนโกสินทร์ ขุนนางมอญที่มีบทบาทสำคัญท่านหนึ่งคือ พระยาแจ้ง (เจ้าพระยามหาโยธา) พระยาแจ้งเป็นเชื้อสายกษัตริย์มอญ เมื่อทำสงครามแพ้พม่าจึงได้อพยพหลบหนีเข้ามายังประเทศไทยในสมัยธนบุรี พ.ศ. 2317 แต่ในระยะแรกบทบาทของพระยาแจ้งยังไม่โดดเด่น เนื่องจากภายในกรุงธนบุรียังมีขุนนางมอญกลุ่มพระยารามัญวงศ์ (มะโดด) พี่ชายท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) ที่อพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยอยุธยาและมีบทบาทสืบเนื่องจนถึงสมัยธนบุรี¹ โปรดเกล้าฯ ให้ขุนนางและไพร่พลกลุ่มพระยาแจ้งไปอยู่ย่านบางพูด แขวงเมืองปากเกร็ด คอยสกัดทัพพม่าที่อาจยกกองทัพเข้ามาตีกรุงธนบุรีจากด้านทิศเหนือ รวมทั้งคอยตั้งด่านขนอนเก็บภาษีเรือเข้าออก²

ในตอนปลายสมัยธนบุรี เมื่อเกิดกบฏพระยาสุรศรี ขณะที่สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกไปราชการทัพที่เขมร พระยาสุรศรีได้เข้าร่วมกับพวกกบฏ ได้แก่ ขุนสุระ นายบุญนาคบ้านแม่ลา และขุน

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. หน้า 440-441.

² แหล่งเดิม. หน้า 452.

แก้วน้องพระยาสวรรค์ นำทัพลงมาโจมตีกรุงธนบุรี เข้าปล้นพระราชวังและบังคับให้พระเจ้าตากสินมหาราชออกผนวช แล้วคิดร่วมกับกรมขุนอนุรักษสงครามพระนัดดาพระเจ้าตากสินมหาราช ช่วยกันตั้งกองเตรียมต่อสู้กับสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก

มอญในขณะนั้นจึงแบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งมีพระยารามัญวงศ์ (มะโดด) และพระยากลางเมืองนายกองมอญเป็นหัวหน้า ยึดมั่นและจงรักภักดีในพระเจ้าตากสินมหาราช อีกฝ่ายหนึ่งมีพระยาแจ้งกับพระยารามเป็นหัวหน้า ยึดมั่นและจงรักภักดีในสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกทราบข่าวกรุงธนบุรี ก็ให้พระยาสุรียอภัยยกทัพเมืองนครราชสีมาเข้ามาทำกรุงธนบุรี พระยาสวรรค์ก็ให้กรมขุนสงครามยกพลเข้าปล้นบ้านพระยาสุรียอภัยจนเกิดสู้รบกันขึ้น เจ้าศิริรอดฯ ท่านผู้หญิงของเจ้าพระยาสุรียอภัยจึงร่วมมือกับพระยาแจ้ง พระยาราม นายกองมอญที่ยึดมั่นและจงรักภักดีในสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ช่วยกันจัดกองเรือกับพวกมอญของพระยาทั้งสองไปช่วยพระยาสุรียอภัยกับพวกกบฏจนได้รับชัยชนะ ภายหลังสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเสด็จกลับจากเขมร ได้สอบสวนตัดสินคดีความ ทำการสำเร็จโทษพระเจ้าตากสินมหาราช รวมทั้งพระยารามัญวงศ์ ที่จงรักภักดีในพระเจ้าตากสินมหาราช จึงถูกประหารชีวิตตามไปด้วย

พระยารามัญวงศ์ (มะโดด) เป็นบุตรของสมิงนรเดชะ ขุนนางมอญที่อพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยอยุธยา รัชชการได้เป็นที่หลวงบำเรอศักดิ์ ต่อมาได้เลื่อนตำแหน่งเป็น พระยารามัญวงศ์ พระยารามัญวงศ์ (มะโดด) มีน้องสาวคนหนึ่งชื่อ ทองคำ หน้าตาผิวพรรณดี สมิงนรเดชะจึงถวายตัวทำราชการฝ่ายใน เป็นเจ้าจอมอยู่ในกรมพระราชวังบวรฯ สมัยพระเจ้าอยู่หัวสุริยาศน์อมรินทร์ กษัตริย์องค์สุดท้ายของอยุธยา เมื่ออยุธยาแตก ทองคำหนีไปอยู่แขวงเมืองนครราชสีมา ต่อมาทราบข่าวว่าพระเจ้าตากสินมหาราชรวมกำลังกู้ชาติบ้านเมืองขึ้นใหม่ ทองคำ และเครือญาติ รวมทั้งพระยารามัญวงศ์ (มะโดด) จึงเข้ารับราชการกับพระเจ้าตากสินมหาราชที่กรุงธนบุรี เพราะความที่สนิทสนมคุ้นเคยกันมาก่อนตั้งแต่สมัยเด็ก ประกอบกับเจ้านายฝ่ายในกระจัดกระจายสูญหายไปมากเมื่อตอนเสียกรุง พระเจ้าตากสินมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้ ทองคำ รับราชการฝ่ายใน เพราะรู้ชนบทรวมเนียมในวังเป็นอย่างดี โปรดเกล้าฯ ให้เป็นท้าวทรงกันดาร อธิบดีพระคลังฝ่ายใน เป็นใหญ่ในบรรดาฝ่ายในทั้งหมด ชาววังนิยมเรียกท่านว่า "ท้าวทรงกันดารทองมอญ"¹ ส่วนพระยารามัญวงศ์ (มะโดด) พระเจ้าตากสินมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้รับราชการในตำแหน่งจักษุมอญ เป็นที่ พระยารามัญวงศ์ ตำแหน่งเดิมเมื่อสมัยอยุธยา ดูแล้วกล่าวว่าเป็นใหญ่ฝ่ายมอญทั้งหมด

เมื่อสิ้นสุดสมัยธนบุรี สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สถาปนาราชวงศ์จักรี แล้วสร้างพระราชวังแห่งใหม่ที่ฝั่งตะวันออก

¹ ประยุทธ์ สิริพันธ์. (2505). เล่มเดิม. หน้า 117.

ออกของแม่น้ำเจ้าพระยา คือพระบรมมหาราชวังกรุงรัตนโกสินทร์ โปรดเกล้าฯให้ยกเลิกตำแหน่งพระยารามัญวงศ์ที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา แต่งตั้งตำแหน่งจักษุมนตรี ให้พระยาเจ่งเป็นที่ เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง)¹

ในเหตุการณ์ความวุ่นวายเมื่อปลายสมัยธนบุรี จะเห็นได้ว่าขุนนางมอญมีบทบาทในการทำสงครามภายในอย่างมาก ขุนนางมอญแบ่งออกเป็นสองฝ่ายหนึ่งอำนาจอยู่คนละฝ่าย แต่มอญกลุ่มใหญ่นิยมในตัวสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เพราะมีเชื้อสายมอญเช่นเดียวกัน และภรรยาของท่านคือ คุณนาก (กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) เป็นมอญบางช้าง แขวงเมืองอัมพวา ไม่มีหลักฐานว่าในเหตุการณ์ครั้งนั้น คุณนากมีบทบาททางด้านการเมืองการทหารเหมือนอย่างเจ้าศิริรอดจา ท่านผู้หญิงของเจ้าพระยาสุรสีห์อย่างไร แต่เห็นได้ชัดว่าเมื่อครั้งที่หลวงยกกระบัตรมาเข้าด้วยพระเจ้าตากสินมหาราชตอนต้นสมัยธนบุรี คุณนากได้ร่วมเดินทางมากับหลวงยกกระบัตร อยู่เคียงข้าง ให้คำปรึกษา และเป็นเพื่อนพูดคุยผ่อนคลายความกังวลในภาวะสงคราม และสันนิษฐานว่าคุณนากคงมีส่วนสนับสนุนให้พระราชโอรส (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ติดตามบิดาไปในการสงครามตั้งแต่เยาว์วัย เพื่อปลูกฝังความเป็นชายชาติทหาร เจริญรอยตามอย่างบิดา

การเลือกฝ่ายของกลุ่มมอญปลายสมัยธนบุรี ที่เลือกฝ่ายสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เนื่องจากเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เจ้าพระยาสุรสีห์ และคุณนาก ภรรยาของสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกที่มีเชื้อสายมอญโดยตรง

2.1 บทบาทด้านการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มทางการเมือง

สตรีมอญดังที่ได้กล่าวมาถึงบทบาทในด้านต่าง ๆ ข้างต้น นอกจากการเป็นผู้มีบทบาทผลักดันแล้ว บางท่านยังทำหน้าที่เป็นตัวประสาน คิดหาแนวทางให้ฝ่ายชายได้เข้าสู่เส้นทางการเมือง เช่น การเข้าสนิทสนมกับฝ่ายหญิงด้วยกัน ผูกเนื่อผูกตัวอาสารับใช้ ทั้งเพื่อผูกสัมพันธ์เอาไว้สำหรับตนเอง และเครือข่ายได้พึ่งพาอาศัย

เจ้าจอมมารดาช่อนกลิน เป็นผู้ที่รักและผูกพันกับเครือข่าย โดยเฉพะญาติฝ่ายมอญอย่างมากไม่เคยลืม² รักพวกพ้องและเมตตาคนใกล้ชิดข้าราชการทุกระดับชั้นเหมือนเป็นญาติสนิทของตน ไม่ว่าใครมีปัญหาเดือดร้อน หากท่านช่วยเหลือได้ท่านจะไม่นิ่งนอนใจ รีบหาทางช่วยเหลือเป็นธุระให้ทันที สอดคล้องกับความต้องการของเครือข่ายฝ่ายชาย เพราะหลังจากที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลินเข้ารับราชการฝ่ายในแล้วนั้น ไม่เพียงแต่บิดาที่เป็นเจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์จะมีสถานะที่มั่นคงและได้รับความเชื่อถือมากขึ้นเท่านั้น คนในครอบครัวยังได้รับราชการในตำแหน่งสำคัญ กล่าวคือ พระยามหา

¹ กรมศิลปากร. (2512). เล่มเดิม. หน้า 13.

² หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 27.

โยธา (นกแก้ว คชเสนี) น้องชายคนที่ 2 ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ไปเป็นเอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงเบอร์ลิน ประเทศเยอรมนี และกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ น้องชายคนที่ 6 ชื่อ ทออาจ ได้เป็นที่พระขยันสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์ น้องชายคนที่ 12 หยอย ได้เป็นที่พระยาดำรงครุฑพลขันธ์ ผู้ว่าราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์ นอกจากนี้เครือญาติของเจ้าจอมมารดาชอนกลิน ยังสามารถเข้ารับราชการในฝ่ายต่าง ๆ กรมกองที่มีความสำคัญรอง ๆ ลงไปในระดับเมือง และส่วนกลางอีกด้วย ทั้งนี้โดยอาศัยการฝากฝัง ชักนำเข้ามาของขุนนางผู้ใหญ่ในตระกูล และอีกส่วนหนึ่งเนื่องจากพระมหากษัตริย์ไว้วางพระทัยในตัวบุคคลและสายตระกูลที่รับราชการอยู่ก่อน จึงทรงมอบหมายให้ผู้รับราชการอยู่เดิมจัดหาเจ้าหน้าที่ และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในเข้ามาเพิ่มเติมในตำแหน่งที่ต้องการ โดยน้องชายคนที่ 15 ชื่อแจ่ม ได้เป็นที่พระยานครราชสีมา ผู้ว่าราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์ และนอกจากนี้แล้ว พี่น้องทั้งร่วมมารดาเดียวกันและต่างมารดากันรวมทั้งเครือญาติทั้งหลายของเจ้าจอมมารดาชอนกลิน ล้วนได้รับตำแหน่งหน้าที่ระดับสูงกันมากมาย เช่น รองผู้ว่าราชการ กรรมการเมือง ปลัดเมือง ส่วนพี่สาวน้องสาวท่านอื่น ๆ ก็ล้วนได้สมรสกับสามีในตระกูลสูงหลายท่าน¹ เช่น น้องสาวคนที่ 14 ชื่อ เหมือน ได้เป็นภรรยาผู้ช่วยราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์²

สตรีมอญในสายตระกูลพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เข้ารับราชการฝ่ายในมาทุกรัชกาลอย่างต่อเนื่อง มีจำนวนมากถึง 9 ท่าน เจ้าจอมในสายตระกูลนี้ที่สำคัญได้แก่ เจ้าจอมมารดาป้อม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เจ้าจอมมารดาเอม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และ เจ้าจอมเล็ก ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่น่าสังเกตว่าสตรีมอญในตระกูลนี้มีรูปร่างหน้าตาดีเป็นที่ถูกพระราชหฤทัย ได้เป็นเจ้าจอมละครหลายท่าน แต่เจ้าจอมเหล่านี้หลายท่านไม่มีโอรสธิดาสืบสกุล ทำให้ไม่มีบุตรชายเข้ารับราชการเพื่อส่งเสริมสถานภาพของมารดาและมีอำนาจบารมีเพื่อสงเคราะห์เครือญาติได้ ส่วนพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) และเครือญาติฝ่ายชายที่รับราชการฝ่ายหน้า แต่เดิมมีบทบาทสำคัญเป็นเจ้ากรมอาทมาตชวา³ (หนึ่งใน 5 กรมมอญอาสา) ทำหน้าที่ลาดตระเวนชายแดน สืบข่าวความเคลื่อนไหวและเหตุการณ์ในประเทศพม่า แม้หน่วยงานนี้จะมีความสำคัญต่อความมั่นคงต่อประเทศมาก แต่เมื่อสถานการณ์การเมืองระหว่างไทยและพม่าเปลี่ยนไป เมื่อพม่าเริ่มทำสงครามกับอังกฤษ⁴ พ.ศ. 2367 ทำให้พม่าอ่อนแอลงไม่มีกำลังมารุกรานไทย ทางกรมไทย

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2508). เล่มเดิม. หน้า 35-74.

² แหล่งเดิม. หน้า 40.

³ สุจริตลักษณะดี ผดุง; และคนอื่น ๆ. (2542). เล่มเดิม. หน้า 67-68.

⁴ บุญเทียบ พลายนพ. (2548). พม่า: ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์. หน้า 251.

จึงไม่ต้องระมัดระวังการทำสงครามกับพม่าอีกต่อไป กรมอาทมาตจึงหมดความสำคัญ ข้าราชการกลุ่มนี้จึงถูกเรียกเข้าส่วนกลาง และไม่ได้มีบทบาทสำคัญอีกต่อไป

ตระกูลขุนนางมอญหลายกลุ่มก็มีลักษณะคล้ายกัน คือมีบทบาทโดดเด่นในการปกครองหัวเมือง และกรมกองที่อยู่รอบนอก เช่น เจ้าเมืองมอญ 7 หัวเมือง ทางด้านชายแดนตะวันตก เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ เจ้าเมืองราชบุรี เจ้าเมืองสมุทรสงคราม เจ้าเมืองสามโคก และ เจ้าเมืองลำปาง¹ ซึ่งอยู่ไกลจากส่วนกลาง เมื่อภารกิจด้านความมั่นคงด้านหัวเมืองลดความสำคัญลง ตำแหน่งเจ้าเมืองเหล่านี้จึงถูกลดบทบาทลงไปด้วยในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ต่างจากขุนนางตระกูลขุนนาคที่มีอำนาจควบคุมทั้งหัวเมืองและฝ่ายหน้าในส่วนกลาง ซึ่งยังคงมีบทบาทสูงต่อเนื่องมาจนถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สตรีมอญในสายตระกูลพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ในชั้นเหลนได้แก่ พระสนมเขียน และเจ้าจอมมารดาวาด ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวข้องเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 มีความห่างไกลจากสายเครือญาติเดิม เพียงแต่สร้างสถานะของตนและเครือญาติใกล้ชิดให้มีสถานภาพที่มั่นคงและก้าวหน้าเป็นการเฉพาะบุคคล ไม่ได้จับกลุ่มเป็นสำนัก จึงไม่มีอำนาจต่อรองอย่างสตรีตระกูลขุนนางอื่น

สตรีเชื้อสายมอญตระกูลขุนนาค เข้ารับราชการฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นจำนวนมากนับว่ามีเป้าหมายเป็นกรณีพิเศษ ที่มีวัตถุประสงค์สำคัญแอบแฝงทางการเมือง กล่าวคือในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีสตรีเชื้อสายมอญตระกูลขุนนาค 2 ท่าน และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีสตรีเชื้อสายมอญตระกูลขุนนาค 20 ท่าน นับว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเจ้าจอมสตรีเชื้อสายมอญตระกูลขุนนาค มากกว่าสตรีตระกูลอื่นใดทั้งหมด² ซึ่งการที่เจ้าจอมตระกูลขุนนาคมีจำนวนมากนั้น เนื่องจากนับแต่บรรพชนของตระกูลเป็นต้นมา สมาชิกในตระกูลถือเป็นประเพณีถวายบุตรชายเข้ารับราชการฝ่ายหน้า และถวายธิดาเข้ารับราชการ

¹ เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี) เมื่อครั้งที่ยังรับราชการอยู่กับพม่า ได้ไปรักษาเมืองเชียงแสน (ซึ่งขณะนั้นเป็นเมืองขึ้นของพม่า) อยู่ระยะหนึ่ง ได้เจ้าสมนา ธิดาเจ้าเมืองเชียงแสนเป็นภรรยา มีบุตรชื่อ เจ้าชมภู ต้นสกุล ณ ลำปาง ซึ่งบุตรหลานของเจ้าพระยามหาโยธาในสายสกุล "คชเสนี" และ "ณ ลำปาง" ได้มีการสมรสระหว่างกันหลายท่าน เช่น ลูกอินทร์ ธิดาพระยาดำรงศรีพลชั้นท์ (จุ้ย คชเสนี) น้องสาวเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่น สมรสกับเจ้าน้อยอินทร์ ณ ลำปาง (หลานตาของเจ้าชมภู ณ ลำปาง). ใน กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2508). เล่มเติม. หน้า 35 และ 39.

² ลาวัลย์ โชตามระ. (2506). รัตเกล้า. หน้า 183.

ฝ่ายในมาทูลรัชกาล¹ ซึ่งประเพณีปฏิบัติดังกล่าวข้างต้นทำให้สตรีเชื้อสายมอญในตระกูลขุนนาง ได้ทำหน้าที่เชื่อมความสัมพันธ์กับพระราชวงศ์กับตระกูลขุนนางที่มีอำนาจทางการเมืองสูง² ขุนนางตระกูลขุนนางต้องการมีความสัมพันธ์เป็นพระญาติกับพระมหากษัตริย์ เพื่อเป็นการเพิ่มเกียรติยศชื่อเสียง ตลอดจนอาจได้รับผลประโยชน์บางประการ เช่น อำนาจทางการเมือง เพื่อเปลี่ยนสถานะของตนโดยอาศัยคุณสมบัติผู้เป็นธิดา ได้แก่ ฐานะสมบัติและความสามารถเฉพาะตน³

บทบาทของขุนนางในตระกูลขุนนางที่มีส่วนในการผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ และมีบทบาทสูงในการบริหารงานราชการแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นได้ชัดว่าสร้างความคิดอัดแน่นในพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างยิ่ง ดังได้ทรงระบายความคิดอัดแน่นดังกล่าวออกมาหลายครั้ง เช่น พระบรมราโชวาทที่มีพระราชทาน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิรมนิต ดังที่ได้เปรียบถึงสถานภาพของพระองค์ว่า “เหมือนตะเกียงริบหรือจวนดับ” ทรงกล่าวว่าขุนนางผู้นำตระกูลขุนนางมีอำนาจสูงส่งยิ่งในขณะนั้น โดยที่ “...ฝ่ายญาติข้างพ่อทั้งปวงก็ตกอยู่ใต้อำนาจสมเด็จพระเจ้าพระยา...ต้องรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทุกพระองค์...” นอกจากนี้สมาชิกฝ่ายอื่น ๆ ของตระกูลขุนนางก็ดำรงตำแหน่งครอบครัวหน่วยงานสำคัญ กล่าวได้ว่าตระกูลขุนนางมีอำนาจควบคุมผลประโยชน์ของชาติอย่างมหาศาล ด้วยการดำรงตำแหน่งอรรคเสนาฝ่ายกลาโหม การคลัง ฝ่ายกรมท่า และกรมนา⁴

สตรีเชื้อสายมอญในตระกูลขุนนางที่ได้ชื่อว่าทำหน้าที่เชื่อมสัมพันธ์ สื่อสารพระราชธุระ⁵ ระหว่างราชสำนักกับญาติฝ่ายหน้าได้ดี เพราะเป็นคนโปรดรับใช้ใกล้ชิดในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เจ้าจอมมารดาแพ ดังพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวว่า “...ด้วยการเรื่องนั้นได้ข่าวมาจากคุณแพ แต่จะเอาเปนแน่ทีเดียวไม่ได้...” หรือ “...ด้วยได้ข่าวว่าประชุมปรึกษากันสามคน (สันนิษฐานว่าเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ และ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) แล้ว

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5. หน้า 73.

² ลาวัลย์ โชตตามระ. (2506). เล่มเดิม. หน้า 184.

³ จันทรรัตน์ ประมวลปัทม. (2521). เล่มเดิม. หน้า 111.

⁴ เตช บุนนาค. (2532). การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458 กระทรวงมหาดไทย สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. แปลโดย ภรณ์ กาญจนษ์รัฐิติ. หน้า 75.

⁵ พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). เล่มเดิม. หน้า 117.

ส่งคุณแพให้มาบอกว่มาแล้ว จะให้หาเมื่อไร..."¹ กล่าวโดยสรุปแล้วสตรีเชื้อสายมอญในตระกูลขุนนาคน ได้ทำหน้าที่เชื่อมสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์กับกลุ่มขุนนางตระกูลเดิมของตน ก่อให้เกิดสายสัมพันธ์ที่ดีระหว่างราชวงศ์กับเครือญาติของตน

2.2 บทบาทด้านการสนับสนุนกิจกรรมทางการเมือง

สตรีในประวัติศาสตร์หลายท่านมีบทบาทนำทางด้านการเมือง รวมทั้งมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนสามีในการบริหารกิจการด้านการเมืองจนประสบความสำเร็จ ในที่นี้จะกล่าวถึงสตรีเชื้อสายมอญท่านหนึ่งที่มีความสามารถโดดเด่นเป็นที่ยอมรับได้แก่ ท่านผู้หญิงเปลี่ยน (ภาสกรวงศ์) ธิดาของนายสุตจินดา (พลอย ชูโต) เชื้อสายคุณหญิงม่วงและเจ้าคุณชูโต ราชินิกุลบางช้าง ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นท่านผู้หญิงของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร ขุนนาคน) ซึ่งเป็นผู้ที่มีคุณูปการต่อสังคมไทยอย่างยิ่งจากการปฏิบัติราชการที่เกิดประโยชน์ประเทศชาตินานับประการสืบเนื่องมาจนทุกวันนี้ สามารถกล่าวได้ว่าความสำเร็จส่วนหนึ่งของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร ขุนนาคน) ในการปฏิบัติราชการ เกิดจากท่านผู้หญิงเปลี่ยนที่คอยสนับสนุนอยู่เบื้องหลัง² กล่าวคือ ท่านผู้หญิงเปลี่ยนมีความสามารถในการบริหารบ้านเรือน สามารถดูแลปกครองบุตรธิดาและบริวารได้อย่างเรียบร้อย ทำให้สามีไม่ต้องพะวงกิจการภายในครัวเรือน สามารถปฏิบัติภารกิจนอกบ้านได้อย่างเต็มความสามารถ ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวไว้ในหนังสือ *คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก* ความว่า

การที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นภรรยาควรนับว่าเป็นโชคสำคัญในประวัติท่าน เพราะท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นนารีที่เฉลียวฉลาด และสามารถในกิจการจะหาผู้ที่เสมอเหมือนได้โดยยาก ตรงกันกับภรรยาที่ยกย่องในพระบาลีว่า เปรียบด้วยมารดาและสหายของสามีรวมกันทั้ง 2 สถาน ท่านผู้หญิงเปลี่ยนสามารถรับดูแลการงานบ้านเรือน ตลอดไปจนพิทักษ์รักษาโภคทรัพย์ ทั้งปวงมิให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ต้องอนาทรร้อนใจ และเขาเป็นธุระในการต้อนรับเลี้ยงดูผู้ที่ไปมายังบ้านเรือนสามี บางที ถึงอาจช่วยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ตลอดไปจนในกิจการราชการไม่มีใครที่จะประมาณได้ว่าเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ได้รับประโยชน์และความสุขเพราะได้ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นภรณานั่นสักเท่าใด แต่ข้อนี้

¹ ดวงดาว ยังสามารถ. (2537). *บัลลังก์พระปิยะ: บทวิเคราะห์พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์*. หน้า 110.

² กรมศิลปากร, คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2547). *สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย*. หน้า 225.

ก็มีทั้งฝ่ายที่น่าสงสารโดยความที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้เคยอาศัยท่านผู้หญิงเปลี่ยน สิ้นกังวลในการกินอยู่มาเสียช้านาน เมื่อท่านผู้หญิงเปลี่ยนถึงแก่อนิจกรรม ท่านได้รับความเดือดร้อนแสนสาหัสก็ไม่อาจจะแก้ไขให้บรรเทาได้โดยลำพังตน จนเจ้าจอมพิศวีธิดาออกไปอยู่ปรนนิบัติแทนมารดาต่อมา ท่านจึงค่อยได้มีความสุขใจในตอนเมื่อแก่ชรามาจนถึงอสัญกรรม¹

ท่านผู้หญิงเปลี่ยนจึงเป็นสตรีเชื้อสายมอญผู้หนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนสามีในการปฏิบัติภารกิจด้านราชการ งานบ้านการเมือง โดยเฉพาะเมื่อครอบครัวต้องขาดผู้นำครอบครัวเป็นครั้งคราว เนื่องจากเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ต้องไปปฏิบัติราชการยังต่างประเทศ ท่านผู้หญิงเปลี่ยนต้องทำหน้าที่ในฐานะ “แม่บ้าน” และ “พ่อบ้าน” คือการควบคุมดูแลบุตรธิดาข้าทาสบริวาร รวมทั้งการรับเป็นภาระในการติดต่อจากข้าราชการเพื่อนร่วมงานผู้ใหญ่ผู้น้อย สถานต่อภารกิจของสามีที่ค้างค้ำ ช่วยแบ่งเบาภาระงานของสามี ปฏิบัติงานสนับสนุนภารกิจในหน้าที่ราชการของสามี สนองนโยบายของทางราชการ ได้แก่ การก่อตั้ง “สภาอุณาโลมแดง”²

2.3 บทบาทโดยอ้อมในการแสวงอำนาจสู่กลุ่มการเมืองของตน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นได้ชื่อว่าคุณ “มอญ” มีบทบาทอยู่ค่อนข้างโดดเด่นทั้งขุนนางฝ่ายหน้าและฝ่ายใน โดยฝ่ายหน้าก็ยังมีตระกูลขุนนางมอญรับราชการอยู่ในตำแหน่งสำคัญมาอย่างต่อเนื่อง ส่วนฝ่ายในขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากมีพระมเหสี คือ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี และยังมีเจ้าจอมที่เป็นสตรีมอญ สตรีเชื้อสายมอญอีกหลายท่าน ขณะนั้นประเทศไทยเริ่มเปิดรับชาวต่างชาติ มีการศึกษาเรียนรู้ขนบธรรมเนียมและภาษาของชาติตะวันตก แอนนา เลียวโนเวนส์* ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจ้างมาสอนหนังสือพระราชโอรสธิดา กล่าวว่าในราชสำนักขณะนั้นมีความเป็นมอญเข้มข้นมาก³ สตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญ ที่เป็นเจ้าจอมมารดา และเจ้าจอมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2527). *คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม 3*. หน้า 45.

² กรมศิลปากร, คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2547). *เล่มเดิม*. หน้า 225-226.

* แอนนากล่าวถึงตนเองในฐานะที่มีส่วนช่วยให้สยาม “ศิวิไลซ์” เนื้อความที่กล่าวถึงราชสำนักในทางเสื่อมเสีย บางแห่งเขียนขึ้นด้วยความเข้าใจคลาดเคลื่อน และบางเรื่อง “จริงเกินไป” ซึ่งหากสังเคราะห์ข้อมูลเหล่านั้นด้วยการคัดเอาอคติออกแล้ว นับว่ามีเหตุผลและหลักฐานน่าสนใจต่อการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ในราชสำนักขณะนั้น

³ มาร์กาเรต แกลนดอน. (2542). *แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม*. แปลโดย กัญญา แก้วไทย. หน้า 254.

ได้แก่ เจ้าจอมเล็ก เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น เจ้าจอมบุณนาค เจ้าจอมทับทิม เจ้าจอมจัน เจ้าคุณจอมมารดาสำลี และ พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย

ไม่ปรากฏหลักฐานว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปรานในตัวเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมากนักน้อยเพียงใด มีเพียงหลักฐานจากบันทึกของแอนนา ที่กล่าวว่า เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นไม่เป็นที่โปรดปรานนัก ซึ่งน่าจะเป็นเพราะทรงระแวงญาติพี่น้องของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นที่มีบทบาทสำคัญในการปกครองหัวเมืองที่เป็นปราการความมั่นคงของประเทศ ซึ่งมีเชื้อสายมอญ จะไม่เชื่อตรงจงรักภักดีต่อแผ่นดินไทย¹ คาดว่าส่วนหนึ่งสืบเนื่องมาจากกรณีของ "กบฏเจ้าฟ้าเหม็น" ซึ่งในครั้งนั้นพระองค์เจ้าชายทับ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) สรุปรายการสอบสวนว่ามีขุนนางร่วมก่อการทั้งสิ้น 10 ท่าน เป็นขุนนางมอญ 4 ท่าน และหนึ่งในนั้นคือ สมิงศิริบุญ² (โดด) บุตรเจ้าพระยามหาโยธา* (เจ่ง) แม้เหตุการณ์ในครั้งนั้นสื่อเค้าว่าเป็นการไร้ความ³ เพื่อ "ตัดไม้ไม่ไว้หน่อฆ่าพ่อไม่เลี้ยงลูก"⁴ เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระแวงขุนนางในตระกูล "คชเสนี" ถึงกับเคยลงโทษเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเมื่อครั้งทูลขอให้แต่งตั้งน้องชายเป็นเจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์แทนบิดาซึ่งเสียชีวิต

เรื่องที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นถูกลงโทษจำคุกนี้ สอดคล้องกับข้อความในตอนท้ายของพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีไปถึงแอนนา เลียวโนเวนส์⁵ ซึ่งขณะนั้นแอนนาเดินทางไปทำธุระและพักผ่อนอยู่ที่สิงคโปร์ พระราชหัตถเลขาลงวันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2407 ความว่า

No.18

ที่พักเมืองสวรรคโลก

สยาม

¹ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (มีนาคม, 2538). เล่มเดิม. หน้า 132.

² กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2546). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. หน้า 8.

* สมิงศิริบุญ (โดด) บุตรชายของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง คชเสนี) ไม่ปรากฏรายชื่อในหนังสือสาแหรกตระกูล ลำดับสกุลคชเสนี กับ โบราณคดีมอญ ของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ.

³ ปราบินทร์ เครือทอง. (2547). กบฏเจ้าฟ้าเหม็น: "โอรส" รัชทายาทพระเจ้าตาก "นัดดา" พระพุทธยอดฟ้าฯ. หน้า 135, และ 142-145.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 151.

⁵ ปราบินทร์ เครือทอง. (กุมภาพันธ์, 2547). จดหมายคิงมงกุฎถึงแอนนา เปลี่ยนจาก To เป็น Dear และคดีเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น. ศิลปวัฒนธรรม. 25(4). หน้า 97.

18 มีนาคม 2407

มาดาม สหายรัก

ฉันได้มาถึงที่นี่แล้วหลังจากใช้เวลาเดินทางอันยาวนาน แต่ก็ไม่มีอุปสรรคใด ๆ การเดินทางด้วยเรือเจ้าพระยาทำราบรื่นดี พวกเราทุกคนเสียดายที่เธอและหลุยส์ ลูกชายของเธอไม่ได้ร่วมเดินทางมากับพวกเราด้วยในการมาเยือนครั้งนี้ เพราะว่าที่นี่มีโบราณสถานในศาสนาพุทธ เช่น วัดและเจดีย์ ล้อมรอบอยู่มากมาย ระหว่าง 13 วัน ที่เราอยู่ที่นี้ จนกระทั่งถึงตอนเย็นวันพรุ่งนี้ โอรสและธิดาของฉันมีความสุขดี ตลอดการเดินทางนี้ พระองค์หญิงทักษิณชา ป่วย 3 วัน เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ป่วย 2 วัน พระองค์หญิงอุณากรรณ ป่วย 2 วัน ฉันและคนอื่น ๆ มีสุขภาพดี

Mr. W.H. Read จะกลับบางกอกทางบกเพื่อที่จะสำรวจกฎหมายประเทศในการที่จะวางสายโทรเลข เขาจะออกจากที่นี่พรุ่งนี้หรือไม่ก็มะรืนนี้ โครงการวางสายโทรเลขนั้นได้รับการสนับสนุนอย่างมากให้ดำเนินการต่อไป ฉันจะคุยกับเธอเรื่องที่เราคุยกันในตอนที่เรากลับไปยังบางกอก แต่อย่างว่าเป็นความลับ

ลูก ๆ ของฉันทุกคนได้ฝากคำอวยพรและความระลึกถึงมาถึงเธอด้วยความรัก เจ้าฟ้าฯ อยากจะเรียนภาษาอังกฤษต่อไป เขาเป็นที่รักที่สุดของฉัน ฉันหวังว่าเธอจะสอนเขาอย่างดีที่สุด เพราะเขาอยู่ในสถานภาพที่มีค่ามากในแผ่นดินของเรา

ฉันขอคงไว้ซึ่งความเป็นเพื่อนแท้ของเธอเสมอ

S.S. มหามงกุฎ R.S.

ในวันที่ 4748 ของการปกครอง

(ไม่ได้ประทับตรา)

ป.ล. กรุณาแจ้งให้ท่านกงสุล Mr.Thomas George Knox ทราบเกี่ยวกับ H.B. M. ถ้าเธอเห็นว่าสมควร

S.P.P. มหามงกุฎ R.S.

(ประทับตรา)

ป.ล.2 ฉันขอแจ้งให้เธอทราบว่าฉันได้ให้อภัยโทษแก่เจ้าจอมมารดาซอนกลินนักเรียนของเธอ ตามคำขอร้องของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ แล้ว

ความสำคัญของพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ที่เกี่ยวข้องกับเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น จึงอยู่ที่ประโยคสุดท้ายของพระราชหัตถเลขา คือ “ป.ล.2 ฉันทขอแจ้งให้เธอทราบว่าได้ให้ภักย์โทษแก่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น นักเรียนของเธอ ตามคำขอร้องของสมเด็จพระเจ้าพระยาแล้ว” เหตุการณ์ที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นถูกจำคุกนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือของแอนนาเรื่อง *The English Governess at the Siamese Court* บทที่ 12 เรื่อง *Shadows and Whispers of the Harem* เป็นเรื่องราวของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นถูกลงพระอาญาจำคุก เนื่องจากให้บุตรชายคือ พระองค์เจ้ากฤษฏาภินิหาร ถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงแต่งตั้งน้องชายของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเป็นเจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) แทนบิดาคือ พระยาดำรงศรีราชพลขันธ์ (จุ้ย คชเสนี)* ที่เสียชีวิตไปแล้ว โดยที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นไม่ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งบุคคลอื่นไปแล้ว

ตำแหน่งเจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) ตั้งแต่ท่านแรกจนถึงท่านที่ 8 เป็นบุคคลในตระกูล “คชเสนี” มาโดยตลอด เจ้าเมืองคนที่ 3-5 เป็นบุตรของพระยาดำรงศรีราชพลขันธ์ (จุ้ย คชเสนี) ทั้ง 3 คน และล้วนเป็นน้องชายของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นทั้งสิ้น ได้แก่ พระยามหาโยธา (นงแก้ว คชเสนี) บุตรคนที่ 5 ของ พระยาดำรงศรีราชพลขันธ์ (จุ้ย คชเสนี) พระขยันสงคราม (เจ๊ก หรือ เป๊ะ หรือทอง อาง คชเสนี) บุตรคนที่ 9 ของ พระยาดำรงศรีราชพลขันธ์ (จุ้ย คชเสนี) และ พระยาเกียรติ (ขุนทอง คชเสนี) บุตรคนที่ 6 ของ พระยาดำรงศรีราชพลขันธ์ (จุ้ย คชเสนี) ภายหลังจากการเสียชีวิตของ พระยาดำรงศรีราชพลขันธ์ (จุ้ย คชเสนี) ตำแหน่งเจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ก็ไม่พ้นไปจากบุคคลในตระกูลคชเสนี เพียงแต่จะเป็นสมาชิกสายไหนเท่านั้นเอง ซึ่งในระยะนั้นก็คงต้องเป็นบรรดาบุตรของพระยาดำรงศรีราชพลขันธ์ (จุ้ย คชเสนี) ซึ่งเป็นบุตรชายที่สืบเชื้อสายพระยานครเขื่อนขันธ์รามัญราชชาติเสนาบดีศรีลลิตีสงคราม (ทอมา คชเสนี) โดยตรงที่อยู่ขอบข่ายจะได้ขึ้นรับตำแหน่ง ทว่าการเรียงลำดับการเข้ารับตำแหน่งเจ้าเมืองนั้นมีได้เรียงตามลำดับอายุอาวุโส ซึ่งไม่แน่ชัดว่าพิจารณาที่ฐานะภรรยาของพระยาดำรงศรีราชพลขันธ์ (จุ้ย คชเสนี) ด้วยหรือไม่ ว่าเป็นภรรยาเอกหรืออนุภรรยา

มูลเหตุดังกล่าวข้างต้นจึงอาจเป็นเรื่องภายในที่ทำให้มีการแข่งขันกันเอง ในการวิ่งเต้นเข้ารับตำแหน่งเจ้าเมือง ระหว่างบุตรภรรยาเอกและบุตรที่เกิดจากอนุภรรยา และทำให้เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในการชิงตำแหน่งนี้ การที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นถูกขอร้องให้ยอมทำลาย

* พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 2394-2411

แอนนา เลียวโนเวนส์ อยู่ในประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2405-2410

ฉวีวรรณ ควรแสง ระบุในหนังสือ *เมืองปากกัณฑ์* ว่า พระยาดำรงศรีราชพลขันธ์ (จุ้ย คชเสนี) ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ ระหว่าง พ.ศ. 2410-2426

พระราชอำนาจ เนื่องจากมีเชื้อสายมอญโดยตรง ญาติพี่น้องของเจ้าจอมมารดาช่อนกลื่นและสายสัมพันธ์กับตระกูลขุนนางอื่น ๆ ล้วนมีบารมีมากในบ้านเมืองขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงระแวงบุคคลในตระกูลนี้จะคิดร้ายต่อแผ่นดิน¹ จากนั้นแอนนาได้ไปขอร้องให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ช่วยกราบทูลขอร้องภัยโทษให้กับเจ้าจอมมารดาช่อนกลื่น การที่แอนนาเข้าไปขอร้องให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ยื่นมือเข้ามาช่วยนั้น ด้วยเหตุผล 2 ประการคือ

(1) สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีอำนาจบารมีอย่างมากในแผ่นดินขณะนั้น ตั้งแต่การสนับสนุนให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ ซึ่งคนในตระกูลบุนนาคนี้ยังคงมีอิทธิพลในราชสำนักต่อเนื่องถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังมีความอึดอัดพระทัยในการบริหารงานแผ่นดินภายใต้คำแนะนำอย่างเข้มงวดของผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในช่วงที่พระองค์ยังไม่ทรงบรรลุนิติภาวะ²

(2) มีการสมรสระหว่างบุคคลในสายตระกูล “บุนนาค” และสายตระกูล “คชเสนี” มาอย่างต่อเนื่อง เช่น

ปราง คชเสนี นางสาวคนที่ 8 ของเจ้าจอมมารดาช่อนกลื่น ได้เป็นหม่อมคนหนึ่งในสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)³

พลอย คชเสนี นางสาวคนที่ 10 ของเจ้าจอมมารดาช่อนกลื่น ได้เป็นภรรยาพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค)

คุณหญิงปิว บุนนาค ธิดาสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) นางสาวของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ได้เป็นภรรยาของพระมหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี) อัครราชทูตกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ

แสดงให้เห็นว่าในช่วงเวลานั้นบุคคลในตระกูล “คชเสนี” กับบุคคลในตระกูล “บุนนาค” มีความใกล้ชิดกันมาก ซึ่งเป็นเพราะจุดกำเนิดของตระกูล “บุนนาค” นี้เกิดจากการสมรสกันระหว่างเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) กับคุณนวล นางสาวของคุณนาก (กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์) ทำให้ตระกูลบุนนาคที่เดิมเป็นตระกูลแขกเปอร์เซียแล้วเปลี่ยนมานับถือศาสนาพุทธได้ผนวกเข้ากับตระกูลมอญมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ภายหลังเมื่อได้สัมพันธ์กับตระกูล “คชเสนี” ที่มีความเป็นมอญเข้มข้น จึงเข้ากันได้อย่างสนิทสนม สมาชิกทั้ง 2 ตระกูลจึงผูกพันกันแน่นแฟ้น

¹ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (มีนาคม, 2538). เล่มเดิม. หน้า 132.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2516). พระราชพิธีสิบสองเดือน. หน้า 57-58.

³ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2508). เล่มเดิม. หน้า 39.

การถูกคุมขังของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นครั้งนั้นยังอยู่ในความทรงจำของลูกหลานในราชสกุล กฤดากร และตระกูล ศขเสนี มาโดยตลอด ลูกหลานบางท่านเชื่อว่าไม่ได้รับความเป็นธรรมจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์สุเอ็ด ศขเสนี นายกษมาคมไทยรามัญ¹ สืบเชื้อสายมาจากเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง ศขเสนี) กล่าวว่าได้รับการบอกเล่าจากคุณพ่อและคุณปู่² ว่าเรื่องที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นถูกคุมขังครั้งนั้นไม่น่าจะสืบเนื่องมาจากเรื่องการทูลขอให้แต่งตั้งพี่ชายเป็นเจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์แทนบิดา แต่ปักใจเชื่อว่าถูกคุมขังเพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระแวงบุคคลในตระกูลศขเสนีเป็นทุนเดิม³ กอรปกับการที่พระองค์มีพระสนมจำนวนมาก แต่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีโอกาสถวายตัวเพียงครั้งเดียวก็ตั้งครรรภ์ และให้ประสูติการพระโอรส จึงเป็นเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคลือบแคลงพระทัย ไม่ปักใจเชื่อว่าเป็นพระราชโอรสของพระองค์ ระแวงว่าเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีชู้ ถึงกับพระราชทานนามพระราชโอรสเพื่อเป็นการประชดประชันว่า “พระองค์เจ้ากฤษฏาภินิหาร” และทรงแสดงออกให้เห็นเสมอมาว่าไม่ทรงโปรดเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นและพระราชโอรสองค์นี้⁴ แต่อย่างไรก็ตามเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้ปฏิบัติตนตามจารีตอย่างเคร่งครัดเสมอมา จนเป็นที่ประจักษ์ชัด เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นสามารถฟันฝ่ามรสุมต่าง ๆ และได้รับความเคารพนับถือจากพระบรมวงศานุวงศ์ และ พระมหากษัตริย์รัชกาลต่อ ๆ มาทุกรัชกาล

3. บทบาทด้านส่งเสริมทำนุบำรุงขนบธรรมเนียมมอญ

บทบาทของสตรีมอญในราชสำนักที่เกี่ยวข้องกับศิลปวัฒนธรรม ที่ส่งอิทธิพลต่อราชสำนัก ทั้งในแง่ของความเชื่อถือศรัทธา จนนำไปสู่การรับเอาแบบอย่าง ตลอดจนถึงชื่อเสียงเกียรติยศของสตรีมอญนั้น ๆ ที่เกิดจากความเลื่อมใสของบุคคลรอบข้าง อันมีที่มาจากการรับเอาประเพณีแบบมอญเข้ายึดถือปฏิบัติ กระทั่งเกิดภาพพจน์ส่วนบุคคลและกลุ่มชาติพันธุ์มอญโดยรวม ผสมกับความเชื่อดั้งเดิม

¹ สยามคมไทยรามัญตั้งอยู่ ณ เลขที่ 79/12 ซอยสยามคมไทยรามัญ ถนนบางกระบือ แขวงสามคนโก้ เขตบางขุนเทียน กรุงเทพฯ.

² สุเอ็ด ศขเสนี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่โรงพยาบาลศิริราช แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ เมื่อ 24 กรกฎาคม 2548.

³ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (2538). เล่มเดิม. หน้า 132.

⁴ แหล่งเดิม. หน้าเดียวกัน.

ที่ถือว่า คนที่มีเชื้อสายมอญนั้น มักมีความสามารถทางดนตรีติดตัวมาแต่เกิด¹ และได้ชื่อว่ามีประเพณีที่งดงามและเคร่งครัดในขนบธรรมเนียมประเพณี

สตรีมอญในราชสำนักหลายท่านมีความสามารถด้านดนตรี ขับร้อง และการแสดงละคร เช่น เจ้าจอมมารดาป้อม เจ้าจอมมารดาอิม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เจ้าจอมมารดาเอม เจ้าจอมมารดาศิลา เจ้าจอมเพ็ง ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และ เจ้าจอมมารดาหวาด ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากมีพระประสูติกาลพระโอรสธิดา หรือได้รับการโปรดเกล้าฯเป็นพระภรรยาแล้ว จึงพำนักที่ในการแสดงต่อหน้าพระพักตร์ ทำการถ่ายทอดวิชาความรู้ทางเพลงเหล่านั้นแก่ข้าราชการฝ่ายในรุ่นต่อ ๆ มา เจ้าจอมมารดาที่มีพระโอรสทรงกรมและมีวังเป็นของตนเองแล้ว สามารถลาออกจากพระบรมมหาราชวังมาอยู่กับพระโอรส ดังเช่นเจ้าจอมมารดาศิลา ได้กราบถวายบังคมลาออกจากพระบรมมหาราชวังมาอยู่วังบ้านหม้อกับพระโอรส คือกรมพระพิทักษ์เทเวศน์ ได้ถ่ายทอดความรู้ด้านดนตรีและการขับร้องให้แก่สตรีในราชสำนัก บุตรหลาน และหลานสะใภ้ ทางเพลงของเจ้าจอมมารดาศิลาได้รับการสืบทอดมาจนกระทั่งปัจจุบัน

3.1 บทบาทด้านนาฏศิลป์ดนตรี

ชาวมอญชอบศิลปะ มีความสามารถทางดนตรี รักการขับร้องพ้อนรำ เมื่อต้องอพยพเข้ามาประเทศไทย ก็ได้นำเครื่องดนตรีต่าง ๆ และความรู้ทางการดนตรีติดตัวเข้ามาด้วย² เพลงมอญและดนตรีมอญจึงแพร่หลายมากในประเทศไทย เป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไป

สตรีมอญในราชสำนักมีบทบาทที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมด้านนาฏศิลป์ดนตรี ที่ส่งอิทธิพลต่อราชสำนัก ด้วยความสวยงาม ความสามารถ และอุปนิสัยของสตรีมอญเหล่านี้เมื่อเข้าไปรับราชการฝ่ายในอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ได้นำนาฏศิลป์และดนตรีมอญเข้าไปเผยแพร่ เกิดความนิยมชมชอบจนเกิดการเอาแบบอย่าง และเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางทั้งในและนอกราชสำนัก นาฏศิลป์ดนตรีมอญที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทย ได้แก่

. มอญรำ

มีหลักฐานว่าการแสดงมอญรำ เป็นการแสดงชั้นสูง มีปรากฏในพระราชพิธีสำคัญของราชสำนักไทยมาตั้งแต่สมัยธนบุรี เมื่อครั้งมีพิธีสมโภชพระแก้วมรกต และในสมัยรัตนโกสินทร์ งานพระราชพิธีสำคัญต้องมี “มอญรำ” ด้วยเสมอ ดังจารึกวัดปรมย์ยิกาวาส จังหวัดนนทบุรี ที่พระบาทสมเด็จพระ

¹ พูนพิศ อมาตยกุล. (2529). เล่มเดิม. หน้า 11.

² สโมสรศิลปวัฒนธรรม. (ธันวาคม, 2546). แลกพาหย์ของหนีพม่าจากเมืองมอญถึงเมืองปทุมธานี: ชะอุ่ม ดนตรีเสนาะ ผู้สืบทอดของมอญจากบรรพบุรุษ. ศิลปวัฒนธรรม. 25(2) หน้า 140-141.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯให้จารึกไว้ ได้กล่าวถึงมหรสพในงานฉลองสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนี้

มหรสพ	ครบเครื่องพ็อน	ประจำงาน
โขมหนุ่น	ละครขาน	พาทยฆ้อง
มอญรำ	ระบำการ	จำอวด เอ๊กเอย
ครีกรักรื่น	กึ่งปีก้อง	จวบสิ้นการฉลอง*

สำหรับสังคมสามัญชนภายนอกราชสำนักก็ยังคงกล่าวถึง “มอญรำ” ในฐานะของการแสดงที่งดงามน่าชม ชื่อเสียงดังกล่าวปรากฏในบทเพลงต้นกำรำเคียว เพลงพื้นบ้านแถบอำเภอโพธาราม และ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ความว่า

ร่อนกันเกิดนางเอย...เอ๋ยราแม่ร่อน...
 ร่อนรีร่อนแม่ร่อน...
 ร่อนรีร่อนแม่ร่อน รูปร่างเหมือนนางระบำ
 แม่เอ๋ยช่างรำ แม่คุณช่างร่อน
 อ่อนแอ้นแขนอ่อน รูปร่างเหมือนมอญรำเอย¹

สันนิษฐานว่าการแสดง “มอญรำ” นี้เป็นการแสดงชั้นสูงที่ใช้แสดงหน้าพระที่นั่ง รวมทั้งได้มีโอกาสได้แสดงต่อหน้าพระพักตร์พระมหากษัตริย์ไทยด้วยหลายครั้ง² สตรีมอญในอดีตจึงมักชวนชวายนหาครูมอญรำที่ฝีมือดี เพื่อขอถ่ายทอดวิชามอญรำไว้ติดตัว เพราะนอกจากการเป็นแม่บ้านแม่เรือน มีวิชาการครัว เย็บปักถักร้อยแล้ว การรำมอญยังเป็นวิชาหนึ่ง ซึ่งแสดงออกถึงความเป็นกุลสตรีมอญอย่างแท้จริง ลีลาท่ารำอ่อนช้อย เรียบง่ายแต่มีความประณีตในการรำรำ การแสดงมอญรำจึงเป็นการแสดงที่นุ่มนวลน่าชม เน้นลีลาการบิดพลิ้วข้อมือ การใช้สะโพก แม้แต่เท้าก็ไม่ยกพื้นพื้น ใช้เพียงการถัดฝ่าเท้าไปมาเท่านั้น นักแสดงมอญรำที่เชี่ยวชาญจึงอาจเป็นที่ต้องพระทัยของพระมหากษัตริย์โปรดเรียกรับใช้ใกล้ชิดเป็นนางสนมนางใน หรืออาจเลื่อนขั้นเป็นเจ้าของได้ในที่สุด

* จารึกในพระอุโบสถวัดปรมัยยิกาวาส จังหวัดนนทบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯให้จารึกไว้ เมื่อครั้งทรงโปรดเกล้าฯให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดปรมัยยิกาวาส เมื่อ พ.ศ. 2418.

¹ รงค์ วงศ์สวรรค์. (2541). *เมนูบ้านทำขวัญ*. หน้า 281.

² วัดปรมัยยิกาวาส. (2540). *เล่มเดิม*. หน้า (8).

สตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญ ที่เข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายในหากมีรูปร่างหน้าตา สวยงาม และมีความสามารถในการแสดงละคร ถ้าได้แสดงต่อหน้าพระพักตร์ ก็เท่ากับมีโอกาสได้ เลื่อนฐานะขึ้นเป็นเจ้าจอม ในบรรดาสตรีกลุ่มนี้ได้แก่ เจ้าจอมมารดาอ้อม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นเจ้าจอมละครหลวงมาตั้งแต่สมัยธนบุรี ได้รับฉายาว่า "อ้อมอิเหนา" นับเป็นสตรี มอญท่านหนึ่งที่มีหน้าตาสวยงามโดดเด่น มีความสามารถสูงในการแสดงละคร จึงได้เลื่อนฐานะจาก เจ้าจอมละคร เข้าถวายงานรับใช้ใกล้ชิด กระทั่งมีพระธิดาคือ พระองค์เจ้าหญิงจกจั่น

กลุ่มธิดาพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เป็นเจ้าจอมพี่น้องที่มีทั้งหมดด้วยกัน 3 ท่านคือ (1) เจ้า จอมมารดาป้อม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นละครหลวง แสดงเป็นตัวสีดา มีฉายา เรียกกันว่า "ป้อมสีดา" (2) เจ้าจอมมารดาเอม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นเจ้า จอมละคร แสดงเป็นตัว "บุษบา" และ (3) เจ้าจอมเพ็ง ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นเจ้าจอมละครเช่นกัน แสดงเป็นตัว "บาทย่น" ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ ธิดาของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ล้วนแต่มีหน้าตางดงาม ซึ่งน่าจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้พระยารัตนจักร (หงส์ทอง) สามารถ นำขึ้นถวายเข้ารับราชการฝ่ายใน เพราะหากธิดาของตนเป็นที่โปรดปราน พระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ก็ ย่อมได้อานิสงส์ด้วย

ข. ปี่พาทย์มอญ

การเข้ามาของปี่พาทย์มอญในราชสำนักไทย มีเหตุเกี่ยวพันด้วยกรมสมเด็จพระเทพศิรินท รามาตย์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระองค์ท่านสิ้นพระชนม์ตั้งแต่พระชนมา ยูยงน้อย ยังมีได้แสดงบทบาทอื่นใดออกมาให้ปรากฏ คงเพียงแต่รับสนองงานตามพระราชประสงค์ เมื่อมีพระโอรสธิดาก็ทำหน้าที่อภิบาลดูแลแต่เพียงเท่านั้น

เมื่อกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดพิธีอย่างมอญ รวมทั้งจัดให้มีปี่พาทย์มอญบรรเลงภายในงานพระบรมศพด้วย นับ เป็นการนำปี่พาทย์มอญมาบรรเลงในงานศพซึ่งเป็งานหลวงครั้งแรก ดั้งบันทึกในหนังสือ สาส์น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ความว่า

ปี่พาทย์มอญทำในงานหลวงครั้งแรกเมื่องานพระศพสมเด็จพระเทพศิริน ทรา บรมราชินี ในรัชกาลที่ 4 ด้วยทูลกระหม่อมทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระ เทพศิรินทราฯ ทรงเป็นเชื้อมอญ คงเป็นเพราะเหตุนี้ งานพระศพพระเจ้าลูกยา เธอในรัชกาลที่ 5 จึงได้โปรดให้มีปี่พาทย์มอญเพิ่มขึ้น โดยเป็นเชื้อสายของพระ

เทพศิรินทราวฯ คนภายนอกอาจจะเอาอย่างงานพระศพหลวงไปเพิ่มหรือไปหา
เฉพาะปี่พาทย์มอญมาทำในงานศพโดยไม่รู้เหตุเดิม แล้วทำตามกันต่อมาจนเลย
เข้าใจว่างานศพต้องมีปี่พาทย์มอญจึงจะเป็นศพผู้ดี¹

สตรีมอญที่มีความสามารถโดดเด่นในการเล่นเครื่องดนตรี ทั้งมอญและไทยบรรเลงเพลง
มอญและเพลงไทยคือ เจ้าจอมมารดาซอหนักลิ้น ท่านมีความสามารถทางดนตรีอย่างมาก ท่านเล่น
เครื่องดนตรีได้หลายชนิด เช่น ซอมอญสามสาย จะเข้มอญ* ซ้องมอญ พิณมอญ และขลุ่ยมอญ² ท่าน
เล่นได้ทั้งเพลงมอญแท้ และเพลงมอญพันทาง ที่ครูดนตรีไทยและครูดนตรีมอญนำทำนองมอญมาแต่ง
ใหม่ในเมืองไทย

เพลงมอญแบบของแท้ดั้งเดิมได้แก่ เจ้้นหางใหม่ แปรมะงพลุทะแย กชาสี่บท ฉิ่งหงสา สะ
เกาะร่มเมื่อยะ ผีอกเซโรต ตีโตดเถาะปะปี่ ซ็อกกะลา สะโกเกรียง อะโรงอะซาม สะยะมางมาง ยั้งชาน สะ
แยปะแล³ เป็นต้น ส่วนเพลงมอญที่มาแต่งใหม่ในเมืองไทย ได้แก่ มอญรำดาบ มอญตัดแต่ง มอญทำ
อิฐ มอญกละ มอญร้องไห้ มอญอ้อยอิง แขกมอญบางช้าง แขกมอญบางขุนพรหม⁴ เป็นต้น

เพลงแขกมอญบางช้าง ดังได้กล่าวแล้วว่าเกิดจากการสมรสกันระหว่างบุคคลในตระกูล
“แขก” และ “มอญ” กล่าวคือมีผู้แต่งเพลงดังกล่าวให้ในโอกาสที่นายบุญนาค (เจ้าพระยาอรรคมหา
เสนา) สมรสกับคุณนวล พระชนิษฐาของคุณนาก⁵ (กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) ส่วนเพลงแขก
มอญบางขุนพรหม เกิดจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ท่านเป็นเจ้าของ
และประทับอยู่ที่วังบางขุนพรหม และพระมารดาของท่านคือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิมมาลย์มารศรี
พระอัครราชเทวี เป็นธิดาของเจ้าคุณจอมมารดาสำลี สืบเชื้อสายมาจาก “แขก” และ “มอญ”⁶ สมเด็จพระ

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, และ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. (2505). *สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่มที่ 18*. หน้า 236-237.

* จะเข้มอญ เป็นเครื่องดนตรีชิ้นหนึ่ง วิธีการเล่นเหมือนกับจะเข้ไทย แต่จะเข้ของมอญมีรูปร่างลักษณะ
เหมือนจะเข้ที่เป็นสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ

² หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). *เล่มเดิม*. หน้า 22.

³ สุเอ็ด คชเสนี. (กรกฎาคม-กันยายน, 2527). *เล่มเดิม*. 10(3). หน้า 63.

⁴ สมภพ ภิรมย์. (2525). มอญ. ใน *รวมเกสรพิภพและประวัติศาสตร์ชนชาติมอญ*. หน้า 72.

⁵ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2543). *เล่มเดิม*. หน้า 20.

⁶ แหล่งเดิม. หน้า 79.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้ใช้ทำนองเพลงของแขกและมอญในการแต่งเพลงดังกล่าว

ค. การขับร้อง

เจ้าจอมมารดาศิลา ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ราชินีกุลบางช้าง เป็นสตรีมอญที่มีความสามารถทางดนตรีติดตัวมาจากสายตระกูล เนื่องจากตระกูลมอญทางบางช้างเมืองอัมพวา มีความสามารถทางดนตรีในระดับสูง ได้ชื่อว่าเป็นตระกูลของศิลปินเพลงไทย มีฝีมือทางดนตรีและการร้องรำทำเพลง¹ เจ้าจอมมารดาศิลาทำหน้าที่นักดนตรีและนักร้อง ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงโปรดปรานทางด้านบทกวี การละคร และดนตรีเปี่พาทย์ทุกชนิด เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระราชทานบทกลอน หรือบทวรรณคดีที่เพิ่งพระราชนิพนธ์เสร็จแล้วส่งให้เจ้าจอมมารดาศิลาบรรจุคำร้องทำนองเข้าไป แสดงให้เห็นว่าท่านมีความสามารถทางดนตรีสูง มีข้อมูลเพลงอยู่ในสมองมาก ความจำดี และมีความคิดสร้างสรรค์ในการเลือกนำทำนองเพลงต่างๆ ออกมาประกอบให้สอดคล้องกับอารมณ์ของวรรณคดีและทำรำ² ก่อนส่งให้ฝ่ายอื่น ๆ นำไปฝึกซ้อมทำรำ

เจ้าจอมมารดาศิลาได้ถ่ายทอดความสามารถทางดนตรี ต่อเพลงให้กับบุตร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระพิทักษ์เทเวศน์) หลาน (หม่อมเจ้าสิงหนาท ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็น พระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิ์) และหลานสะใภ้ในตระกูลหลายท่าน เช่น หม่อมแสง หม่อมศิลา หม่อมเปรม ในพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิ์ และ หม่อมส้มจิ้น ทางเพลงที่เจ้าจอมมารดาศิลาต่อให้หม่อมศิลา ยังได้รับการถ่ายทอดให้กับนักร้องสตรีในราชสำนัก ได้แก่ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นางสาวเยียม ณ นคร (คุณหญิงรามบัณฑิต สิทธิเศรณี) และยังต่อเพลงให้กับบรรดาภรรยาของเหลน คือเจ้าพระยาเทเวศน์วงศ์วิวัฒน์ (หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร) กลุ่มนี้มีทั้งที่เป็นนักแสดงและนักร้อง ชำนาญทั้งละครนอก ละครใน ได้แก่ หม่อมเจริญ หม่อมมาลัย³ หม่อมจันทร์⁴ และหม่อมคร้าม⁵ ปัจจุบันทางเพลงของเจ้าจอมมารดาศิลาได้ตกทอดมาถึงคุณหญิงไพฑูริย์ กิตติวรรณ เป็นทางขับร้องของตระกูลดนตรี "บ้านพาทย์โกสัล" ของกองดุริยางค์ทุกเหล่าทัพ และบรรดาลูกศิษย์ของจางวางทั่ว

¹ พูนพิศ อมาตยกุล. (2529). เล่มเดิม. หน้า 11.

² แหล่งเดิม. หน้า 3.

³ แหล่งเดิม. หน้า 46-48.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 49-52.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 42-45.

เจ้าจอมมารดาศิลาได้ถ่ายทอดความรู้ความสามารถทางดนตรีให้กับบุตรหลานในตระกูลมาอย่างต่อเนื่อง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระพิทักษ์เทเวศน์ โอรสของท่านนั้นมีความสามารถทางนาฏศิลป์ ดนตรีอย่างมาก มีสำนักทางดนตรีของตนอยู่ที่วังบ้านหม้อ และส่งต่อมาถึงหลานชายคือ หม่อมเจ้าสิงหนาท ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็น พระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูจตุรศฤทธิ ดำรงตำแหน่งเจ้ากรมมหรสพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้รับผิดชอบในการจัดแสดงดนตรีในงานพิธีสำคัญ¹ ทางดนตรีของเจ้าจอมมารดาศิลาได้ส่งผ่านมาถึง เจ้าพระยาเทเวศน์วงศ์วิวัฒน์ (หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร) และเป็นที่ยุ่จักกันดีทั่วไปในชื่อเสียงทางดนตรี "วังบ้านหม้อ" จึงนับว่าวังบ้านหม้อเป็นสำนักสร้างนักร้องนักดนตรีที่สืบทอดทางดนตรีมาจากเจ้าจอมมารดาศิลาได้อย่างมีเอกลักษณ์และต่อเนื่อง

สตรีมอญที่เริ่มแรกเข้ารับราชการในหน้าที่นักดนตรีกล่อมพระบรรทม และต่อมาได้ถวายงานรับใช้ใกล้ชิด คือ เจ้าจอมมารดาวาด แต่เดิมท่านมีหน้าที่ขับร้องประจำวงขับกล่อมพระบรรทมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร่วมกับเจ้าจอมท่านอื่น ๆ ประกอบเป็นวงมโหรีเครื่องสี่ ประกอบด้วยซอสามสาย กระจับปี่ โทน กรับพวง โดยปกติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเสด็จเข้าที่บรรทมหลังเสร็จสิ้นพระราชภารกิจเวลาประมาณ 1-2 นาฬิกา เจ้าจอมที่อยู่เฝ้าพระที่นั่งนั้น นอกจากจะอยู่เฝ้าเป็นพนักงานถวายอยู่จนแล้ว ที่เหลือมีหน้าที่บรรเลงดนตรีและขับร้องเพลงกล่อมบรรทม²

การขับร้องเพลงกล่อมพระบรรทมนี้อาจบรรเลงอยู่ในห้องที่ใกล้กับห้องพระบรรทม พอที่เสียงบรรเลงดนตรีและเสียงขับร้องได้ยินถึงห้องพระบรรทมได้โดยไม่ต้องเดินไป การร้องเพลงกล่อมพระบรรทมนี้อาจขับไปเรื่อย ๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงหลับหรือทรงฟังก็ไม่เป็นที่สำคัญ คาดว่าเมื่อเด็กพอสมควรแล้วก็ยุติลงไปเอง และการบรรเลงนี้มีเฉพาะบางคืน

ดนตรีมอญแพร่หลายขึ้นในยุคต่อมา เนื่องจากครูดนตรีมอญและครูดนตรีไทยแลกเปลี่ยนทางดนตรีซึ่งกันและกัน รวมทั้งมีการสมรสกันระหว่างสมาชิกในตระกูลดนตรีมอญและสมาชิกในตระกูลดนตรีไทย จึงมีการถ่ายทอดเพลงมอญไปสู่ครูดนตรีสำนักต่าง ๆ จนทำให้เพลงมอญแพร่หลายอยู่ในสังคมไทยทุกวันนี้ และเมื่อนับเฉพาะเพลงที่มีคำว่ามีมอญผสมอยู่ก็มีจำนวนมากถึง 17 เพลง เช่น มอญดูดาว มอญชมจันทร์ มอญรำดาบ มอญขว้างดาบ มอญตัดแต่ง มอญอ้อยอิง มอญกละ มอญร้องไห้ มอญยกศพ มอญนขมิ้น กราวรำมอญ มอญแปลง มอญทำอิฐ แยกมอญบางช้าง แยกมอญ

¹ พูนพิศ อมาตยกุล. (2529). เล่มเดิม. หน้า 37.

² แหล่งเดิม. หน้า 2.

บางขุนพรหม¹ เป็นต้น นอกจากนั้นเป็นเพลงมอญทำนองโบราณที่มีมาแต่เมืองมอญ และที่แต่งใหม่ทั้งโดยครูเพลงมอญและครูเพลงไทยในเมืองไทย ที่ชื่อเพลงเป็นภาษามอญ เช่น ยาดเล้ เต้าอะเยีย และที่ไม่ปรากฏคำว่ามอญหรือภาษามอญอยู่ในชื่อเพลง และแม้แต่การนำเอาทำนองเพลงมอญไปดัดแปลงเป็นเพลงลูกทุ่งไทยอีกจำนวนมาก

ความเป็นเอกทางด้านดนตรีของชาวมอญนี้มีให้เห็นมากมาย ตัวอย่างหนึ่งคือครูโชติ ดุริยพันธ์ ซึ่งมีเชื้อสายมอญ ความสามารถของท่านเป็นที่ยอมรับในวงการดนตรีไทย ท่านมีบทเพลงที่จะต้องร้องเป็นบทไหว้ครูก่อนเล่นดนตรีทุกครั้ง เป็นบทที่กล่าวบูชาครูเพลงชาวมอญ ดังนี้คือ

ข้าขอกราบกำประนมกร ไหว้ครูมอญที่อยู่ไกลในหงสา
ได้ค้นคิดประดิษฐ์เพลงอันลือชา ดุจสำเนียงภาษาของรามัญ²

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ครูโชติ ดุริยพันธ์ ท่านยังคงระลึกถึงบุญคุณของบรรพชน ที่ได้ให้ชีวิตและประสิทธิประสาทวิชาการดนตรีทางมอญมาให้ ทั้งยังเชิดชูความเป็นเอกทางด้านดนตรีของครูเพลงชาวมอญอีกด้วย

ง. นาฏดนตรี

นาฏดนตรี หรือ “ลิเก” มีที่มาจากพิธีกรรมทางศาสนาของชาวฮินดู เรียกว่า “ชาคร” ชาวมุสลิมได้นำมาดัดแปลงเป็นบทสวดสรรเสริญพระเจ้า เรียกว่า “ยิเก” ต่อมาได้ผสมผสานกับละครรำ และวงปี่พาทย์ของไทยกลายเป็นละครแบบใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเรียกการแสดง “ยิเก” ว่า “ลิเก” เป็นพระองค์แรก และคนทั่วไปก็ใช้เรียกอย่างเป็นทางการแต่นั้นมา ลิเก ได้รับความนิยมจากชาวบ้านมาก เพราะเป็นการแสดงที่ไม่ยึดถือรูปแบบตายตัวอย่างละคร มีการประยุกต์การแต่งกาย การร้อง การรำ และดนตรีเข้ากับยุคสมัยอยู่เสมอ

ลักษณะเด่นของการแสดงลิเกในปัจจุบันคือ การแต่งกายที่พัฒนาแบบมาจากลิเกทรงเครื่อง ลักษณะเด่นของลิเก มีเพลงดำเนินเรื่องที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะคือ “เพลงรานีเกลิง” ดอกดิน เลือสง่า เป็นผู้แต่ง โดยนำทำนองมาจากเพลง “มอญครวญ”³ ส่วนเครื่องดนตรีนั้นนิยมใช้วงปี่พาทย์มอญ คำ

¹ สมภพ ภิรมย์. (2525). เล่มเติม. หน้า 72.

² นิคม มัชฌมาน. (2531). ประวัติความเป็นมาของหนังสือมอญ. ใน *สถิติประชากรมอญปัจจุบัน: เกี่ยวกับคนมอญและชนชาติมอญ*. หน้า 12.

³ นงคันุช ไพรพิบูลยกิจ. (2542). ลิเก. หน้า 34.

นิยมอย่างหนึ่งในปัจจุบันคือ เวทีลีเกเนียมทำเป็น 2 ชั้น วางเครื่องดนตรีไว้ชั้นบน วางห้องมอญเรียงเป็นแถวด้านหน้าจำนวนมากยิ่งดี แสดงความหรูหราของวง

ผู้ที่ริเริ่มการแสดงลีเกทองเครื่องนี้คือ พระยาเพชรปानी (ตรี) ดัดแปลงมาจากชุดข้าราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งเปิดวิกแสดงเก็บค่าเข้าชมด้วย สตรีมอญท่านหนึ่งที่ได้เป็นผู้ริเริ่มเปิดวิกแสดงลีเกทองเครื่อง รวมทั้งปรับปรุงรูปแบบลีเกทองเครื่องในยุคแรก ๆ คือ หม่อมสุภาพ¹ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ วิกลีเกของหม่อมสุภาพอยู่ย่านสามยอด (บางลำพู)

3.2 บทบาทด้านงานฝีมือ

ศิลปวัฒนธรรมมอญนั้นประณีตละเอียดอ่อน และผสมกลมกลืนอยู่ในศิลปวัฒนธรรมไทยหลายแขนง² และความเป็นช่างฝีมือ ทางดนตรี ร้องรำ ล้วนติดตัวมากับคนมอญด้วยเสมอ³

ก.การเย็บปักถักร้อย

ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ท่านมีความสามารถในการประดิษฐ์ดอกไม้แห้ง ดอกไม้สด และดอกไม้ขี้ผึ้งอบหอม ท่านมีความสามารถในการเย็บปักถักร้อย งานของท่านมีความประณีตงดงาม ได้สร้างชื่อเสียงทั้งแก่ตัวท่าน วงศ์ตระกูล และประเทศชาติอย่างมาก ได้แก่ งานปักผ้ารูปเสื่อลายพาดกลอน ซึ่งได้รับพระราชทานรางวัลจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รางวัลชนะเลิศระดับโลก รับเงินรางวัลหลายพันเหรียญสหรัฐ ในการส่งเข้าประกวดที่ประเทศสหรัฐอเมริกา⁴

ข.การทำเครื่องประดับ

เจ้าจอมมารดาชอนกลินได้รับการถ่ายทอดความเป็นแม่บ้านแม่เรือนมาจากครอบครัวเช่นเดียวกับสตรีมอญท่านอื่น ๆ อุปนิสัยเจ้าจอมมารดาชอนกลินประการหนึ่งคือ ท่านมักชอบลงมือทำงานการบ้านการเรือนตลอดจนงานช่างด้วยตนเอง ทำเป็นแบบอย่างแก่คนใกล้ชิดได้เห็นและปฏิบัติตาม สร้างความประทับใจแก่บุคคลรอบข้าง ที่นับว่าโดดเด่นเป็นพิเศษคือ การทำเครื่องประดับ เช่น ท่านชอบทำทอง มีเครื่องมืออุปกรณ์ทำทองพร้อม เครื่องประดับที่ท่านทำได้แก่ แหวน กำไล ไช้ทอง

¹ นงคฺนุช ไพโรพินุลยกิจ. (2542). เล่มเดิม. หน้า 31.

² พูนพิศ อมาตยกุล. (2529). เล่มเดิม. หน้า 73.

³ แหล่งเดิม. หน้า 11.

⁴ กรมศิลปากร, คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2547). เล่มเดิม. หน้า 225.

และสร้อยคอ ซึ่งทำนลงมือหลอมและรีดทองด้วยตนเองทุกขั้นตอน ทำเป็นรางวัลและของกำนัลสำหรับให้ลูกหลานและบริวารในเทศกาลสงกรานต์ หรือปีใหม่ของไทย¹

ค.การทำตาลปัตร

การทำตาลปัตรนี้เป็นงานออกแบบและงานหัตถกรรมชั้นสูงที่มีความประณีตมาก ผู้ที่มีชื่อเสียงในการทำตาลปัตรนี้คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (พระองค์เจ้าจิตเจริญ) โอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระสัณห์พันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรณราย (พระขนิษฐาต่างพระชนนีของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ธิดาของกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ เกิดแต่หม่อมกิม) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีเชื้อสายมอญทางพระอัยกา ทรงเป็นต้นราชสกุล "จิตรพงศ์"

ตาลปัตรที่ถือเป็นงานฝีมือและมีสตรีมอญเข้าไปมีบทบาทเกี่ยวข้องด้วยนั้น ได้แก่ การที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนแบบถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ โอรสเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่น สำหรับงานฉลองอายุเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่นครบ 73 ปี เมื่อ พ.ศ. 2451 เนื่องจากทรงเห็นว่าเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่นเป็นมอญ สืบเชื้อสายมาจากเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ คชเสนี) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ จึงเขียนแบบให้มีเอกลักษณ์มอญ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศฯ ทรงเขียนถวายกรมพระนเรศฯ สำหรับงานฉลองอายุ เจ้าจอมมารดาชอนกลิ่น รัชกาลที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2451 เจ้าจอมมารดาชอนกลิ่นเป็นเชื้อสายเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) สกุลคชเสนี จึงทรงเขียนคาถาเป็นอักขระมอญ ขอบข้างบนเป็นระบายฉัตร หมายถึงราชบริวาริกา สองข้างเป็นช่อมปากดอกไม้ และข้างล่างเป็นตะคันเผา เครื่องหอม ซึ่งล้วนเป็นเครื่องทำให้เกิด "กลิ่น" หอม คาถาแปลว่า "ธรรมเหล่าใด เกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับของธรรมเหล่านั้นด้วย พระมหาสมณะ ตรัสสอนอย่างนี้"²

¹ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 19.

² กรมศิลปากร. (2546). ตาลปัตร: ฝัพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. หน้า

ง.การแต่งกาย

ถือเป็นคนศิลปะอย่างหนึ่ง เจ้าจอมมารดาวาด ธิดาพระนมปรก นอกจากทำหน้าที่เล่นดนตรี และขับร้องกล่อมพระบรรทมแล้ว ยังทำหน้าที่เจ้าพนักงานพระภูษา มีหน้าที่จัดเปลี่ยนฉลองพระองค์ และผ้าทรงสำหรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นการทำหน้าที่ที่ต้องอาศัยความละเอียดอ่อนเอาใจใส่ และมีศิลปะในตัวด้วยไม่น้อย เป็นต้นว่าการเลือกรูปแบบเสื้อผ้า สีสัน ให้เข้ากับพระราชภารกิจ และค่านิยมตามวันในแต่ละสัปดาห์* รวมทั้งการวางแผนการตัดเย็บล่วงหน้าเพื่อแต่งฉลองพระองค์ในโอกาสต่อ ๆ ไป แม้จะเป็นการนำเสนอเพื่อทรงพิจารณา แต่หากเสนอด้วยความเข้าใจ และมีศิลปะ พร้อมถวายน่าแนะนำเล็กน้อยเพิ่มเติม ก็จะทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพิจารณาได้ง่ายขึ้น หรือมีทางเลือก และแนวทางรูปแบบใหม่ ๆ มากขึ้น ดังที่มีเรื่องเล่าว่า ทุกครั้งที่จะมีการแต่งพระองค์ เจ้าจอมมารดาวาดจะยกเอาผ้าทรงออกมากองเป็นตั้งสูงเพื่อถวายน่าเลือก จนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรัสล้อเลียนเสมอ ๆ ว่า "...ยังกับแขกขายผ้า..."¹

3.3 บทบาทด้านโภชนาการ

อาหารไทยหลายชนิด มีที่มาจากอาหารมอญ ได้รับอิทธิพลทั้งรูปแบบและรสชาติจากความใกล้ชิดคุ้นเคยกับชาวมอญทั้งในราชสำนัก และในระดับสามัญชน ชาวไทยคุ้นเคยกับชาวมอญ รวมทั้งคุ้นชินกับรสชาติอาหารมอญ แม้เมื่อสตรีมอญปรุงอาหารไทยก็ได้รับความนิยม และถูกปากชาวไทย เนื่องจากมีความสามารถในการปรุงอาหารติดตัวอยู่ในสายเลือด และได้รับการถ่ายทอดมาในสายตระกูลอย่างต่อเนื่อง

คุณหญิงม่วง ธิดาเจ้าคุณชูโต ราชินิกุลบางช้าง เป็นสตรีมอญที่มีความสามารถในการปรุงอาหารอย่างยิ่ง ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ ได้บันทึกเอาไว้ในหนังสือ *ตำราแม่ครัวหัวป่าก์* เกี่ยวกับการปรุงอาหารของคุณหญิงม่วงไว้ดังนี้

ปลาแห้งผัดอย่างนี้ รสขี้ได้ เข้ากันกับปลาแห้ง ชักหวานและกรอบร่วนดี สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ โปรดปลาแห้งชนิดนี้ ที่ท่านเคยทานครั้งคุณม่วงยังมีชีวิตอยู่ เมื่อท่านถึงอนิจกรรมไปแล้วต้นรัชกาลที่ 3 ภายหลังมา สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ ยังให้สืบถามข่าวไพร่คนครัวของคุณม่วงที่ผัดปลาแห้งเป็น ได้อำแดงลิ้ม

* คตินิยมการแต่งกายด้วยเสื้อผ้าตรงกับสีประจำวัน ได้แก่ วันอาทิตย์ สีแดง วันจันทร์ สีเหลือง วันอังคาร สีชมพู วันพุธ สีเขียว วันพฤหัสบดี สีส้ม วันศุกร์ สีฟ้า และวันเสาร์ สีม่วง.

¹ พูนพิศ อมาตยกุล. (2529). เล่มเดิม. หน้า 12.

ว่าคนครัวมาผิดให้ท่านรับประทาน โปรดให้รางวัลถึง 5 ตำลึง ผ้าถุงผ้าห่มสำหรับ
หนึ่ง¹

ฝีมือการปรุงอาหารของคุณหญิงม่วง นอกจากปลาแห้งผัด ยังมีรายการอาหารอื่น ๆ อีกมาก
รวมทั้ง ตำราปรุงปลาร้างบ สูตรของคุณหญิงม่วง ที่ได้รับการถ่ายทอดมาถึงท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกร
วงศ์ และท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ ได้บันทึกเอาไว้ใน *ตำราแม่ครัวหัวป่าก์* ซึ่งเป็นที่รู้จักแพร่
หลายและนิยมปรุงรับประทานกันทั่วไป²

ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ นับว่าเป็นสตรีมอญที่ฉลาดหลักแหลม เป็นกุลสตรี รักความ
ประณีต มีความคิดสร้างสรรค์ มีความสามารถในการประกอบอาหารคาวหวานรูปแบบแปลกใหม่ ทำ
ขนมลูกชุบเลียนแบบผักผลไม้ของจริงอย่างชนิดที่ไม่เคยมีใครทำมาก่อน การแกะสลักผักผลไม้ ได้
ประณีตสวยงามขึ้นชื่อ ได้รับการชื่นชมทั้งจากชาวไทยและชาวต่างประเทศ ท่านเป็นผู้เขียนตำราทำ
กับข้าว *“ตำราแม่ครัวหัวป่าก์”* เป็นตำราทำกับข้าวที่มีการรวบรวมและตีพิมพ์เป็นเล่มแรกของไทย
พิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2451

ตำราแม่ครัวหัวป่าก์ มีทั้งหมด 5 เล่ม ประกอบด้วย 8 วิชา คือ เรื่องทั่วไป หุงต้มข้าว หุงต้ม
แกง กับข้าวของจาน เครื่องจิ้มผักปลาแก้ม ของหวานขนม ผลไม้ และเครื่องว่าง เนื้อหาใน*ตำราแม่
ครัวหัวป่าก์* ระบุรายละเอียดสูตรเคล็ดลับอย่างไม่ปิดบัง ซึ่งนับว่าท่านเป็นผู้มีวิสัยทัศน์กว้างไกลฝึกกับ
บุคคลร่วมยุคเดียวกัน ที่มักหวงตำราอาหารที่ถือเป็น “เคล็ดลับ” หวงแหนถ่ายทอดกันเฉพาะภายใน
ตระกูล ตำราอาหารของท่านยังเขียนแบบสมัยใหม่ บอกส่วนผสมที่เที่ยงตรงด้วยการใช้ระบบชั่งตวงวัด
โดยท่านเป็นผู้ทดลองด้วยตนเองตามแบบอย่างชาวยุโรป ทำให้ได้รสชาติอาหารคงที่³ อย่างที่ไม่เคยมี
ใครทำมาก่อน เพราะโดยมากในการปรุงอาหารมักอาศัยความเคยชิน และการประมาณการ ผู้ที่ปรุง
อาหารไม่เป็น หรือผู้ที่หัดปรุงอาหารก็สามารถทำตามตำราได้ ต่อเมื่อมีความชำนาญแล้วจึงค่อยเพิ่ม
ลดส่วนผสมเอาตามถนัดและรสชาติที่ต้องการ

ตำราแม่ครัวหัวป่าก์ ของท่านผู้หญิงเปลี่ยน ถือได้ว่าเป็นบันทึกเกร็ดประวัติศาสตร์ในสมัย
ต้นโกสินทร์ตอนต้น เพราะมีข้อความที่เป็นเกร็ดประวัติศาสตร์เกือบ 20 แห่ง⁴ สอดแทรกสภาพ
ภูมิศาสตร์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะแหล่งที่ปลูกผักผลไม้รสชาติดี

¹ เปลี่ยน ภาสกรวงศ์. (2545). *ตำราแม่ครัวหัวป่าก์ เล่ม 3*. หน้า 87.

² เปลี่ยน ภาสกรวงศ์. (2545). *ตำราแม่ครัวหัวป่าก์ เล่ม 2*. หน้า 88-90.

³ เปลี่ยน ภาสกรวงศ์. (2545). ถ้อยแถลงของผู้จัดพิมพ์. ใน *ตำราแม่ครัวหัวป่าก์ เล่ม 3*. หน้า 14-15.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 11-12.

สัตว์น้ำราคาถูก ตลาดที่จำหน่าย รวมทั้งวิธีการเลือกซื้อผักผลไม้ สัตว์น้ำที่มีคุณภาพ ตำราทำอาหาร เล่มดังกล่าวนี้ยังคงได้รับความเชื่อถือและเป็นแบบอย่างมาจนกระทั่งปัจจุบัน¹

ชาวไทยนำอาหารของชาวมอญมาดัดแปลง ประยุกต์ให้ได้รับรสชาติถูกปากคนไทย ซึ่งมีอยู่ด้วยกันมากมายหลายชนิด ทั้งอาหารหวานและอาหารคาว เช่น ข้าวอีกา (เบิงคะด้อจก) ข้าวเหนียวแดง (อะลลอญอะเกด) ข้าวเหนียวแดงงา (อะเปียง) ขนมกะละแม (กวานอะกอ) ขนมจีน (อะนอม) และข้าวแช่ (เบิงซังกราน) เป็นต้น

ข้าวแช่ ตามประเพณีมอญแต่เดิมเป็นการหุงข้าว เพื่อบูชาเทวดาในช่วงเทศกาลสงกรานต์ สืบเนื่องมาจากตำนานสงกรานต์² ของชาวมอญ

ต้นกำเนิดของการหุงข้าวแช่มาจากตำนานการหุงข้าวบูชาเทวดา³ โดยวิธีการหุงข้าวแช่ในอดีต ถือเป็นพิธีกรรมในการบูชาเทวดาในเทศกาลสงกรานต์ เป็นการหุงข้าวที่มีขั้นตอนซับซ้อน ตามความเชื่อทางพิธีกรรมที่ศักดิ์สิทธิ์ กล่าวคือ ทุกขั้นตอนในการเตรียมข้าวแช่นั้นต้องพิถีพิถันและกระทำด้วยความเคารพ เริ่มตั้งแต่คัดข้าวสารเม็ดสวย ซ้อมข้าว 7 ครั้ง เลือกก้อนกรวดทรายและเกล็ดบออกให้สะอาด ชวน้ำ 7 ครั้ง ในการตั้งเตาไฟหุงข้าวนั้นต้องทำบนลานโล่ง นอกชายคาบ้าน ซึ่งขั้นตอนนี้มักจะเริ่มตั้งแต่บ่ายก่อนวันสงกรานต์ (12 เมษายน) หุงข้าวให้สุกพอเม็ดสวย (หากสุกเกินไปจะพองบานเป็นข้าวต้ม) แล้วนำไปชวน้ำ ชัดกับผงงกระbungด้านในหรือภาชนะที่พื้นผิวมีความสาก เอาวางข้าวออก (เมื่อใส่น้ำเป็นข้าวแช่น้ำจะได้ไม่ขุ่น) จากนั้นปล่อยให้สะเด็ดน้ำ

น้ำที่จะทานร่วมกับข้าวแช่ เตรียมโดยการนำน้ำสะอาด ต้มสุก เทลงหม้อดินเผาใบใหญ่ ปล่อยให้เย็น อบควันเทียนและลอยดอกไม้หอม เช่น กุหลาบมอญ มะลิ กระดังงา ทิ้งไว้ข้ามคืน

ส่วนเครื่องเคียงหรือกับข้าวที่จะกินกับข้าวแช่นั้น ของบางอย่างมีการตระเตรียมล่วงหน้านานนับเดือน เช่น ปลาแห้ง เนื้อแห้ง ต้องจัดหาหรือซื้อมาทำเค็มเอาไว้ล่วงหน้า บางถิ่นมีเครื่องเคียงข้าวแช่ 5 ชนิด บางถิ่นมี 7 ชนิด รายละเอียดแตกต่างกันไป (ไม่มีผิดถูกตายตัว เป็นไปตามสภาพแวดล้อม ฐานะ ความชอบ และการดัดแปลงของแต่ละถิ่น) ซึ่งรายการหลัก ๆ ทั่วไป ได้แก่ ปลาแห้งป่น เนื้อเค็มฝอย หัวผักกาดเค็มต้มกะทิ ไข่เค็ม กระเทียมดอง เป็นต้น ส่วนเครื่องเคียงของไทยภายหลังได้มีการนำมาประยุกต์ดัดแปลงเพิ่มขึ้นภายหลัง ได้แก่ กะปิซุบไข่ทอด และพริกหยวกยัดไส้ทอด

¹ กรมศิลปากร, คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2547). เล่มเดิม. หน้า 225.

² พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้จารึกไว้ในแผ่นดิน จำนวน 7 แผ่น ติดไว้ที่คอสองในศาลาล้อมพระมณฑปทิศเหนือ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.

³ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2508). เล่มเดิม. หน้า 128-131.

ขั้นตอนการปรุงกับข้าวหรือเครื่องเคียงที่ค่อนข้างยุ่งยากคือปลาแห้งป่น และเนื้อเค็มฝอย มี การทำเตรียมล่วงหน้าหลายวัน เช่น การย่างปลา ก่อนนำมาฉีกฝอย แล้วลงตำในครก คลุกน้ำตาลทราย ส่วนเนื้อ นำมาอย่างสุกก่อนฉีกฝอย ลงผัดกับน้ำตาลให้รสพอเค็มและหวานน้อย ๆ บางครอบครัว อาจมีการนำของใกล้ตัวมาดัดแปลงเพิ่มเติม เช่น ยำไข่เค็ม กระเทียมดองผัดไข่ ยำกุ้งแห้ง ยำมะม่วง ผัดหมี

ระหว่างที่ฝ่ายหญิงรับผิดชอบเรื่องสำหรับข้าวแช่ ฝ่ายชายต้องทำหน้าที่สร้างบ้านสงกรานต์ คนมอญเรียกว่า "ฮ้อยซังกราน" เป็นศาลเพียงตา ซึ่งมีความสูงระดับสายตา ปลูกสร้างขึ้นชั่วคราว อย่างง่าย ๆ ตรงบริเวณลานโล่งหน้าบ้าน มักสร้างด้วยไม้ไผ่ ขนาดกว้างยาวประมาณ 1 ศอก เพียงพอ สำหรับวางถาดอาหารได้ 1 ลำรับ การตกแต่งศาล มีตั้งแต่ปูผ้าขาว ผูกผ้าสี ทางมะพร้าวตัดใบสับฉีก ผูกไค้ตกแต่งเสาทั้ง 4 ประดับด้วยดอกไม้สดเท่าที่จะหาได้ในแต่ละท้องถิ่น เพื่อความสดชื่นสวยงาม บางถิ่นนิยมประดับด้วยดอกราชพฤกษ์ หรือดอกคูณ คนมอญเรียกว่า "ปะการซังกราน" ที่แปลว่า ดอกสงกรานต์ เพราะดอกไม้ชนิดนี้จะออกดอกในช่วงเทศกาลสงกรานต์พอดี และประพรมน้ำอบน้ำปรุง รอคารถวายข้าวแช่บูชาเทวดาในเช้าวันรุ่งขึ้น

ข้าวแช่ของมอญอยู่ในสำหรับชาววัง ดังมีปรากฏในหนังสือ ตำราแม่ครัวหัวป่าก์ ของท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ เกี่ยวกับพิธีเลี้ยงข้าวแช่ในราชสำนัก ดังนี้

เข้าแช่นี้เปนของโบราณ รับประทานในฤดูร้อน ตั้งแต่เดือน 4 ไปจนเดือน 5 ทำเลี้ยงพระเลี้ยงแขก ทำรับประทานกันเองตามบ้านเรือนโดยมากบ้านที่ สุด ในราชการก็มีพิธีเลี้ยงเข้าแช่พระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่มีอายุ 60 ปี แล้วไปส่งน้ำสงกรานต์ ทรงพระเคนไตรย์ แพร แลฉันเข้าแช่ วันเถลิงศกก็มีการสมโภชน์เลี้ยงเข้าแช่พระบรมวงษานุวงศ์ทุกปี เปนประเพณีสืบมาในราชการ ตามราษฎร บางแห่งก็ทำเข้าแช่เลี้ยงพระเหมือนกัน เข้าแช่นั้นมีเครื่องเฉพาะสำหรับกินกับเข้าแช่ด้วย¹

การนำข้าวแช่ขึ้นตั้งโต๊ะเป็นเครื่องต้นเสวย แม้ไม่มีหลักฐานว่าเกิดขึ้นและเข้าสู่ราชสำนักในยุคสมัยใด แต่คาดว่าข้าวแช่ได้เข้าสู่ราชสำนักพร้อมกับการที่มีสตรีมอญเข้ารับราชการฝ่ายใน และคงได้นำข้าวแช่ขึ้นถวายเป็นเครื่องเสวย ในกาลต่อมาจึงแพร่หลายทั่วไป คาดว่าคงเกิดขึ้นในสมัยของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นนั่นเอง ซึ่งเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นนั้นนับว่าเป็นผู้มีวาสนามากผู้หนึ่งที่มีโอกาสสนองงานปรุงอาหารมอญถวายพระมหากษัตริย์ถึง 4 รัชกาล คือ รัชกาลที่ 4 รัชกาลที่ 5 รัชกาลที่ 6

¹ เปลี่ยน ภาสกรวงศ์. (2545). เล่มเดิม. หน้า 47.

และรัชกาลที่ 7 เป็นที่ทราบกันดีว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยรับสั่งว่า "...ถ้าจะกินข้าวแช่ ต้องข้าวแช่เจ้าจอมมารดากลิ่น..."¹

โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าวแช่ตระกูลเมืองเพชรบุรีนั้น สืบเนื่องมาจากการแปรพระราชฐานของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปประทับที่พระราชวังพระนครคีรี (เขาวัง) โดยเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้ติดตามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปถวายงานที่พระราชวังพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรีด้วย² และคาดว่าในครั้งนั้นเองที่ข้าวแช่ของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้รับการถ่ายทอดไปยังห้องเครื่อง พนักงานห้องเครื่องได้เรียนรู้ และแพร่หลายไปยังสามัญชนย่านเมืองเพชรบุรี กลายเป็น "ข้าวแช่ชาววัง"

หลังรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้ถวายงานจัดทำเครื่องเสวยตามหน้าที่ "พระภรรยา" ตามปกติแล้ว เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นยังมีโอกาสได้ถวายงานจัดทำเครื่องเสวยถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะ "พระมารดา" ของพระอนุชา (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์) อีกด้วย โดยเฉพาะการถวายงานด้านการจัดทำเครื่องต้น เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นท่านมีแพเรือคนไทยผูกไว้ที่ริมน้ำหลายหลัง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปประทับแรม ณ พระราชวังบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา แพของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นและแพของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ จะถูกจูงไปล่องหน้า ผูกไว้ในคลองเขตพระราชฐานชั้นใน เพื่อใช้เป็นที่ตั้งห้องเครื่องปรุงอาหารมอญถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงโปรดปรานเป็นอย่างมาก³

ครอบครัวของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นนั้นนับว่าได้รับใช้ใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมราชินี มาตั้งแต่เมื่อครั้งยังทรงพระราชอิสริยยศสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา และได้โดยเสด็จสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ทุกครั้งที่เสด็จพระราชดำเนินไปตากอากาศยังชายหาดหัวหิน โดยทรงพักแรม ณ พระตำหนัก "นเรศสุขเวศม์" ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เป็นประจำ⁴ ส่วนสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา โปรดประทับที่พระตำหนัก "แสนสำราญ" ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ อีกหลังหนึ่ง โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ย้ายไปประทับที่บังกะโล "รับลมทะเล" แทน ทุกครั้งที่เสด็จยังพระตำหนัก "นเรศสุขเวศม์" เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นจะรับหน้าที่จัดเครื่องเสวยถวายทุกครั้ง

¹ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 42-43.

² แหล่งเดิม. หน้า 27.

³ แหล่งเดิม. หน้า 23.

⁴ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล. (2546). สิ่งที่เขาพบเห็น. หน้า 13.

ประกอบด้วย อาหารมอญ และอาหารไทยสลับกันไปทุกครั้ง เช่น แกงใบมะขามอ่อน แกงกระเจี๊ยบ แกงมะตาด¹

เจ้าจอมมารดาซอณกลีนปรุงอาหารอร่อย โดยเฉพาะอาหารมอญ ซึ่งเป็นที่เลื่องลือว่ารสชาติดีไม่เป็นรองใคร ท่านมีสูตรเคล็ดลับแบบมอญที่เป็นเคล็ดเฉพาะตัวที่ไม่เปิดเผยแก่ใคร ได้แก่ ข้าวแช่ ขนมจีนน้ำยา แกงมอญนานาชนิด ขนมทองพลุ เป็นต้น ท่านมักลงมือทำด้วยตนเอง ลูกมือของท่านก็จะมีเพียงลูกหลานที่รู้จัก คนที่ถูกเรียกเข้าเป็นลูกมือเสมอได้แก่หม่อมแช่ม เนื่องจากเป็นสะใภ้คนเล็กที่คุ้นเคยกันมาแต่เล็กแต่น้อย²

สตรีเชื้อสายมอญในราชสำนักที่มีบทบาทในด้านโภชนาการโดยตรงอีกองค์หนึ่งคือ พระบรมมหารัชมัยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตดารัตนราชประยูร ที่ทรงมีอุปการคุณและเป็นที่รักเคารพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยความใกล้ชิดเมื่อวัยเยาว์ พระบรมมหารัชมัยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตดารัตนราชประยูร ได้ปรุงพระกระยาหารถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยอมถูกพระทัยเป็นธรรมดาเพราะได้เสวยและคุ้นเคยมาแต่ทรงพระเยาว์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดที่จะปรุงพระกระยาหารด้วยพระองค์เอง รวมทั้งใส่พระทัยในรายละเอียดเกี่ยวกับอาหารทุกด้าน พระยาสิทธิศักดิ์สนิทวงศ์ กล่าวไว้ในหนังสือประวัติของท่าน ดังนี้

การเชิญเครื่องต้นไปส่งเรือพระที่นั่งนั้น โดยมากหม่อมเจ้าหญิงอำพันฯ เชิญไปเอง ถ้าวันไหนไม่ไปก็ให้ข้าพเจ้าเชิญไปบ้าง ข้าพเจ้าชอบศึกษาวิชาเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เมื่อไปส่งเครื่องต้นก็มักรอฟังกระแสพระราชวิจารณ์เรื่องเครื่องต้นเสมอ เพราะพระองค์ท่านเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ในศิลปการปรุงรสอาหารเป็นอย่างดี เมื่อเชิญไปถึงพอทรงทราบนามเครื่องต้นที่นำไปนั้นว่าเป็นอะไร ก็ทรงพระราชวิจารณ์ว่า สิ่งนี้กินร้อนสิ่งนั้นกินเย็นได้ รสอะไรขึ้นหน้าและตามหลังจึงอร่อย³

และเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสยุโรปเมื่อปี พ.ศ. 2450 เนื่องจากการเดินทางที่ยาวนานพระองค์ท่านจึงคิดถึงพระกระยาหารไทย โดยเฉพาะพระกระยาหารไทยฝีมือของเสด็จยาย หรือ พระบรมมหารัชมัยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตดารัตนราชประยูร โดยพระองค์ท่านทรงกล่าวกับ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ เอาไว้ ความว่า

¹ หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 30.

² แหล่งเดิม. หน้า 19.

³ พระยาสิทธิศักดิ์สนิทวงศ์. (2525). เล่มเดิม. หน้า 21.

ข้าฝืนไปว่าเสด็จยายทรงปรุงข้าวคลุกกะปิให้กินอร่อยมาก ทำให้ข้า
อยากกินข้าวคลุกกะปิ เจ้าเตรียมกะปิและเครื่องปรุงต่าง ๆ สำหรับปรุงไว้ให้ข้า
ปรุงนี้ข้าตื่นนอนข้าจะคลุกเอง¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวห่างไกลบ้านเมืองไปนาน จึงทำให้ทรงระลึก
ถึงพระกระยาหารที่พระองค์เคยเสวยเมื่อทรงพระเยาว์ รวมทั้งเป็นฝีมือของผู้ที่คุ้นเคยและเคารพรัก ซึ่ง
เป็นปัจจัยสำคัญสองประการที่พระองค์ทรงระลึกถึง

3.4 บทบาทด้านวรรณกรรม

วรรณกรรมมอญมีบทบาทในราชสำนัก และสังคมไทยอย่างมากมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น คนไทยสมัยนั้นรู้จักคุ้นเคยคนมอญเป็นอย่างดี วรรณกรรมไทยที่มีที่มาจากแปลมาจากประวัติ
ศาสตร์พงศาวดารมอญเรื่อง "ราชาธิราช" ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้
แปลจากภาษามอญและชำระออกมาเป็นวรรณกรรมไทย นอกจากเรื่องราชาธิราชแล้ว ยังมีวรรณคดี
และวรรณกรรมร่วมสมัยเรื่องอื่นอีกจำนวนมากที่กล่าวถึงคนมอญ ภาษามอญ วัฒนธรรมประเพณี
มอญ เช่น เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน มีเนื้อหาที่กล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับ "มอญ" อยู่ทั้งสิ้น 57 แห่ง
(57 บท) ตัวอย่างได้แก่

แล้วพวกมอญซ้อซอเสียงอ้อแอ้ ร้องทะเลเยย่องกะเหนาะย้ายเตาะเหย

ออรหน้าพลายงามพ้อทราชมเซย

ขวัญเฮ้ยกกกะเนียงเกรียงเกลิง

ให้อยู่ดีกินดีมีเมียสาว

เนียงกะราวกนตะละเลิงเคลิง

มวยบามาขวัญจงบันเทิง

จะเปิงยี่อ๊ะปะปอน²

บทกลอนข้างต้นเป็นกลอนเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ในตอนกำเนิดพลายงาม จะสังเกตได้ว่า
กล่าวถึง "มอญ" อย่างใกล้ชิดสนิทสนม ในเนื้อหาของบทกลอนกล่าวถึงคนมอญ ในฐานะวงศ์ญาติ
ทะเลยมอญ คำที่เลือกใช้ยังผสมผสานไปด้วยภาษามอญถึง 6 บาท แสดงว่าผู้แต่งจะต้องมีความรู้เรื่อง
ภาษามอญอย่างดีเป็นพิเศษ เพราะสามารถนำเอาคำในภาษามอญ มาแต่งให้เป็นบทกลอนที่มีเสียง
สัมผัสตามฉันทลักษณ์ไทย และยังมีความหมายตรงกับสิ่งที่ผู้แต่งต้องการ

¹ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (ตุลาคม, 2548). วาทะเล่าประวัติศาสตร์. ศิลปวัฒนธรรม. 26(12). หน้า 22-23.

² กรมศิลปากร. (2544). เสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน. หน้า 441.

นอกจากนี้ยังมีบทพระราชนิพนธ์เพลงยาวทำยพระราชนิพนธ์ บทละครเรื่องไกรทองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่กล่าวถึง “มอญ” ได้แก่

เหล่าขุนนางต่างถวายบุตร	ที่มีแต่บุตรชายถวายหลาน
ปะที่เป็นหมันบุตรกันดาร	คิดอ่านไกลเกลี้ยน้องเมียมา
ทั้งจีนแขกลาวพวนญวนทวาย	ต่างถวายลูกเต้าเอาหน้า
เขมรมอญชาวซุมพรไชยา	ทุกภาษามาพึ่งพระบารมี ¹

หากกล่าวถึงเฉพาะบทบาทของสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญที่ได้มีบทบาทเกี่ยวกับด้านวรรณกรรมโดยตรงนั้น เท่าที่มีหลักฐานปรากฏ พบว่ามีสตรีมอญอย่างน้อยหนึ่งท่าน ที่มีความสามารถโดดเด่นในด้านวรรณกรรมสมัยใหม่ นับได้ว่าเป็นผู้ที่มีความสามารถ มีความคิดล้ำสมัยกว่าคนร่วมยุคเดียวกันกับท่าน บุคคลดังกล่าวนี้คือ เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ้ง ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ้งเป็นลูกศิษย์ของแอนนา สตรีชาวต่างชาติที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จ้างมาสอนภาษาอังกฤษให้พระราชโอรสธิดา และเจ้าจอม ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งแอนนารักและชื่นชมลูกศิษย์คนนี้น่ามากในฐานะที่

เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ้ง เป็นศิษย์ที่มีความขยันหมั่นเพียร และมาเรียน
เสมอมิได้ขาด ผิดกับพวกผู้หญิงอื่น ๆ ที่เรียนบ้างหยุดบ้าง²

ด้วยความวิริยอุตสาหะ เป็นผลให้เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ้งสามารถอ่านเขียนภาษาอังกฤษได้อย่างแตกฉาน ถึงขั้นแปลนิยายภาษาอังกฤษเรื่อง *Uncle Tom's Cabin* (กระท่อมน้อยของลุงทอม) ของมิสซีสฮาเรียต บิชเชอร์สโตว์ ได้ นับว่าเป็นสตรีคนแรก ไม่ว่าจะกล่าวว่าเป็นสตรีไทยคนแรก สตรีมอญคนแรก สตรีในราชสำนักคนแรก ก็สามารถกล่าวได้ทั้งสิ้น ที่ประสบความสำเร็จในการเรียนภาษาอังกฤษ และที่สำคัญท่านเป็นคนไทยคนแรกที่แปลนิยายภาษาอังกฤษออกมาเป็นภาษาไทย

บทบาทในการส่งเสริมด้านวรรณกรรมนี้สามารถกล่าวได้ว่าสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญทั่ว ๆ ไปล้วนมีบทบาทในการส่งเสริมวรรณกรรมทั้งสิ้น โดยเฉพาะวรรณกรรมทางศาสนา ทั้งภาษา

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. (2540). กลอนตำนานพระราชนิพนธ์เรื่องไกรทอง. ใน *บทละครนอกรวม 6 เรื่อง พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย*. หน้า 389.

² ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (มีนาคม, 2538). เล่มเดิม. หน้า 132.

มอญ ไทย และบาลีสันสกฤติ กล่าวคือสตรีเหล่านั้นมีส่วนสำคัญในการเป็นผู้ส่งเสริมกิจกรรมทางศาสนาตามความเชื่อถือศรัทธา ในการคัดลอกคัมภีร์วรรณกรรมทางศาสนาถวายวัด ซึ่งอาจเป็นใบลาน สมุดข่อย สมุดไทยดำ สมุดไทยขาว แล้วแต่ความศรัทธา สตรีมอญโดยมากไม่ได้คัดลอกเอง เพราะไม่รู้หนังสือ ลายมือไม่สวย หรือจางจืด ต้องว่าจ้างจารซึ่งก็เป็นที่นิยมโดยทั่วไป แล้วจารึกชื่อผู้จาร รวมทั้งผู้บริจาคทรัพย์ว่าจ้างให้จารไว้ด้วย จากการศึกษาวรรณกรรมทางศาสนาเหล่านั้น พบว่ามีรายชื่อสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญรวมอยู่ด้วยจำนวนมาก¹ เนื้อหาส่วนมากเป็นเรื่องราวทางศาสนา พุทธประวัติ คดีโลก คดีธรรม นิทานชาดก บางครั้งก็แทรกด้วยตำราหมอดู ตำรายาสมุนไพร ฤกษ์ยาม ประวัติศาสตร์ คัมภีร์โลกสมมุติ* คัมภีร์โลกสิทธิ** ทั้งนี้เพื่อให้พระภิกษุสามเณร และศิษย์วัดได้ศึกษาเล่าเรียน และเป็นการสืบทอดพุทธศาสนา

วรรณกรรมใบลาน หรือคัมภีร์ทางศาสนาดังกล่าวพบได้ในตู้พระไตรปิฎกของทุกวัด และแม้แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดประมัยยิกาวาส จังหวัดนนทบุรี โปรดเกล้าฯ ให้จารึกจดหมายเหตุเอาไว้ในแผ่นศิลาเป็นภาษามอญ รวมทั้งคัดลอกพระไตรปิฎกเป็นภาษามอญเก็บรักษาเอาไว้ที่วัดประมัยยิกาวาสอยู่มาจนทุกวันนี้

หม่อมมาลัยเป็นหลานสะใภ้ของเจ้าจอมมารดาศิลา เป็นภรรยาคนหนึ่งของเจ้าพระยาเทเวศน์วงศ์วิวัฒน์ (หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร) หม่อมมาลัยได้รับการถ่ายทอดความสามารถทางดนตรี การร้องเพลง และการแสดงละครตึกดำบรรพ์มาจากเจ้าจอมมารดาศิลา หม่อมมาลัยมีธิดาเกิดแต่เจ้าพระยาเทเวศน์วงศ์วิวัฒน์ (หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร) คนหนึ่งคือ หม่อมหลวงบุบผา กุญชร (ดอกไม้สด)

หม่อมหลวงบุบผา กุญชร (ดอกไม้สด) ได้อยู่กับหม่อมเจ้าชมในกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งมีศักดิ์เป็นอาของเจ้าพระยาเทเวศน์วงศ์วิวัฒน์ ภายหลังหม่อมมาลัยแยกทางกับเจ้าพระยาเทเวศน์วงศ์วิวัฒน์ (หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร) หม่อมเจ้าชม ขอลี้ภัยในพระบรมมหาราชวัง ท่านเป็นผู้เคร่งครัดในพุทธศาสนา ส่งผลให้หม่อมหลวงบุบผา กุญชร (ดอกไม้สด) ซึมซับมาตั้งแต่เล็ก หม่อมหลวงบุบผา กุญชร (ดอกไม้สด) เริ่มอาชีพนักเขียนด้วยการเขียนบทละคร "ดีฟอ" และเขียนหนังสือเรื่องแรกเมื่อ

¹ นุชบา ประภาสพงษ์. (2547). รายงานการวิจัยเรื่อง การสำรวจวรรณกรรมจากใบลานของวัดศาลาแดงเหนือ อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี. หน้า 14-55.

* คัมภีร์มอญโบราณ ว่าด้วยการจัดการงานศพแบบต่าง ๆ

** คัมภีร์มอญโบราณ ว่าด้วยครรลองในการดำเนินชีวิต ตำราหมอดู ทำนายโชคชะตาราศี ทำนายฝัน ตำราปลุกบ้าน ตำราดูฤกษ์ยาม.

พ.ศ. 2472 ขณะอายุ 20 ปี คือ "ศัตรูของเจ้าหล่อน" และเป็นผลงานที่สร้างชื่อของท่าน ผลงานเรื่องอื่นๆ ได้แก่ นิจ (2472) นันทวัน (2472) ความผิดครั้งแรก (2473) กรรมเก่า (2475) สามชาย (2476-หนังสืออ่านนอกเวลาเรียนสมัยหนึ่ง) หนึ่งในร้อย (2477-รายชื่อหนังสือดี 100 เล่มที่คนไทยควรอ่าน) อุบัติเหตุ (2477) ชัยชนะของหลวงนฤบาล (2478) ผู้ดี (2480-กระทรวงศึกษาธิการคัดเลือกเป็นหนังสืออ่านนอกเวลาชั้นมัธยมศึกษาถึงปัจจุบัน) นีแหละโลก (2483-ได้รับรางวัลนวนิยายของเอเชีย ได้ตีพิมพ์เป็นภาษาญี่ปุ่น) เป็นต้น

หม่อมหลวงบุบผา กุญชร (ดอกไม้สด) เป็นสตรีเชื้อสายมอญท่านหนึ่งที่มีบทบาทเด่นทางด้านวรรณกรรม ผลงานของท่านได้รับความนิยมและมีอิทธิพลต่อผู้อ่านชาวไทย นับว่าเป็นการสืบทอดเชื้อสายตระกูลศิลปินทางด้านวรรณกรรมอีกท่านหนึ่ง

3.5 บทบาทด้านประเพณี

ประเพณีมอญและประเพณีไทยมีความใกล้เคียงกัน เนื่องจากประเพณีมอญหลายประการได้ผสมผสานอยู่ในประเพณีไทยตั้งแต่อดีตกาลจวบจนปัจจุบัน ซึ่งเกิดจากการที่มีชาวมอญและสตรีมอญเข้ารับราชการในสำนักไทย

ก. ประเพณีสงกรานต์

แต่เดิมประเพณีสงกรานต์เป็นของพราหมณ์ฮินดู คำว่า "สงกรานต์" เป็นภาษาสันสกฤต แปลว่า การย่างขึ้น หมายถึงดวงอาทิตย์ย่างขึ้นสู่ราศีใดราศีหนึ่ง ก็เรียกว่าสงกรานต์แต่ถ้าดวงอาทิตย์ย้ายจากราศีมีนขึ้นสู่ราศีเมษ เป็นการขึ้นปีใหม่ เรียกว่า "มหาสงกรานต์"¹ ชาวมอญรับเอาความเชื่อทางศาสนา รวมทั้งภาษาวัฒนธรรมประเพณีมาจากอินเดียหลายประการ ก่อนปรับให้เข้ากับตน ซึ่งไทย ลาว พม่า ก็ได้นำแบบอย่างไปปรับใช้อีกทอดหนึ่ง รวมทั้งประเพณีสงกรานต์ซึ่งไทยได้ยึดถือเอาตำนานสงกรานต์จากคัมภีร์ฝ่ายมอญเป็นสำคัญ*

จากตำนานสงกรานต์ดังกล่าวพบว่าเป็นต้นแบบความเชื่อของชาวไทย ทั้งคติเรื่องประเพณีที่เกี่ยวข้องเนื่องในวันสงกรานต์ในฐานะวันขึ้นปีใหม่ นางสงกรานต์ และปฏิทินสงกรานต์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิจารณ์ไว้ว่า เป็นอุบายของโหรมอญ ที่ผนวกตำนานเข้า

¹ ส. พลายน้อย. (2547). *ตรุษสงกรานต์*. หน้า 5.

* พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้จารึกไว้ในแผ่นหิน จำนวน 7 แผ่น ติดไว้ที่คอสองในศาลาล้อมพระมณฑปทิศเหนือ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.

กับตำราโหราศาสตร์ ที่จะให้คนทั่วไปในเมืองมอญที่ใช้ปฏิทินทางจันทรคติอยู่ก่อนแล้วได้เข้าใจปฏิทินทางสุริยคติได้ง่ายขึ้น¹

ประเพณีที่ชาวมอญกระทำกันในวันสงกรานต์นั้นได้แก่การทำบุญถวายภัตตาหารแก่พระสงฆ์ อุทิศส่วนกุศลแก่บรรพชนผู้ล่วงลับ ปล่อยนกปล่อยปลา คำโพร้ รดน้ำขอพรผู้ใหญ่ จัดงานเฉลิมฉลองรื่นเริงในฐานะวันขึ้นปีใหม่ ทำขนมกะละแม ข้าวเหนียวแดง ข้าวแช่ และนำอาหาร ขนมที่ทำขึ้นไปส่งญาติผู้ใหญ่ มีการละเล่นสนุกสนาน ได้แก่ การเล่นสะบ้า ทะแยมมอญ ปี่พาทย์มอญ มอญรำ ซึ่งจะเห็นได้ว่าอิทธิพลของตำนานสงกรานต์มอญได้ส่งผลให้มีการยึดถือปฏิบัติกันอย่างแพร่หลาย ได้แก่ การหุงข้าวแช่บูชาเทวดา การปล่อยนกปล่อยปลา² และการรดน้ำขอพรผู้ใหญ่

ราชสำนักและสังคมไทยมีชาวมอญอยู่มาก รวมทั้งสตรีมอญที่ได้เข้ารับราชการอยู่ในราชสำนักฝ่ายใน ที่ยังคงยึดถือปฏิบัติประเพณีเหล่านี้อย่างเคร่งครัดมาโดยตลอด เมื่อสตรีมอญได้ประพฤติปฏิบัติสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ทั้งด้วยตนเองและบุคคลรอบข้าง ข้าราชการบริวารที่ใกล้ชิด บุคคลภายนอก ขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และรวมทั้งองค์พระมหากษัตริย์ที่ได้รับการปฏิบัติจากสตรีมอญตามแบบอย่างขนบธรรมเนียมมอญ ผสมกลมกลืนอยู่ในขนบธรรมเนียมไทยในที่สุด

เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นท่านเคร่งครัดในขนบธรรมเนียมเกี่ยวกับประเพณีสงกรานต์มาก รวมทั้งการรดน้ำขอพรผู้ใหญ่ ซึ่งแต่เดิมเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเป็นผู้ที่ปฏิบัติมาโดยตลอด เดินทางรดน้ำขอพรผู้ใหญ่ตามแบบมอญโบราณที่ยึดถือกันมา ต่อมาเมื่อท่านมีอายุมากขึ้นจึงมีผู้อาวุโสน้อยกว่าเดินทางมารดน้ำขอพร ดังจะเห็นได้จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เสด็จมารดน้ำขอพรจากเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นถึงชั้นบนตำหนักของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ในวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรวรฤทธิ์³ ด้วยทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเป็นผู้ใหญ่ ไม่โปรดให้ต้องลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท และคงเป็นด้วยทรงเห็นว่าบุตรหลานเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นล้วนเป็นพระอนุชา เป็นพระสหาย และต่างทำประโยชน์แก่บ้านเมือง นับว่าเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นนั้นเป็นผู้ใหญ่ที่สมควรได้รับพระเมตตาดังกล่าว

ข. ประเพณีการคำโพร้

¹ ส. พลายน้อย. (2547). เล่มเดิม. หน้า 131.

² สมภพ ภิรมย์. (2525). เล่มเดิม. หน้า 74.

³ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 43-44.

เป็นประเพณีของชาวมอญ ซึ่งมีการกระทำกันในหมู่ชนชาติที่มีดินแดนใกล้เคียงและยอมรับวัฒนธรรมมอญ เช่น ล้านนา ไทย ไทใหญ่ และพม่า¹ ที่กระทำกันในวันสงกรานต์ ชาวมอญเชื่อว่าการค้าโพธิ์เป็นการสืบทอด คำจุนพุทธศาสนา เพราะต้นโพธิ์เป็นต้นไม้ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา สืบชะตา และผู้ทำพิธีนี้ได้บุญกุศลแรง อายุยืนยาว ไม้ที่ค้าใช้ได้หลายประเภท แต่ที่นิยมกันมากนั้นคือไม้กระถิน เพราะเมื่อปอกเปลือกออกแล้วจะมีสีเหลืองสวยงาม เลือกเอาที่ลำต้นตรงขนาดพอเหมาะ ปอกเปลือกออกแล้วจะให้เศษกระเบื้องขัดให้เกลี้ยง ทาขมิ้น ตกแต่งด้วยกระดาษสีเพิ่มสีสันความสวยงาม สำหรับชาวมอญแล้วผู้ที่ต้องค้าโพธิ์ในแต่ละปีนั้นมีหลักเกณฑ์อยู่ว่าหากในวันที่ 14 เมษายน เป็นวันอะไร ผู้ที่เกิดตรงกับวันที่ 14 คือผู้ที่ต้องนำไม้ไปค้าต้นโพธิ์ เช่นวันที่ 13 เป็นวันอาทิตย์ ปีนั้นคนที่เกิดวันจันทร์ ซึ่งจะตรงกับวันที่ 14 จะเป็นผู้ที่นำไม้ไปค้าต้นโพธิ์ ที่มีหลักการเช่นนี้เพราะถือว่าในระหว่างสงกรานต์ 3 วันนั้น วันที่ 13 เป็นวันสิ้นปี วันที่ 14 เป็นวันกลาง หรือวันเนา คือไม่ใช่ปีเก่าและไม่ใช่ปีใหม่ ส่วนวันที่ 15 นั้น เป็นวันขึ้นปีใหม่ ดังนั้นคนที่เกิดวันที่อยู่ระหว่างกลาง (กราบสะนาม) ที่ชาวมอญถือว่าเป็นวันไม่ดี คือวันปีเก่าก็ไม่ใช่วันปีใหม่ก็ไม่ใช่ ถือว่าในปีนั้นที่วันที่ตรงกับวันกลาง (กราบสะนาม) เป็นอัปมงคล เป็นความเชื่อที่มาจากกรณียุทธยาม จึงต้องทำบุญที่เป็นสาธารณะประโยชน์เช่น การค้าต้นโพธิ์ ดายหญ้าทางเดิน เอาดินไปถมถนน² เปลี่ยนหรือซ่อมสะพานสาธารณะ³ หรืออย่างน้อยต้องนำไม้ไปค้าต้นโพธิ์

ประเพณีการค้าโพธิ์ แพร่เข้าไปในราชสำนักไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปราบภูหลักฐานว่าใช้ไม้ไผ่ฤๅษี 108 ต้น ทาดินสอพอง กรอกเบียร์ไว้ภายใน เอาผ้าขาวผูกปลายต้น แล้วนำไปค้าพระศรีมหาโพธิ์⁴

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีหลักฐานบันทึกการเอาผ้าเหลืองไปห่มต้นพระศรีมหาโพธิ์ และนำไม้ไปค้าต้นโพธิ์ที่วัดบวรนิเวศ วัดราชประดิษฐ์ วัดราชาธิวาส วัดพระเชตุพน วัดอรุณ วัดราชโอรส และวัดปทุมวัน เพื่อเป็นการแก้เคล็ดอย่างเมื่อครั้งที่ เจ้าฟ้ากรมหลวงสุนทรเทพ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระประชวร⁵ และเมื่อได้ทำพิธีดังกล่าวแล้ว พระอาการประชวรดีขึ้น

ค. ประเพณีข้าววันพุธ

¹ สุริย์ ภูมิสมร. (2548). **พรรณพืชในประวัติศาสตร์ไทย**. หน้า 219-220.

² กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2508). **พระวิจารณ์, ลัทธิธรรมนิยมมอญ, โบราณคดีมอญ**. ใน **ลำดับสกุลคชเสนี กับ โบราณคดีมอญ**. หน้า 134-135.

³ บริญญา กุลปรการ. (มีนาคม-เมษายน, 2549). **ปราสาทเขาคพพระมอญ**. **เสียงรามัญ**. 1(2). หน้า 12.

⁴ สุริย์ ภูมิสมร. (2548). **เล่มเดิม**. หน้า 219.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 220.

เป็นประเพณีการทำทานชนิดหนึ่งที่ได้รับการปฏิบัติสืบทอดกันมาในราชสำนัก รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งประเพณีดังกล่าวเป็นประเพณีและพิธีที่ได้รับอิทธิพลมาจากความเชื่อของชาวมอญ คาดว่าเกิดจากสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญที่รับผิดชอบในการปฏิบัติหน้าที่สนองพระราชประสงค์ เนื่องจากสตรีมอญฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีเป็นจำนวนมาก ด้วยเหตุที่กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ทรงมีเชื้อมอญ เจ้าจอม และเจ้าจอมมารดาหลายท่านก็ล้วนมีเชื้อมอญ ดังนั้นข้าราชการไพร่พลจึงมักเป็นเครือญาติชาวมอญ อีกประการหนึ่งคือหากมิใช่สตรีมอญแล้วคันทันเคยพิธีดังกล่าว และไม่สามารถปฏิบัติได้อย่างครบถ้วน

พิธีดังกล่าวข้างต้นเรียกว่า "ข้าววันพุธ" เป็นพิธีที่สืบเนื่องมาจากความเชื่อเรื่องการหุงข้าวทิพย์ของมอญ* โดยมีความเชื่อว่าเป็นพิธีที่เป็นสวัสดิมงคลแก่ผู้กระทำ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้มีพระวิจารณ์ต่อท้าย นิทานเรื่องหุงข้าวทิพย์ของมอญ ไว้ดังนี้

นิทานเรื่องนี้จารึกศิลาเป็นตำราอย่างหนึ่ง ติดไว้ในวัดพระเชตุพนแต่รัชชกาลที่ 3 คงนับถือกันมาแต่ก่อนว่าเป็นพิธีที่เกิดสวัสดิมงคลแก่ผู้ทำ และไทยได้รับมาทำ ข้าพเจ้าผู้วิจารณ์ได้เคยเห็นสงฆ์ทำด้วยพิธีนี้ มีกล้วยและอาหารอย่างอื่นใส่กระเจาดย้อม ๆ ขนาดเท่าซาม ทำรูปและปิดกระดาษเหมือนกระเจาดของพระ สงฆ์ไปแจกพระเจ้าลูกเธอในพระบรมมหาราชวังเมื่อรัชชกาลที่ 4 ทุกวันพุธ เรียกกันว่า "ข้าววันพุธ" แต่ไม่ทราบว่ามีใครเป็นพนักงานทำและทำมาแต่เมื่อใด เลิกเมื่อต้นรัชชกาลที่ 5¹

ง. ประเพณีเกี่ยวกับงานศพ

ไทยได้รับแนวคิดและอิทธิพลการจัดการเกี่ยวกับศพผู้ตายมาพร้อม ๆ กับการยอมรับนับถือพุทธศาสนาจากอินเดีย ลังกา และ มอญ ไทยรับเอาพุทธศานานิกายเถรวาทมาจากมอญ ไทยและมอญจึงมีแนวปฏิบัติและพิธีกรรมในการนับถือศาสนาที่ไปในทิศทางเดียวกัน ประเพณีเกี่ยวกับการทำศพของไทยหลายประการได้แบบอย่างมาจากมอญ ทั้งในราชสำนักและในระดับสามัญชน เช่น การจัดการศพ การสร้างปราสาทตั้งศพสำหรับผู้ที่เป็นที่เคารพนับถือชั้นสูง ขึ้นตอนระหว่างการตั้งศพ การประโคมดนตรีปี่พาทย์ การทำพิธีเกี่ยวกับการอุทิศส่วนกุศล การจุลกฐน เป็นต้น

* พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้จารึกไว้บนแผ่นหิน จำนวน 7 แผ่น ติดไว้ที่คอสองในศาลาล้อมพระมณฑปทิศเหนือ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2508). พระวิจารณ์ นิทานเรื่องหุงข้าวทิพย์ของมอญ. โบราณคดีมอญ. ใน ลำดับสกุลคชเสนี กับ โบราณคดีมอญ. หน้า 126-127.

สตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญหลายท่านก็ได้มีส่วนสำคัญในการนำแบบอย่างการปฏิบัติเกี่ยวกับกับการจัดการศพแบบมอญเข้าไปยังราชสำนัก ทั้งจากความเคร่งครัดคุ้นเคยในประเพณีตั้งแต่เมื่อครั้งอยู่ในครอบครัวของตน และจากความนิยมส่วนบุคคล

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับสั่งไว้ก่อนสิ้นพระชนม์ไว้หลายประการเกี่ยวกับพระราชพิธีศพของพระองค์ ทั้งสิ่งที่ให้ปฏิบัติและสิ่งที่ห้ามปฏิบัติ สิ่งที่ย้ำว่าไม่ควรปฏิบัติต่อพระองค์ เช่น แหวนที่จะใส่ปากผี เขาเชือกผูกแหวนและแหวนเอาไว้เหนือริมฝีปาก เพราะกลัวว่าผีจะกลืนลงไป ทรงติว่าอย่าได้แต่ทำแต่เพื่อรักษาธรรมเนียมเอาไว้ ใหนักถึงความเหมาะสมด้วย จึงทรงแนะนำว่าให้เอาเชือกผูกแหวนแล้วกลัดไว้ที่คอเสื้อ¹

ธรรมเนียมการผูกแหวนแหวนไว้เหนือศพนี้ ได้รับอิทธิพลมาจากธรรมเนียมมอญ² โดยชาวมอญมีธรรมเนียมการผูกแหวนและกรรไกรหนีบหมากแหวนไว้เหนือสะดือศพ ในกรณีที่อยู่ตายเป็นผู้มีอายุ และตายด้วยความแก่เฒ่าตามวัย มีการเจ็บป่วยส่อแววมามาก่อนหน้าแล้ว และตายลงในบ้าน ซึ่งคนมอญถือว่าสมควรแก่วัย ถือว่า “ตายดี” ขณะที่ตั้งศพในบ้านก็จะทำพิธี “จ้องเนะฮ” เมื่อครบ 7 วัน แล้วบรรจุใส่โลงภายนอกชายคาบ้านและนำไปเผา³ ซึ่งขั้นตอนและพิธีกรรมดังกล่าว เป็นการแฝงปริศนาธรรมให้คนที่ยังมีชีวิตอยู่และได้มาร่วมงานศพจะได้พึงระลึกไว้เสมอ โดยเฉพาะการแขวนกรรไกรเอาไว้เหนือศพนั้นเอาไว้ตัดกิเลสตัณหา และบ่วงกรรมทางโลกเสียให้สิ้นแล้วชีวิตจะหมดทุกข์ ส่วนแหวนนั้นหมายถึงจักษุญาณสำหรับผู้ตายจะได้ใช้เพื่อความกระจ่างแจ้งในภพหน้า แต่บางท่านอธิบายแบบวิทยาศาสตร์ว่าเป็นการแขวนเอาไว้ เพื่อสังเกตดูว่าเมื่อใดที่ศพอืดจนใกล้แตะกับกรรไกร และแหวนที่แขวนเอาไว้แล้ว ก็จะต้องดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไป การผูกแหวนเหนือศพตามธรรมเนียมในราชสำนักไทย จึงมีลักษณะเดียวกับการแขวนกรรไกรตัดหมากและแหวนของชาวมอญ⁴ ซึ่งราชสำนักไทยคงได้รับอิทธิพลของประเพณีนี้ไปจากมอญ เนื่องจากประเพณีนี้มีอยู่ในคัมภีร์โลกสมมุติของชาวมอญมาแต่โบราณ ชาวมอญในประเทศไทยและชาวมอญในประเทศพม่ายังคงยึดถือปฏิบัติกันอยู่ในปัจจุบัน

¹ ปรามินทร์ เครือทอง. (2547). จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 สวรรคต: วันสุดท้ายของกษัตริย์นักปราชญ์. หน้า 29.

² โหราธิบตี, พระยา (แหยม วัชรชาติ). (2508). ลัทธิธรรมเนียมมอญ, โบราณคดีมอญ. ใน ลำดับสกุลคชเสนี กับ โบราณคดีมอญ. หน้า 135.

³ จวน เครือวิชฌยาจารย์. (2537). วิถีชีวิตชาวมอญ. หน้า 176-177.

⁴ สุเอ็ด คชเสนี. (กรกฎาคม-กันยายน, 2527). เล่มเดิม. 10(3) หน้า 56.

เจ้าจอมมารดาชอนกลิ่น ท่านได้ทำพิธีเกี่ยวกับงานศพแบบมอญมาปฏิบัติในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2468 หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร เล่าไว้ใน นิทานชีวิตจริงบางตอนของข้าพเจ้า ดังนี้

เมื่อเสด็จพ่อประชวรและต่อมาสิ้นพระชนม์ไปนั้น ข้าพเจ้าไม่มีบุญพอกที่จะอยู่ด้วย เพราะกำลังศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษ แต่ทราบจากเจ้าพี่หญิงใหญ่ (หม่อมเจ้าหญิงวรรณวิไลย์) ว่าคุณย่าปรนนิบัติเสด็จพ่ออย่างใกล้ชิด ถึงวาระสุดท้ายเมื่อวันที่ 10 สิงหาคม พุทธศักราช 2468 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม เสด็จพระราชดำเนินมา สรงน้ำพระศพและพระราชทานพระโกศกุดั่นใหญ่ทรงพระศพเป็นพระเกียรติยศ ประดิษฐานในห้องพระโรงพระตำหนักใหม่ พร้อมฉัตรเครื่องสูงทองแผ่ลวด และ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้มีประโคมประจำพระศพ กลองชนะ 20 จำปี 1 จากกลอง 1 แตรรอง 2 แตรฝรั่ง 2 สังข์ 1 กับพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมทั้งกลางวันกลางคืน รับพระราชทานของหลวง เข้า 8 รูป เพล 8 รูป กำหนด 15 วัน

คุณย่าได้ควบคุมการจัดดอกไม้พานพุ่ม และการร้อยพวงมาลัยดอกไม้สดรอบเอนพระโกศกุดั่นใหญ่ ต่อเมื่อมีการพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานพระศพ จึงให้เป็นหน้าที่ของข้าราชการสำนัก และเมื่อครบกำหนด 100 วันไปแล้ว ได้จัดให้มีพิธีการแบบมอญ เช่น มอญร้องไห้ มีกรรมเทศนาภาษามอญ เป็นต้น¹

จ. ประเพณีมอญร้องไห้

ประเพณีนางร้องไห้มีอยู่ในราชสำนักไทยมานาน สันนิษฐานว่ามีมาตั้งแต่เริ่มตั้งกรุงรัตนโกสินทร์² และได้แบบอย่างมาจากประเพณีมอญร้องไห้³

ประเพณีการร้องไห้หน้าศพของมอญ โดยมากแล้วจะเป็นศพผู้หลักผู้ใหญ่ และพระเถระสมภารเจ้าวัดที่เคารพนับถือของประชาชน หากเป็นชาวบ้านธรรมดาไม่น่าค่อยนิยมทำกัน ผู้ที่จะเป็นนางร้องไห้นั้น ใช้ผู้หญิงสูงอายุเป็นผู้ร้อง เนื้อร้องนั้นเป็นบทพรา่ำพรรณนาคุณงามความดีของผู้ตาย⁴

¹ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 44.

² ส.พลายน้อย. (2544). เกียรติโบราณคดีประเพณีไทย. หน้า 167.

³ แหล่งเดิม. หน้า 165.

⁴ โหราธิบดี, พระยา (แหยม วัชรโชติ). (2508). เล่มเดิม. หน้า 136.

สลัดกับการสะอื้นอยู่ในลำคอลึก ๆ เท่านั้น ไม่ได้ร้องให้พุ่มพวยออกมาอย่างที่นักร้องไทยนำมาประยุกต์ใหม่ในภายหลัง

สำหรับประเพณีในราชสำนักไทยนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สวรรคต ก็มีนางร้องไห้เช่นกัน¹ และคงจะได้มีมาในทุกรัชกาล มาสิ้นสุดเอาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ทรงโปรด รับสั่งว่าน่ารำคาญ² ด้วยทรงวินิจฉัยฉะฉานว่าเป็นการเสแสร้งร้องออกมาตามหน้าที่ มิได้ร้องด้วยความโศกเศร้าอย่างแท้จริง ซ้ำยังเป็นที่สุดดั่งเวช เสียดังน่ารำคาญ ไม่ถูกพระราชอัธยาศัย

แม้ว่าประเพณีนางร้องไห้ หรือ มอญร้องไห้³ จะหมดไปจากราชสำนัก แต่กลับแพร่หลายไปในหมู่สามัญชนไทย จนถึงกับมีครูเพลงคนตรีไทย คือ พระยาเสนาะดุริยางค์ ได้นำมาแต่งเป็นเพลงมอญร้องไห้ขึ้น โดยเอาทำนองมอญมาใส่ และบรรเลงด้วยวงปี่พาทย์มอญ เรียกว่าแบบตลาด ส่วนเนื้อเพลงนำมาจากเนื้อหาเรื่อง "ราชาธิราช" ชื่อเพลงตับสมิงพระราม ตอนสมิงพระรามหนีเมีย โดยก่อนจะหนีได้เขียนจดหมายสอดไว้ใต้หมอน เข้าไปมองหน้าลูกเมียเป็นครั้งสุดท้าย ครูเหนียว ดุริยพันธ์ ซึ่งมีเชื้อสายมอญ ได้เป็นผู้ขับร้องในแบบที่ประยุกต์ขึ้นมาใหม่นี้ ด้วยการพรรณาน้ำใจความพลางสะอึกสะอื้น พุ่มพวยมากกว่าของมอญต้นฉบับแท้ ๆ อย่างมาก สร้างความสะเทือนอารมณ์แก่ผู้ฟังเป็นอย่างมาก ยิ่ง จนในผู้คนในชั้นหลังมาได้ถือว่า "เพลงมอญร้องไห้" ของครูเหนียว ดุริยพันธ์ นี้เป็นแบบฉบับของเพลงมอญร้องไห้มาจนทุกวันนี้ บทร้องมีดังนี้ คือ

หยิบกระดาศวาดอักษรชะอ้อนสั่ง	น้ำตาหลังไหลหยดรดอักษร
แล้วสอดไว้ใต้เขนยที่เคยนอน	พิศพักตร์ทอดถอนนฤทัย
ค่อยตระโบมโลมลูบจูบสั่งลา	นางจะรู้ฤยากี่หาไม่
หักจิตออกนอกห้องทันใด	ขึ้นม้าควบนีไปมิได้ช้า

จ. พิธีโสกันต์

หรือการโกนจุกเจ้านาย ที่ประกอบพิธีกันในวัง ภายหลังการโกนจุกแล้วพระมหากษัตริย์มักโปรดให้มีการสมโภชเฉลิมฉลอง และมีการแสดงหลายชนิด และสิ่งหนึ่งที่จะขาดเสียไม่ได้เลยคือการละเล่น กระจับปี่แทงควาย ถือเป็นการละเล่นที่สนุกสนาน ผู้ชมนิยมกันมาก กระจับปี่แทงควายนี้เป็น

¹ โหราธิบดี, พระยา (แหยม วัชรโชติ). (2508). เล่มเดิม. หน้า 171.

² แหล่งเดิม. หน้าเดียวกัน.

ของมอญดั้งเดิม¹ เป็นการละเล่นที่ใช้ผู้แสดง 4 คน ชายสองคนเข้าไปอยู่ในผ้าคลุมมีหัวทำเป็นรูปควาย* ชายอีกคนหนึ่งแสดงเป็นผัวนางกระอั่วถือหอกไล่แทงควาย และมีหญิงอีกคนหนึ่งแสดงเป็นนางกระอั่ว ในนิยายเรื่อง *สี่แผ่นดิน* ของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ เขียนเรื่องกระอั่วแทงควายเอาไว้ ตอนที่แม่พลอยไปเที่ยวงานพระราชพิธีโสกันต์ ในพระบรมมหาราชวัง ดังนี้

มีคนแต่งเป็นนางกระอั่ว อย่างตลกน่าหัวเราะ ถือร่มขาดและกระเดียดกระจาดคอยวิ่งตามหลัง ส่วนควายนั่นก็วิ่งไล่ขวิดคนทั้งสอง ซึ่งหนีควายบ้างสู้บ้าง ด้วยท่าทางที่ทำให้คนดูต้องหัวเราะท้องคัดท้องแข็ง ดูเท่าไรก็ไม่เบื่อ ส่วนการละเล่นที่เรียกว่าโหมงครุ้มและระเบงนั้น ผ่านไปได้ประเดี๋ยวหนึ่ง ซ้อยก็ชวนไปที่อื่น บอกว่าเบื่อ ไม่เห็นมีอะไร ร้องซ้ำ ๆ ซาก ๆ อยู่ได้²

ซึ่งนับว่าการละเล่นกระอั่วแทงควายนี้เป็นการละเล่นอย่างหนึ่งของมอญ ที่หาชมได้ยาก เป็นการแสดงที่เรียบง่ายแต่มีเสน่ห์ผู้ชม แตกต่างจากการแสดงชนิดอื่น ๆ อย่างมอญรำและเป็พาทย์มอญที่ลีลาเยือกเย็น ซึ่งมักเป็นการแสดงที่ต้องใช้ทักษะการฝึกฝน ทั้งด้านดนตรีและนาฏศิลป์ เป็นความสามารถเฉพาะตัว

3.6 บทบาทด้านการแต่งกาย

บทบาทของสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญด้านการแต่งกาย ที่มีต่อราชสำนัก และสังคมไทยนั้น เป็นเช่นเดียวกับประเทศย่านเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มักได้รับอิทธิพลเอาวัฒนธรรมการแต่งกายของมอญเอาไว้ด้วย³ เพราะความที่ศิลปวัฒนธรรมมอญและไทยเข้ากันได้ดี จนปัจจุบันแทบจะไม่เห็นความแตกต่าง เพราะส่วนหนึ่งเป็นเพราะมอญได้ทิ้งมรดกทางวัฒนธรรมเอาไว้ให้ตั้งแต่โบราณ⁴

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ; และ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. (2505). *สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 18*. หน้า 236-237.

* พิธีขอฝนของชาวมอญและชาวพม่าในประเทศพม่า นิยมใช้หุ่นรูปเขาควายและมีผ้าสีดำคลุมแบบเดียวกับที่ใช้เล่น "กระอั่วแทงควาย" แต่ไปรอบหมู่บ้าน โดยมีขบวนกลองยาวนำ คนที่อยู่ในขบวนก็ร้องรำไปตามจังหวะกลองยาว จะมีชาวบ้านออกมาร่วมพิธีด้วยการนำขันน้ำและใบหว่ามาประพรมไปบนหัวควายเป็นสิริมงคล หรืออาจร่วมทำบุญด้วยการบริจาคเงิน สิ่งของ บูชาไปกับหุ่นรูปควาย เป็นพิธีที่จะจัดขึ้นเมื่อประสบกับสภาวะแห้งแล้ง เช่นเดียวกับที่ชาวไทยทำพิธีขอฝนด้วยการแห่นางแมว.

² หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2544). *สี่แผ่นดิน*. หน้า 76.

³ สมภพ ภิรมย์. (2525). *เล่มเดิม*. หน้า 74.

⁴ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (29 มกราคม, 2531). มอญอพยพ, ซอยสวนพลู. *สยามรัฐ*. หน้า 9.

การแต่งกายของมอญที่เห็นเด่นชัด และไทยได้รับอิทธิพลมา ส่วนมากแล้วเป็นการแต่งกายของสตรีมอญ ได้แก่การไว้ผมยาว และเกล้าผมมวย

การนุ่งขึ้น ถือเป็นการแต่งกายของมอญ แม้จะคล้ายกันกับหลายชนชาติย่านภูมิภาคนี้ แต่มีหลักฐานทั้งในวรรณคดี และหลักฐานที่เป็นโบราณวัตถุ ซึ่งแต่เดิมคนไทยนิยมนุ่งโจงกระเบนแบบเขมร ดังพบว่าวัฒนธรรมในราชสำนักไทยหลายประการได้รับแบบอย่างมาจากราชสำนักเขมร สตรีไทยสมัยก่อนไม่นิยมนุ่งขึ้น ต่อมาในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีการรณรงค์ให้ผู้หญิงนุ่งขึ้น เพื่อเป็นการแสดงออกถึงความเป็นประเทศที่มีอารยธรรม ซึ่งเรื่องนี้ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้แสดงออกมาในบุคลิกของตัวละครในเรื่องสี่แผ่นดิน เมื่อแม่พลอยมองดูการแต่งตัวของประไพ ผู้เป็นลูกสาว ที่แต่งตัวแบบสมัยใหม่ สอดคล้องกับนโยบายผู้นำสมัยนั้น "แม่พลอย" จึงมองดูด้วยความรู้สึกขัดใจ

*การแต่งตัวของเด็กสาว ๆ รุ่นนี้เป็นแบบเดียวกันหมด คือตัดผมบ๊อบ
หยิกผม นุ่งผ้าสี่เหลี่ยมทั้งผืน ไม่มีเชิงไม่มีลาย เหมือนกับผ้าถุงของมอญ¹*

การที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช สื่อผ่านตัวละครออกมาเช่นนี้ เนื่องจากสตรีไทยแนวคิดอนุรักษนิยมในยุคนั้นไม่นิยมนุ่งขึ้น แต่ต่างรู้ว่าสตรีมอญนุ่งขึ้นเป็นหลัก และหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์รู้ดีว่าขึ้นมอญมีลักษณะอย่างไร* เพราะในสังคมไทยมีคนมอญอยู่มาก เป็นลักษณะเด่นที่คนไทยมีความคุ้นเคย

เครื่องแต่งกายของสตรีมอญอีกชิ้นหนึ่งที่ขาดไม่ได้คือ ผ้าสไบ คนมอญเรียกว่า "ญาดสะเริ่มโตะ" ซึ่งต้องมีติดตัวกันทุกคน ผ้าสไบนี้สามารถใช้ได้ทั้งชายหญิง และมีลวดลายแตกต่างกันไป นับเป็นงานฝีมือของสตรีมอญอย่างหนึ่ง ที่จะต้องลงมือทำด้วยตนเองทุกคน ในทุกครัวเรือน ที่สำคัญต้องมีไว้รอดฝีมือกันด้วย เพื่อเอาไว้ใช้สอยในงานสำคัญ ไปได้ทำบุญ รวมทั้งงานสนุกสนานรื่นเริง

วิธีห่มผ้าสไบมอญ เริ่มจากนำผืนผ้ามาพับตามแนวยาวเป็น 4 ทบ ให้เหลือเพียงเศษหนึ่งส่วนสี่ของความกว้างผืนผ้า พาดจากไหล่ซ้ายไปด้านหลัง อ้อมใต้รักแร้ขวา แล้วขึ้นไปทับบนไหล่ซ้าย โดยเอาริมผ้าด้านที่มีลายดอกไม้ ออก หากไปเที่ยวเล่นงานรื่นเริง ก็ใช้คล้องคอหรือพาดไหล่ซ้ายลงตาม

¹ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2544). เล่มเดิม. หน้า 603.

* ผ้าขึ้นของสตรีมอญมีลักษณะเป็นลายแตกต่างกันไป มีหลายลาย มีทั้งแนวตั้ง แนวนอน และลายดอก ซึ่งจะเป็นลักษณะลายซ้ำเหมือนกันเกือบทั้งผืน ไม่มีเชิงเหมือนขึ้นลาว หรือล้านนา

แนวคิด ในอดีตเมื่อสตรีมอญจะออกจากบ้าน โดยเฉพาะเมื่อต้องไปวัดจะต้องมี “ญาติสะเริมโตะ” ติดตัวไปด้วย การใช้ผ้าสไบมอญเมื่อยามออกงานนี้ สตรีมอญนิยมใช้กันอยู่จนปัจจุบัน

เจ้าจอมมารดาช่อนกลันท่านจะต้องใช้ผ้าสไบนี้ทุกครั้งที่ไปงาน ทั้งงานราชฎ์งานหลวง แต่ต่างกันที่รูปแบบของผ้าสไบ หากไปงานที่เกี่ยวกับมอญและขณะไหว้พระสวดมนต์ท่านจะนิยมใช้ผ้าสไบแบบมอญ ยกเว้นในงานหลวงที่ต้องแต่งตัวตามแบบพระราชนิยม แม้จนปัจจุบันนี้ท่านผู้หญิงบุตรี วีระไวทยะ ที่สืบเชื้อสายมาจากหม่อมเข้ม หม่อมในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ เมื่อท่านไปงานที่เกี่ยวข้องกับคนมอญท่านก็นิยมห่มสไบมอญด้วยเช่นกัน

4. บทบาทด้านศาสนา

บุคคลทั่วไปมองว่าบทบาททางด้านศาสนาเป็นของบุรุษ เพราะบุรุษมีบทบาทเด่นในกิจกรรมด้านพุทธศาสนา ในฐานะที่สามารถอุปสมบทเป็นพระภิกษุได้ จึงเป็นผู้สืบทอดและเผยแผ่ศาสนา รวมทั้งเป็นผู้ดำเนินการปฏิบัติศาสนกิจ แม้แต่ผู้กระทำพิธีในทางความเชื่อด้านไสยศาสตร์ก็ตาม ในขณะที่สตรีมีข้อจำกัดเกี่ยวกับศาสนาหลายประการ เป็นต้นว่าไม่สามารถอุปสมบทได้อย่างบุรุษ สตรีจึงต้องคิดวิธีสิ่งสมบุญด้วยวิธีการอื่น ๆ หรือบางกรณีสามารถอุปสมบทเป็นพระภิกษุณีได้แต่ก็มีวัตรปฏิบัติที่ต่างไปเข้มงวดกว่าบุรุษมาก¹ แต่ก็ยังไม่ได้รับการยอมรับเท่าบุรุษ ส่วนสตรีที่เป็นฆราวาสมีข้อจำกัดในการเข้าถึงพุทธศาสนา เช่น ในอาณาบริเวณวัดมีพื้นที่ต้องห้ามสำหรับสตรีหลายแห่ง ได้แก่ โบสถ์ วิหาร กุฏิสงฆ์ และเขตสังฆาวาสทั้งหมด สตรีไม่สามารถสัมผัสร่างกายของพระภิกษุได้โดยตรง แม้แต่เป็นญาติสนิท

ในทางปฏิบัติสตรีเป็นผู้ “ลงมือปฏิบัติ” พิธีกรรมอย่างแท้จริง เพราะโดยธรรมชาติของสตรีเป็นผู้ที่ใส่ใจและจดจำรายละเอียดต่าง ๆ ได้ดีกว่าบุรุษ ปฏิบัติพิธีกรรมอย่างสม่ำเสมอ มีความอดทนมากกว่าบุรุษ สตรีส่วนใหญ่จึงเป็นผู้เตรียมข้าวของเครื่องใช้ในพิธีกรรม เช่น อาหารหวานคาว ดอกไม้ธูปเทียนสำหรับตักบาตรไหว้พระ และเครื่องใช้ในงานประเพณี เช่น เครื่องอัฐบริวาร เครื่องไทยธรรม สังฆทาน แม้แต่ประเพณีการไหว้ผี การรำผีมอญ สตรีมักเป็นผู้จดจำข้าวของเครื่องใช้ทั้งหมดในทุกขั้นตอนของพิธีกรรม จัดเตรียมได้อย่างครบถ้วน ในขณะที่บุรุษไม่สามารถจดจำได้หมด² การบูชาเทวดา ผีบ้านผีเรือน ของชาวมอญ สตรีเป็นผู้ที่เอาใจใส่รักษาพิธีกรรมเหล่านี้มากกว่าบุรุษ โดยเฉพาะในส่วน

¹ เรื่องอุไร กุศลาสัย, รวบรวม แปล และเรียบเรียง. (2535). *สตรีในวรรณคดีพุทธศาสนา*. หน้า 101.

² มะระ ทอลุม เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเกาะ ตำบลอำแพง อำเภอบ้านแพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อ 20 มกราคม 2547.

ของเจ้าพิธี (โต้ง) ผู้ทำพิธีที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารทางวิญญาณนั้น โดยมากมักเป็นหน้าที่ของสตรี¹ ทั้งนี้เพราะสตรีเป็นผู้มีจิตใจละเอียดอ่อน มีความอดทนสามารถเก็บความรู้สึกได้ดี อีกทั้งยังมีความเชื่อกันว่าผู้หญิงมีจิตอ่อน สามารถสื่อสารกับ “ผี” ได้ง่าย

ชาวมอญได้ชื่อว่าเคร่งครัดในพุทธศาสนา ซึ่งไทยเรารับเอาพุทธศาสนาเถรวาทผ่านมาจากมอญ รวมทั้งคณะสงฆ์มอญและคณะสงฆ์ไทยได้มีความสัมพันธ์กันมาแต่โบราณ โดยพระสงฆ์ไทยเดินทางไปเมืองมอญ ศึกษาพระธรรมวินัยและบวชแปลงตามลัทธิธรรมเนียมของพระสงฆ์มอญ ก่อนนำกลับมาเผยแผ่ในเมืองไทย บางครั้งพระมหากษัตริย์ไทยก็ส่งราชทูตไปเมืองมอญ นิมนต์พระสงฆ์มอญกลับมาจำพรรษาในเมืองไทย² สตรีมอญก็ล้วนเป็นพุทธมามกะ เคร่งครัดในพุทธศาสนา บทบาทของสตรีมอญในราชสำนักที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมในพุทธศาสนา ส่งอิทธิพลต่อ ทั้งในแง่ของความเชื่อ ถือนคริธา การยึดถือเอาเป็นแบบอย่าง เป็นภาพลักษณ์ที่ดีต่อราชสำนัก วงศ์ตระกูล และตัวสตรีมอญนั้น ๆ บทบาทของสตรีมอญด้านศาสนา มีดังนี้

4.1 บทบาทด้านการดำรงตนเป็นพุทธมามกะ

พุทธมามกะที่ดีนั้นจะต้องศึกษาหลักธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนาอย่างท่องแท้ และปฏิบัติตนอยู่ในครรลองศีลธรรมอย่างครบถ้วน นอกจากนี้ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นแล้ว หากมีโอกาสก็จะต้องสนับสนุนช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ให้หลุดพ้นจากบ่วงทุกข์ ด้วยการแผ่เมตตาให้แก่สัตว์โลกทุกชนิด ให้มีความสุข

สตรีมอญมีบทบาททางด้านศาสนาหลายประการ โดยเฉพาะในเรื่องการปฏิบัติตนเป็นพุทธมามกะที่ดีนั้น สตรีมอญหลายท่านยึดถือปฏิบัติได้อย่างสมบูรณ์

ดังได้กล่าวแล้วถึงประวัติต้นตระกูลของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ซึ่งเป็นครอบครัวที่เคร่งครัดในพุทธศาสนา ส่งผลให้บุตรีธิดาได้รับแบบอย่างมาประพฤติปฏิบัติ รวมทั้งกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีด้วย ทำให้พระองค์มีจิตใจเป็นกุศล สมณะ รักความเป็นธรรม ยึดถือความถูกต้องเป็นที่ตั้ง³ ไม่ลืมพระองค์หลงไหลไปกับลาภยศสักการะ แม้เมื่อพระสวามี คือ สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ปราบดาภิเษกขึ้นเป็น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สถาปนาราชวงศ์จักรี และสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นแล้ว กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ก็ยังคงประทับอยู่ภายนอกพระบรมมหาราชวัง เพียงแต่เสด็จเข้ามาเยี่ยมพระธิดาในวังหลวงเป็นครั้งคราวเท่านั้น อีกทั้งไม่ทรงโปรดการใช้คำราชา

¹ สุเอ็ด คชเสนี. (2527). เล่มเดิม. หน้า 54-55.

² สุชานัน พลอยชุม. (2544). คณะสงฆ์รามัญในประเทศไทย. หน้า 79-80.

³ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2543). เล่มเดิม. หน้า 20.

ศัพท์ ทรงเจรจากับพระสวามี พระโอรสพระธิดา ด้วยภาษาสามัญอย่างเมื่อครั้งยังเป็นสามัญชน¹ ในช่วงปลายของพระชนม์ชีพนั้น กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ทรงศรัทธาในพุทธศาสนา มาก เสด็จไปทรงรักษาศีลและบำเพ็ญพระราชกุศล ณ วัดระฆังโฆสิตารามอย่างสม่ำเสมอ รวมทั้งบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ จำนวนมาก²

การประพฤติปฏิบัติตนของสตรีมอญ ส่งผลให้คนที่อยู่แวดล้อมเคารพเลื่อมใสในศรัทธา³ เอาแบบอย่าง การปฏิบัติตนที่ดีของสตรีมอญก่อให้เกิดความศรัทธา แม้ได้เสียชีวิตไปแล้วก็ยังมีผู้ระลึกถึงกล่าวถึงในแง่ดีจากมุมมองที่น่าเลื่อมใส พร้อมทั้งเอาแบบอย่างไปอบรมสั่งสอนบุตรหลาน

เจ้าจอมมารดาชอนกลิ่นเป็นสตรีมอญที่เคร่งครัดในพุทธศาสนา วางตัวเป็นผู้ใหญ่ และมีจริยาวัตรน่าเลื่อมใส จนเป็นที่เคารพรักของพระมหากษัตริย์อย่างน้อย 3 พระองค์ ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴ แสดงให้เห็นว่าเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่นเป็นผู้ที่มีจริยาวัตรที่ดี น้ำใจกว้างขวาง อบรมสั่งสอนบุตรหลานได้ดี สามารถปฏิบัติราชการสนองพระบรมราชโองการได้ถูกพระราชหฤทัย ตัวของเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่นจึงเป็นที่ศรัทธาและเคารพรัก

เจ้าจอมมารดาชอนกลิ่นท่านใกล้ชิดกับพระโอรส พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรวรฤทธิ์ และพระนัดดาทั้ง 16 องค์ เป็นอย่างมาก รวมทั้งลูกสะใภ้ ซึ่งท่านเป็นผู้อบรมสั่งสอนให้มีคุณธรรม จริยธรรม รักษาวัฒนธรรมประเพณีที่ดีงาม แม้แต่บุคคลรับใช้ใกล้ชิดของท่าน พวกข้าราชการบริพารก็ล้วนได้รับการถ่ายทอดปลูกฝังความเคร่งครัดในพุทธศาสนา เจ้าจอมมารดาชอนกลิ่นทำบุญใส่บาตรเป็นประจำทุกวัน⁵ ถือศีล 8 ทานอาหารเพียงวันละ 2 มื้อ คือเช้าและเที่ยง งดเว้นมื้อเย็น ทุกเย็นท่านจะเข้าห้องพระสวดมนต์เป็นประจำ เป็นที่รับรู้กันในหมู่ลูกหลานและข้าราชการบริพาร เรื่องนี้ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร ท่านเล่าไว้ในหนังสือ นิทานชีวิตจริงของข้าพเจ้า ดังนี้

คุณย่าจะไม่ร่วมรับประทานอาหารค่ำด้วย เพราะเป็นเวลาเข้าห้องพระ เพื่อสวดมนต์ที่พระตำหนักเดิม เมื่อมีเสียงระฆังดังขึ้นประมาณสามทุ่ม เสด็จพอ

¹ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2543). เล่มเดิม. หน้า 17-19.

² ธนาภิก. (2543). พระบรมราชินี เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม. หน้า 23.

³ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 4.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 43.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 44.

จะรับสิ่งทุกครั้งว่า "คุณย่าขึ้นสวรรค์แล้ว" ทั้งนี้เพราะเป็นประเพณีของชาวมอญ
ที่จะลั่นระฆังหลังจากการสวดมนต์บำเพ็ญกุศล เมื่อใครได้ยินแล้วก็จะอนุโมทนา

1

เมื่อเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้อ่านและแปลนิยายภาษาอังกฤษเรื่อง *Uncle Tom's Cabin* (กระท่อมน้อยของลุงทอม) ของมิสซีสฮาเรียต บิชเซอร์สโตว์ ซึ่งนิยายเรื่องดังกล่าว กล่าวถึงการไ้แรง
งานทาส และการปลดปล่อยทาสในทวีปอเมริกา และจากการอ่านและแปลนิยายเรื่องนี้ทำให้เจ้าจอม
มารดาช่อนกลิ่น เกิดความเมตตาทาส และชนชั้นที่ต่ำต้อยกว่า จากข้อคิดที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้
รับมาจากนิยายเรื่องนี้ ทำให้ท่านมีความคิดในเชิงลบต่อระบบทาสในเมืองไทย ท่านจึงปฏิบัติต่อข้า
ทาสบริวารของท่าน ด้วยการจ่ายเงินเดือนเป็นค่าแรงให้กับข้าทาสบริวารและคนที่ท่านเลี้ยงเอาไว้ในวัง
กรมพระนเรศวรฯทุกคน ในอัตราเดือนละ 4 บาท รวมทั้งเสื้อผ้าข้าวของเครื่องใช้ตามที่ท่านเห็นว่าเหมาะสม
ในแต่ละคน² เป็นการชี้ให้เห็นว่าเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นท่านทดลอง และลงมือเลิกทาสในเมือง
ไทยก่อนใคร นอกจากการได้อ่านนิยายเรื่องนี้แล้วคงเป็นเพราะเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีจิตใจตามคติ
มอญ เครื่องครัดในพุทธศาสนา และเมตตาต่อเพื่อนมนุษย์ทุกคน

หม่อมแฉ่ม กฤดากร เป็นสตรีมอญที่มีบุคลลรอบข้างพูดถึงด้วยความเลื่อมใส หม่อมเจ้าพูน
พิศมัย ดิศกุล เป็นผู้หนึ่งที่ได้ใกล้ชิดกับหม่อมแฉ่ม รวมทั้งเป็นเพื่อนเรียนหนังสือมากับหม่อมเจ้าลีลาศ
หงส์ ธิดาของหม่อมแฉ่ม หม่อมเจ้าพูนพิศมัย กล่าวถึงหม่อมแฉ่มไว้ในคำนำหนังสือ *ตำนานพระพุท
ธูปสำคัญ* พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมแฉ่ม กฤดากร ดังนี้

หม่อมแฉ่มเป็นผู้ไม่มีบาป เพราะเลื่อมใสในพระรัตนตรัยเป็นยอดเยี่ยม
อย่างไม่มีทางจะไปสู่ทุกขภูมิได้ หม่อมแฉ่มได้รักษาศีลและบำเพ็ญภาวนากิจอยู่
เป็นนิจ และชอบอยู่แต่ที่สงบสงัด จนไม่ค่อยจะมีใครได้รู้จักและคุ้นเคยก็มาก
น้อย ข้าพเจ้าได้เรียนหนังสือ พร้อมกับหญิงลีลาศหงส์ ครุเดียวกัน ทั้งรูปร่างของ
เธอก็เล็กขนาดเดียวกันกับข้าพเจ้า เป็นเหตุให้หม่อมแฉ่มมีความกรุณาแก่
ข้าพเจ้าเป็นพิเศษ แม้เมื่อราว 2-3 อาทิตย์ก่อนที่หม่อมแฉ่มจะถึงแก่กรรม ข้าพเจ้าไป
เยี่ยม หม่อมแฉ่มยังเรียกเข้าไปหาใกล้ ๆ แล้วลูบคลำว่า "คิดถึงแม่หญิงเล็ก" คือ
หญิงลีลาศหงส์ ข้าพเจ้าจึงยินดีที่ได้มีส่วนช่วยในเรื่องหนังสือแจกในงานศพของ
หม่อมแฉ่ม ซึ่งพระโอรสและหลานได้พร้อมทำสนองพระคุณตามหน้าที่ หม่อมแฉ่ม

¹ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 25.

² ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (มีนาคม, 2538). เล่มเดิม. หน้า 132.

กฤดากร คงจะยินดีที่ได้เห็นพระโอรส และสะใภ้ทั้งหลาย ๆ ได้ช่วยงานทำงาน จนเป็นผลสำเร็จ ตามคตินิยมทุกประการ และคงจะอวยพรให้เลือดเนื้อของ หม่อม มีแต่ความสุขสำราญ สมกับที่ลูกหลานได้อุทิศกุศลในครั้งนี้ ไปยังหม่อม เช่นเดียวกัน¹

หม่อมแหม่ม กฤดากร ดำรงตนเป็นพุทธมามกะที่ดี ทำให้บุคคลรอบข้างนิยมชมชอบ ตลอดชีวิตของหม่อมแหม่มก็ไม่เคยสร้างความเดือดร้อนให้กับใคร ดำรงตนตามครรลองชาวพุทธที่ดีในทุกฐานะ ตั้งแต่ในฐานะที่เป็นธิดา ในฐานะที่เป็นภรรยา ในฐานะที่เป็นมารดา และในฐานะเครือญาติ รวมทั้งฐานะของการเป็นผู้ให้ และเป็นส่วนหนึ่งของสังคม ด้วยการเสียสละเวลาและทรัพย์สินส่วนตัว บุกเบิกที่รกร้างว่างเปล่าสร้างชุมชนมอญ ชุดคลองชักน้ำเข้าพื้นที่ทำนา สร้างวัดสมโสมสร (วัดหม่อมแหม่ม) ที่ชุมชนกระทุ่มมีด จังหวัดนนทบุรี² และมีส่วนสนับสนุนในการก่อสร้างศาสนสถานวัดใหม่เจริญราษฎร์ ชุมชนคลองสิบสี่ เขตหนองจอก กรุงเทพฯ³

4.2 บทบาทด้านการส่งเสริมกิจกรรมและบุคลากรในพุทธศาสนา

การส่งเสริมกิจกรรมและบุคลากรในพุทธศาสนา ได้แก่ การทำบุญตักบาตร สันุตรหลานเข้าบวชเรียนในพุทธศาสนา แม้แต่บริจาคทุนทรัพย์สนับสนุนกิจกรรมทางศาสนา เช่น การชำระคัดลอกคัมภีร์ พระไตรปิฎก สมทบทุนการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร บริจาคทรัพย์สร้างหรือซ่อมแซมอาคารสถานภายในวัด ถือเป็น การสืบทอดพุทธศาสนาให้ยืนยาวต่อไปตามหลักชาวพุทธ

พุทธศาสนิกชนที่อยู่ใกล้วัดแห่งใดก็มักเข้าวัดทำบุญ ทำนุบำรุงวัดแห่งนั้นให้เจริญรุ่งเรือง เช่นเดียวกับเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นและพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ ที่วังของท่านอยู่บริเวณถนนพระอาทิตย์ ด้านหลังวัดชนะสงคราม ท่านทั้งสองจึงมีความผูกพันกับวัดชนะสงครามเป็นพิเศษ เนื่องจากวัดชนะสงครามเป็นวัดพระสงฆ์ฝ่ายมอญ⁴ เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นจะใส่บาตรพระสงฆ์ที่มารับบิณฑบาตทุกเช้ามิได้ขาด ซึ่งท่านได้ปฏิบัติมาตั้งแต่อยู่ในพระบรมมหาราชวัง วันหนึ่งท่านออกมาใส่บาตรตามปกติ และพบว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว) ขณะทรงผนวช โดยเสด็จมาจากวัดบวรนิเวศโดยไม่มีกำหนด

¹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2494). เล่มเดิม. หน้า ก-ค.

² พิศาล บุญผูก. (2541). หม่อมแหม่มผู้มีคุณูปการต่อเกษตรกรรมสองลุ่มน้ำ. ใน **อนุสรณ์ งานออกพระเมรุพระราชทานเพลิงศพ พลโท หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร**. หน้า 15.

³ องค์ บรรจุน. (2548). มอญคลองสิบสี่. ใน **30 ปีชมรมเขาวงกตมอญกรุงเทพฯ**. หน้า 56.

⁴ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 41-42.

การล่องหน้า ทรงรับบิณฑบาตที่หน้าวังกรมพระนเรศวรเช่นเดียวกับพระภิกษุสามเณรชนทั่วไป พร้อมกับพระหม่อมเจ้าเขจรจรัสฤทธิ์ และสามเณรหม่อมเจ้าชิตชนก ในวันนั้นเจ้าจอมมารดาช่อนกลื่นเกิดปดล้มปีติอย่างที่สุด ถึงกับอุทานว่า “อ้าย ทูลกระหม่อมพระ”¹

ส่วนในวันธรรมสวนะ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ ทรงนิมนต์พระมาแสดงพระธรรมเทศนาที่วัง และเจ้าจอมมารดาช่อนกลื่นยังทรงรับเป็นโยมอุปฐากพระภิกษุสามเณรผู้มีเชื้อสายมอญ ที่ประสงค์จะบวชเพื่อศึกษาพระธรรม สำหรับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์นั้นเมื่อพระชนมายุมากและเลิกทำราชการแล้วได้รับเป็นไวยาวัจกรให้แก่วัดบวรนิเวศนวิหาร และวัดชนะสงครามมาโดยตลอด²

หม่อมเข้ม กฤดากร ชอบเข้าวัดทำบุญ บริจาคทรัพย์ทำนุบำรุงวัดชนะสงครามอยู่เสมอ ดังปรากฏว่าภายในวัดชนะสงครามทุกวันนี้ยังหลงเหลือเก้าอี้ไม้สักอย่างดี จารึกชื่อ “หม่อมเข้ม กฤดากร” ไว้ที่ที่พนักพิง ซึ่งหม่อมเข้มได้ถวายให้พระภิกษุสามเณรใช้นั่งเรียนพระปริยัติธรรม

4.3 บทบาทด้านการสร้างเสริมถาวรวัตถุในพุทธศาสนา

ชาวมอญนิยมสร้างวัดขึ้นในชุมชนของตนเพื่อเป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมทางพุทธศาสนา เป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนของบุตรหลาน และเป็นศูนย์รวมยึดเหนี่ยวจิตใจ หากเป็นผู้มีฐานะมักนิยมสร้างวัดประจำตระกูลขึ้นเป็นการเฉพาะ สตรีมอญในราชสำนักผู้มีฐานะนิยมสร้างวัดเช่นเดียวกัน รวมทั้งวัดที่บุตรธิดาและผู้สืบสกุลสร้างให้เป็นการอุทิศกุศล และรำลึกถึงสตรีมอญผู้เป็นบรรพชนที่ล่วงลับไปแล้ว

วัดอัมพวันเจติยาราม

เป็นวัดที่กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สร้างขึ้นเพื่ออุทิศถวายพระชนกชนนีและบรรจุพระอัฐิไว้ที่องค์พระปรางค์ กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีเป็นสตรีมอญสำคัญท่านหนึ่งในราชวงศ์จักรี พระองค์ท่านเป็นผู้ที่เลื่อมใสในพุทธศาสนาอย่างมาก เมื่อครั้งที่พระองค์ยังดำรงพระชนมชีพอยู่นั้นได้ทรงบริจาคที่ดินอันเป็นนิวาสนสถานเดิมของพระองค์สร้างวัด เพื่ออุทิศถวายพระชนกชนนี วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงครามจึงเป็นอนุสรณ์ของกรมสมเด็จพระอมรินมาตย์ ที่ยังคงอยู่มาจนทุกวันนี้

ประวัติเกี่ยวกับความเคร่งศาสนาของพระชนกชนนีของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี กล่าวคือ ครั้งหนึ่งขณะที่ท่านทั้งสองกำลังทรงศีลอยู่ที่วัดจุฬามณี เกิดเพลิงไหม้บ้าน บ่าวไพร่ได้มาแจ้ง

¹ หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 44.

² แหล่งเดิม. หน้า 41.

ในขณะที่กำลังทรงศีล พระองค์ท่านได้รับสั่งเพียงว่า ให้ชนของลงคูนน้ำข้างบ้าน แล้วก็ทรงศีลต่อไป จนรุ่งเช้าจึงได้เสด็จกลับไป ปรากฏว่าบ้านเรือนถูกเพลิงไหม้หมด จากนั้นจึงได้ย้ายมาอยู่บริเวณสวนที่เป็นวัดอัมพวัน หรือในพงศาวดารเรียกว่า "อัมพวันพาทิรุทยาน"¹

วัดภุมรินทร์กุฎีทอง

เป็นวัดที่มีได้สร้างโดยกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี และเครื่องญาติของพระองค์ท่านทั้งหมด แต่เกิดจากการรวมกันขึ้นของวัดสองวัดในภายหลัง ส่วนที่เกี่ยวข้องกับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีโดยตรง กล่าวคือ ตามประวัติเล่าว่าพระชนกชนนี คือ เศรษฐีทอง เศรษฐีสี้น เป็นตระกูลคหบดีมอญเมืองอัมพวา มีบุตรธิดาหลายคน หนึ่งในนั้นชื่อ นาก เศรษฐีทองได้ไปไหว้พระวัดบางลี่บนที่มีอาณาแก่กล้า ทำนายว่าต่อไปภายหน้าคุณนากจะได้เป็นพระราชินี เศรษฐีทั้งสองจึงกล่าวว่า หากเป็นจริงตามคำทำนายจะสร้างกุฎีทองถวาย และต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสถาปนาราชวงศ์จักรี ปรากฏดาภิเษกขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ คุณนากจึงอยู่ในฐานะพระราชินี เศรษฐีทอง เศรษฐีสี้น จึงสร้างกุฎีทองถวายวัด จำนวน 3 หลัง วัดบางลี่บนจึงได้รับการขนานนามใหม่ว่า "วัดบางลี่กุฎีทอง"²

ต่อมาวัดบางลี่บนถูกน้ำกัดเซาะจนวัดพังลงน้ำ เหลือเพียงกุฎีทองเพียงหลังเดียว ชาวบ้านจึงได้รื้อกุฎีทองมาสร้างใหม่ที่วัดภุมรินทร์ ซึ่งสร้างโดยนางสาวภู่ง พงษ์พิทักษ์ พ.ศ. 2431 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นวัดภุมรินทร์จึงเป็นวัดอีกแห่งหนึ่งที่ยังคงหลงเหลือสิ่งที่เป็นอนุสรณ์ในกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี และยังคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน

วัดภคินีนาถ

เดิมเป็นวัดโบราณชื่อว่า "วัดบางจาก" อยู่บริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นวัดที่กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีทรงสถาปนาร่วมกับสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระเทพสุดาวัต³ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชทานนามใหม่ว่า วัดภคินีนาถ

¹ ส.พลายน้อย. (2541). เล่มเดิม. หน้า 38.

² คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. (2544). สารคดีชีวิตที่แม่กลอง ชุด: เรือแล่นทะเลลม. หน้า 147.

³ ธนาภิก. (2543). เล่มเดิม. หน้า 23.

วัดรัชฎาธิษฐาน

เดิมเป็นวัดโบราณชื่อว่า "วัดเงิน" ตั้งอยู่บริเวณคลองบางพรหมใหญ่ กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามใหม่ว่า วัดรัชฎาธิษฐาน

วัดเทพศิรินทราวาส

เป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริให้สร้างขึ้น เพื่ออุทิศถวายแด่กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี วัดเทพศิรินทราวาสเป็นพระอารามหลวงชั้นโท ชนิดราชวรมหาวิหาร ตั้งอยู่บนถนนกรุงเกษม แขวงวัดเทพศิรินทราวาส เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพฯ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอารามขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2419 ซึ่งเป็นปีที่ทรงเจริญพระชนมายุเข้าสู่เบญจเพศ โดยทรงมีเจตนาที่จะทรงอุทิศพระราชกุศลถวาย สมองพระเดชพระคุณแด่องค์สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระราชชนนี โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นเจริญผลพูลสวัสดิ์ (พระองค์เจ้าชมพูนุช) ทรงเป็นแม่กองก่อสร้าง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อาราธนาพระอริยมุนี มาจากวัดบวรนิเวศวิหาร มาเป็นเจ้าอาวาสปกครองวัด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แล้วประกาศพระราชทานวิสุงคามสีมา และพระราชทานนามอารามแห่งนี้ว่า วัดเทพศิรินทราวาส ตามพระนามของพระบรมราชชนนี

วัดสุทธาโกชน

เป็นวัดมอญอีกแห่งที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลืนเป็นผู้ดำริก่อสร้างขึ้น ด้วยทรัพย์ส่วนตัว ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อปี พ.ศ. 2437 ปัจจุบันอยู่ที่แขวงทับยาว เขตลาดกระบัง กรุงเทพฯ เป็นชุมชนที่มีชาวมอญอาศัยกันอยู่จำนวนมาก เมื่อสร้างวัดเสร็จแล้วเจ้าจอมมารดาช่อนกลืนมักเดินทางมาทำบุญถือรักษาศีลที่วัดนี้เสมอ รวมทั้งพักผ่อนตากอากาศยังเรือนที่ท่านสร้างไว้ใกล้กับวัดดังกล่าว ด้วยจริยาวัตรที่งดงาม ความเคร่งครัดในพระศาสนาของท่าน ทำให้ชาวบ้านที่พบเห็นต่างเคารพรักและส่งผลถึงความศรัทธา ความจงรักภักดี ที่ประชาชนมีต่อพระบรมวงศ์ศานุกรศีกด้วย¹ รวมทั้งสร้างความสมัครสมานสามัคคีของชาวบ้านในชุมชน นายเขียว ลาวเกษม ชาวบ้านทับยาว เขตลาดกระบัง

¹ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (มีนาคม, 2538). เล่มเดิม. หน้า 132.

เล่าความประทับใจในตัวเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นไว้ในหนังสือ ประวัติเจ้าจอมมารดากลิ่น ของ ธีรชัย พูลท้วม ดังนี้

เจ้าจอมมารดากลิ่น จะแปรสถานมายังเรือนที่ท่านสร้างไว้ใกล้วัดสุทธ
ธาโกชน์ ต้องมาลงรถไฟที่สถานีรถไฟหัวตะเข้ แล้วลงเรืออีกต่อหนึ่ง แล้วล่อง
มาตามลำน้ำประเวศแยกเข้าคลองลำปลาทิว ท่านสร้างเรือมาดลำใหญ่ ขนาด 6
แจว ปูแผ่นทองเหลืองตลอดทั้งลำไว้สำหรับเป็นพาหนะในคราวมาพำนักยังที่
แห่งนี้ มีพวกบริวารตามมาเยอะ ตอนนั้นผมยังหนุ่มอยู่ ยังเคยไปรับท่านที่รถไฟ
เป็นที่สนุกสนาน ท่านเมตตาจัดอาหารเลี้ยงดู และแจกผ้าขาวม้าให้คนละผืน
สองผืนเป็นรางวัลน้ำใจทั่วทุกคน เจ้าจอมมารดากลิ่นเป็นที่เคารพของชาวมอญ
ละแวกนี้มาก ภายหลังเมื่อเจ้าจอมมารดากลิ่นถึงแก่อสัญกรรมแล้ว เรือมาดและ
เรือนก็ผูกไป เหลือแต่ที่ดินซึ่งบุตรหลานของท่านถวายแก่วัดสุทธธาโกชน์ อุทิศ
ส่วนกุศลให้ท่าน¹

พระอธิการหนูน ไซติโย อดีตเจ้าอาวาสวัดสุทธธาโกชน์เล่าว่า ทุกครั้งที่เจ้าจอมมารดา
ช่อนกลิ่นมาพำนักที่เรือนใกล้วัดสุทธธาโกชน์นั้น ท่านจะมานั่งฟังพระสวดมนต์ทำวัตรเย็นเป็นประจำมิ
ได้ขาด ทางวัดได้จัดที่ไว้สำหรับเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นนั่งฟังพระสวด ท่านจะนั่งฟังพระสวดอย่าง
สงบตลอดเวลา พระทุกรูปในวัดต้องสำรวมระมัดระวังการสวดมนต์ภาษามอญมิให้ผิดพลาด เพราะ
เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นท่านจดจำได้แม่นยำทุกบททุกตอน

หลังจากเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นสร้างวัดสุทธธาโกชน์เสร็จแล้ว ยังรับเป็นเจ้าภาพทอดกฐิน
สามัคคีโดยร่วมกับหมู่ญาติและชาวบ้าน ทอดกฐินที่วัดนี้เป็นประจำทุกปีตลอดชีวิตของท่าน ภายหลัง
เมื่อท่านถึงแก่อสัญกรรม หม่อมเจ้าพรรณเพ็ญแข กฤดากร ผู้เป็นหลาน ประสูติแต่หม่อมเข้มได้ทรง
รับภาระทอดกฐินสืบต่อมา

ทุกวันนี้ที่วัดสุทธธาโกชน์ยังมีอนุสาวรีย์ของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นตั้งอยู่ในซุ้มบุษบก หน้า
พระอุโบสถในชุดแต่งกายประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เป็นรูปปั้นหินอ่อนแกะสลัก ที่เจ้าจอมมารดา
ช่อนกลิ่นเป็นผู้สั่งทำมาจากประเทศอิตาลี ตั้งแต่สมัยที่ท่านยังมีชีวิตอยู่

วัดดอนกระเบื้อง

¹ ธีรชัย พูลท้วม. (2536). ประวัติเจ้าจอมมารดากลิ่น ท.ว.จ. พระสนมเอก ในรัชกาลที่ 4: ผู้สร้างวัด
สุทธธาโกชน์ แขวงทับยาว เขตลาดกระบัง กรุงเทพมหานคร. หน้า 28.

เป็นวัดที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเป็นผู้ออกทุนทรัพย์ในการก่อสร้าง ภายหลังจากเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นลาออกจากพระบรมมหาราชวังออกมาอยู่วังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ พระโอรส ท่านได้เดินทางไปพักผ่อนตากอากาศยังชุมชนมอญต่าง ๆ แห่งหนึ่งคือที่ชุมชนบ้านคงคาราม อำเภอโพธาราม ริมแม่น้ำแม่กลอง เนื่องจากมีอากาศดี เมื่อชาวมอญบ้านคงคาราม อำเภอโพธาราม อพยพโยกย้ายขยายพื้นที่ทำนาออกไปยังตำบลดอนกระเบื้อง เขตติดต่อกับอำเภอหนองโพในปัจจุบัน เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเป็นผู้นำในการบริจาคเงินสร้างวัดดอนกระเบื้องขึ้น เพื่อให้ชาวมอญที่มาจากบ้านคงคารามได้มีวัดเพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ปัจจุบันยังปรากฏหลักฐานคือ “ถนนเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น” อยู่ระหว่างเส้นทางจากบ้านคงคารามกับบ้านดอนกระเบื้อง ตามทางเกวียนโบราณที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นใช้ในการเดินทางไปควบคุมการสร้างวัดดอนกระเบื้องในสมัยนั้น¹

วัดปรมย์ยิกาวาส

เป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะขึ้นจากวัดมอญเก่าแก่ (วัดปากอ่าว) เพื่อถวายเป็นวัดประจำพระองค์ของ “เสด็จยาย” ตามคำริของพระบรมมหารัชมัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุรรัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) ด้วยเหตุที่ท่านทรงมีคุณูปการต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์อย่างยิ่ง ตามที่ท่านเคยกล่าวกับเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ขณะทรงพระเยาว์ว่า ถ้าเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เจริญพระชันษาขึ้นแล้ว ขอให้สร้างวัดขึ้นไว้ร่วมกันสักแห่ง เพื่อจะได้เป็นปัจจัยที่จะได้พบกันอีกในภพชาติหน้า² เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะวัดแห่งนี้ขึ้นทำให้พระบรมมหารัชมัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุรรัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) มีความปีติปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง ด้วยวัดปากอ่าวนี้เป็นวัดมอญมาแต่เดิมและอยู่ในเมืองนนทบุรีที่เป็นนิวาสนสถานเดิมของพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) พระอัยกาของพระองค์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการให้ทำการบูรณะวัดตามแบบศิลปะมอญทุกประการ โดยมอบหมายให้พระเจ้าน้อยยาเธอพระองค์เจ้ากฤษฏาภินิหาร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์) เป็นแม่กองสร้างพระอุโบสถขึ้นใหม่ เมื่อ พ.ศ. 2418 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วย พระบรมมหารัชมัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระ

¹ ไสภณ นิไชยโยค เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านคงคาราม ตำบลคลองตากุด อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี เมื่อ 25 มีนาคม 2550.

² บุษกร พิชยาพิศย์. (2546). ประวัติวัดปรมย์ยิกาวาส. วัดปรมย์ยิกาวาส. หน้า 84.

พระสุदारัตนราชประยูร มาทรงก่อพระฤกษ์พระอุโบสถด้วยพระองค์เอง¹ และในระยะเวลาที่มีการก่อสร้างและบูรณะวัดทั้งหมดนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมาตรวจงานเป็นระยะมิได้ขาด รวมทั้งกำกับให้พระสงฆ์มอญที่จำพรรษาที่วัดนี้ให้ทำกิจของสงฆ์ตามธรรมเนียมแบบมอญทุกประการ² โปรดเกล้าฯให้จารึกพระไตรปิฎกเป็นภาษามอญลงบนใบลาน รวมทั้งจารึกเหตุการณ์การบูรณะวัดทั้งภาษาไทยและภาษามอญลงบนหินอ่อน ตั้งไว้หน้าพระอุโบสถ เมื่อการบูรณะวัดปากอ่าวเสร็จสิ้น พระราชทานนามใหม่ว่า “วัดปรมัยยิกาวาส” โดยสนธิเอาคำสามคำเข้าด้วยกันคือ ปรม (บรม) + อัยยิกา + อาวาส แปลว่า วัดของยาย ตามวัตถุประสงค์ที่ทรงตั้งพระทัยสำหรับมอบกุศลแก่ พระบรมมหารัชมัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุदारัตนราชประยูร แต่ต่อมาภายหลังเขียนชื่อวัดนี้เป็น วัดปรมัยยิกาวาส³

วัดสโมสร (วัดหม่อมแหม่ม)

สร้างโดยหม่อมแหม่ม กฤดากร หม่อมในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ หม่อมแหม่มเป็นผู้ที่เลื่อมใสในพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า ท่านรักษาศีลเป็นประจำ ชอบทำบุญและรักษันโดษ⁴

วัดสโมสร ตั้งอยู่ริมคลองหม่อมแหม่ม อำเภอไทรน้อย จังหวัดนนทบุรี ซึ่งแต่เดิมนั้นชุมชนกระทุ่มมีดและพื้นที่วัดสโมสร เป็นทุ่งราบกว้างว่างเปล่า ต่อมาได้มีครอบครัวชาวมอญจากบ้านเกาะจังหวัดสมุทรสาคร และครอบครัวชาวมอญจากพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ ได้พากันมาจับจองที่บริเวณแห่งนี้ จึงเกิดเป็นชุมชนขนาดใหญ่ขึ้นอย่างในปัจจุบัน

เมื่อชุดคลองเสร็จแล้ว หม่อมแหม่ม กฤดากร ได้จัดถวายที่ดิน 15 ไร่ เพื่อสร้างวัดเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนา ทั้งนี้ก็เนื่องจากชาวบ้านแถบนั้นล้วนเป็นชาวมอญและศรัทธาในพุทธศาสนา เมื่อดำเนินการสร้างไปได้มากแล้วจนสามารถใช้เป็นที่พักพิงได้ จึงไปนิมนต์พระภิกษุเฒ่า พร้อมพระภิกษุสามเณรจำนวนหนึ่งมาจำพรรษาที่วัดแห่งนี้ เมื่อออกพรรษาในปีเดียวกัน ได้มีพระภิกษุเฒ่า อดิโม เดินทางมาจากเมืองหงสาวดี ประเทศพม่ามาจำพรรษา และได้ดำเนินการก่อสร้างวัดจนเสร็จ

¹ แหล่งเดิม. หน้า 86.

² วัดปรมัยยิกาวาส. (2538). พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับวัดปรมัยยิกาวาส. ประวัติวัดปรมัยยิกาวาส. หน้า 57.

³ บุษกร พิชยาพิทย. (2546). เล่มเดิม. หน้า 86.

⁴ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2494). คำนำ ของ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล. ใน ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมแหม่ม กฤดากร ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์. หน้า ข.

สมบูรณ ต่อมาทางการได้ทำการสำรวจรายชื่อวัดและทำการเปลี่ยนชื่อวัดเป็น "วัดสโมสร" แต่ชาวบ้านยังคงเรียกติดปากว่า "วัดหม่อมเข้ม" ตามเดิม¹

หม่อมเข้ม กฤดากร ท่านถือคติแบบมอญ มีความเชื่อเกี่ยวกับการสังสมผลบุญบารมีไว้ภพชาติหน้ามาแต่ครั้งบรรพชน การที่ท่านดำริให้สร้างวัดแห่งนี้ขึ้นจึงเกิดเป็นอาวาสแก่ผู้สร้างโดยตรง และยังเป็นสถานที่สำหรับชาวบ้านได้ใช้บำเพ็ญกุศลปฏิบัติศาสนกิจ และเป็นแหล่งศึกษาอบรมของบุตรหลาน หม่อมเข้มเป็นผู้นำในการสร้างศาสนสถานด้วยความประณีต ศาลาการเปรียญหลังเก่า เป็นศาลาการเปรียญขนาดใหญ่และมีความสวยงามมาก โดยเฉพาะที่เสาประดับลายรดน้ำ หน้าบันศาลาแกะสลักอย่างสวยงาม ซึ่งนับว่าเป็นศาลาการเปรียญที่สวยงามที่สุดในท้องที่อำเภอไทรน้อย จังหวัดนนทบุรี และอำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม บนศาลาการเปรียญ มีธรรมาสันทรงบุษบก รวมทั้งศาลาท่าน้ำทรงตรีมุข ทางขึ้นศาลาการเปรียญ เสนาสนะสงฆ์ในวัดหม่อมเข้มล้วนสร้างด้วยความประณีต

ชุมชนมอญกระทุ่มมีัดนี้เป็นชุมชนขนาดใหญ่ และครอบคลุมอาณาบริเวณกว้างขวางเกือบจรดจังหวัดพระนครศรีอยุธยา นอกจากนี้มีวัดสโมสร (วัดหม่อมเข้ม) เป็นวัดมอญที่ใหญ่ที่สุดประจำชุมชนแล้ว ต่อมายังได้เกิดวัดมอญขึ้นภายในชุมชนมอญอีกถึง 10 วัดด้วยกัน ได้แก่ วัดไทรน้อย วัดราชวินนิคม วัดยอดพระพิมล วัดขุนศรีล่าง วัดบึงลาดสวย วัดเกษตราราม วัดบอนใหญ่ วัดหลักชัย และ วัดหน้าไม้

วัดใหม่เจริญราษฎร์

วัดใหม่เจริญราษฎร์ คลองสิบสี่ เขตหนองจอก กรุงเทพฯ สร้างขึ้นด้วยความสามัคคีและความเลื่อมใสในพุทธศาสนาของชาวบ้าน และโดยการสนับสนุนของหม่อมเข้ม โดยหม่อมเข้มเป็นผู้บริจาคไม้ในการสร้างโบสถ์ (หลังเก่า) ทั้งหมด² สิ่งที่สำคัญคือราษฎร์ที่มากุบเบิกพื้นที่ทำนายนชุมชนคลองสิบสี่นี้ส่วนหนึ่งอพยพมาจากชุมชนมอญบ้านเกาะ จังหวัดสมุทรสาคร บ้านเดิมของหม่อมเข้ม นอกจากนั้นมาจากชุมชนมอญพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ และชุมชนมอญสามโคก จังหวัดปทุมธานี ชุมชนมอญคลองสิบสี่เกิดขึ้นเมื่อราว พ.ศ. 2446 ใกล้เคียงกับการตั้งชุมชนมอญกระทุ่มมีัดคือ ราว พ.ศ. 2455

¹ พิศาล บุญผูก. (2541). อนุสรณ์ในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. หน้า 15-16.

² องค์ บรรจุน. (2548). เล่มเดิม. หน้า 56.

เมื่อชาวมอญลงหลักปักฐานได้มั่นคงแล้ว จะต้องสร้างวัดขึ้นด้วยเสมอเพื่อปฏิบัติศาสนกิจ วัดใหม่เจริญราษฎร์มีโบสถ์ชั่วคราวหลังแรกสร้างด้วยไม้สักหลังคามุงจาก ตามรูปแบบการก่อสร้างโบสถ์แบบมอญสกุลช่างน้ำเค็ม (แถบสมุทรสาคร สมุทรสงคราม สมุทรปราการ) ที่มักใช้วัสดุเป็นไม้ล้วน หลังคามุงจาก เนื่องจากในอดีตพื้นที่แถบชายทะเล ดินและน้ำรวมทั้งไอน้ำจากความเค็มมากในยุคที่เทคโนโลยีการก่อสร้าง โดยเฉพาะปูนซีเมนต์ยังไม่มีชนิดที่ทนน้ำเค็มได้ สิ่งก่อสร้างที่เป็นปูนจึงมีอายุการใช้งานสั้น โบสถ์ที่อยู่แถบจังหวัดชายทะเลจึงล้วนแต่สร้างด้วยไม้ แบบที่คนมอญทั่วไปเรียกกันว่า “โบสถ์น้ำเค็ม” และเนื่องจากราษฎรจำนวนมากเป็นชาวสมุทรสาคร ราษฎรจึงได้นำช่างจากทางสมุทรสาครมาก่อสร้างโบสถ์ที่ชุมชนคลองสิบสี่ โบสถ์ และเสนาสนะสงฆ์ในวัดใหม่เจริญราษฎร์ จึงสร้างด้วยไม้ดังกล่าว

นอกจากวัดแล้ว สิ่งที่ชาวพุทธนิยมสร้างถวายในพุทธศาสนาได้แก่ เจดีย์ พระพุทธรูป เครื่องใช้ทางศาสนาต่าง ๆ ความยึดมั่นในพุทธศาสนาของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นประการหนึ่งคือ ท่านมีวัตรปฏิบัติทางด้านศาสนาอย่างสม่ำเสมอ ภารกิจของท่านคือต้องไหว้พระสวดมนต์เป็นประจำ แม้เมื่อครั้งที่ท่านได้รับพระราชอาญาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงพระอาญาสั่งจำคุก เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นยังได้อาราธนาพระพุทธรูปขนาดเล็กเข้าไปบูชาภายในคุก รวมทั้งสวดมนต์ไหว้พระเป็นปกติ กล่าวคือท่านมีพระอยู่ในใจทุกแห่ง และเป็นพุทธมามกะที่ดีเสมอ แม้จะอยู่ในที่คุมขังก็ตาม¹

การทำบุญอีกประการหนึ่งที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นนิยมอย่างยิ่ง คือการสร้างพระพุทธรูป โดยท่านเดินทางไปทำบุญในที่ต่าง ๆ กับ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ และหลานด้วยการสร้างพระพุทธรูปถวายวัด สำหรับในถ้าเขาวัง จังหวัดเพชรบุรี ท่านได้สร้างพระพุทธรูปไว้สำหรับพุทธศาสนิกชนได้บูชาในถ้าเขาวัง เคียงคู่กับพระพุทธรูปของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการสร้างเพื่อสืบต่อพุทธศาสนา โดยพระราชทานในนามพระโอรสธิดา²

5. บทบาทด้านเศรษฐกิจ

บทบาทของสตรีมอญที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยการเศรษฐกิจการค้าขายนั้นปรากฏหลักฐานให้เห็นไม่มากนัก ด้วยระบบความคิดความเชื่อของสังคมไทยยังคงกำหนดให้ผู้ชายมีฐานะเป็นผู้นำของครอบครัว

¹ มาร์กาเร็ต แลนด์อน. (2542). แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม. หน้า 253.

² หม่อมเจ้าชิตชนก กฤดากร. (2541). เล่มเดิม. หน้า 27.

ครัว ผู้หญิงเป็นเพียงแม่บ้าน เลี้ยงดูบุตร ความขื่อนี้หมายรวมกันทั้งไพร่บ้านพลเมืองสามัญชน และเจ้านายในราชสำนัก แม้แต่สถาบันพระมหากษัตริย์ ที่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ในพระราชพงศาวดารเฉพาะบทบาทของฝ่ายบุรุษในฐานะผู้นำ บทบาทการทำสงคราม กล่าวถึงบทบาทของสตรีเฉพาะในฐานะที่เป็นแม่บ้าน ซึ่งในวิถีชีวิตของสตรีก็ถูกค่านิยมของสังคมในอดีตกำหนดบทบาทไว้เฉพาะการทำหน้าที่แม่บ้านแต่เพียงอย่างเดียว

ทั้งนี้สังคมไทยตั้งแต่สมัยโบราณสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังเป็นระบบการค้าแบบเลี้ยงชีพเป็นหลัก มิได้มุ่งหวังในการผลิตจำนวนมากเพื่อการค้า แม้บางครั้งสตรีจะมีบทบาทในการประกอบอาชีพของครอบครัวอยู่ไม่น้อยแต่ก็ไม่ได้ปรากฏบทบาทเด่นเท่าบุรุษ

หลักฐานเอกสารต่างประเทศของชาวฮอลันดา กล่าวถึงสตรีมอญในสมัยอยุธยาว่ามีบทบาททางการค้าอย่างมาก ที่โดดเด่นมากคือ ออสุต¹ แสดงว่าในส่วนของสตรีมอญที่หากมีโอกาสแสดงบทบาทในการค้าขาย ก็มีความสามารถทางด้านเศรษฐกิจไม่น้อยหน้าบุรุษ และดำเนินมาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยอยุธยา

ออสุต (Osoet หรือ Tjau Soet) เป็นสตรีมอญสามัญชน อพยพเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านชาวฮอลันดา สมัยอยุธยา สันนิษฐานว่าต้นตระกูลของออสุตอพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชลงมา ออสุตได้แต่งงานอยู่กับพ่อค้าชาวฮอลันดา 3 คน ได้แก่ ยาน ฟาน เมียร์ไวค์ (Van Meerwijck) เยเรเมียส ฟาน ฟลิต (Jeremias Van Vliet) และ ยาน ฟาน เมาร์ทเดน (Jan Vann Muijden) ซึ่ง 2 คนหลังเป็นหัวหน้าสถานีการค้าของ VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie) ในอยุธยา

เหตุที่ออสุตแต่งงานถึง 3 ครั้ง ทั้งที่ขัดต่อค่านิยมชาวมอญ ซึ่งในการแต่งงานทั้ง 3 ครั้งล้วนแต่แต่งงานกับพ่อค้าต่างชาติที่เป็นตัวแทนการค้า เป็นไปได้ว่าการแต่งงานทั้งหมดเกิดจากผลประโยชน์การค้าร่วมกัน พ่อค้าต่างชาติอาศัยออสุตเป็นล่าม และเข้าถึงขุนนางไทย ส่วนออสุตก็อาศัยฐานะภรรยาพ่อค้าต่างชาติ เข้าถึงสินค้าก่อนใคร ได้รับการยกเว้นเรื่องระเบียบภาษีมากกว่าพ่อค้าทั่วไป

ออสุตมีบทบาทในฐานะตัวกลางติดต่อการค้า สามารถเข้าเฝ้าพระมเหสีของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง มีความสนิทสนมกับภรรยาออกญาสมบัติธิบาล และต่อรองทางการค้าและภาษีอากร ออสุตเป็นผู้มีอิทธิพลสูงสุดในหมู่บ้านฮอลันดา การค้าขายของ VOC โดยมากต้องผ่านออสุต สินค้าส่วน

¹ ธีรวัด ณ ป้อมเพชร. (2547). ออสุต: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยากับพ่อค้าชาวต่างชาติ, การประชุมวิชาการเสนอผลงานวิจัย เรื่อง สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย. ณ ห้อง 105 อาคารมหาจุฬาลงกรณ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วันศุกร์ที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2547. ไม่ปรากฏเลขหน้า.

ใหญ่ ได้แก่ เสบียงเรือ น้ำมันมะพร้าว กายาน ทองคำ ราคาแพงกว่าท้องตลาดกว่าเท่าตัว ซึ่งเจ้าหน้าที่ของ VOC ไม่พอใจ แต่ไม่มีทางเลือกอื่น

จดหมายเหตุชาวต่างชาติระบุว่า มีสตรีมอญหลายรายที่ปฏิบัติแบบเดียวกับออสุต ซึ่งสตรีมอญมีความสามารถในเรื่องการค้า¹ สตรีมอญหลายคนจึงมีสามีเป็นชาวต่างชาติ และการเป็นภรรยาของชาวต่างชาติของสตรีมอญเป็นที่ยอมรับในสังคมมอญ ซึ่งราชสำนักไทยได้ออกประกาศห้าม เพราะถือว่า เชื้อชาติไทย มอญ ล้วนเป็น "ราษฎรข้าแผ่นดิน" ต่อมาทางราชการได้ตรากฎหมายห้ามมิให้สตรีมอญ ไทย ลาว "ไปช่องเสพเมณธรรม" แต่งงานกับชาวต่างชาติ โดยมีโทษถึงประหารชีวิต²

ประวัติข้างต้นของ "ออสุต" แสดงให้เห็นว่าสตรีมอญมีความสามารถทางการค้าในเมืองไทย มาตั้งแต่สมัยอยุธยา และต่อเนื่องมาถึงสมัยธนบุรี และรัตนโกสินทร์ แต่ด้วยข้อกฎหมายและรูปแบบทางสังคมเปลี่ยนแปลงไป ทำให้การติดต่อค้าขายของสตรีมอญแปรผันไปตามสภาพสังคมและการเมือง จำกัดอยู่เฉพาะในระดับครัวเรือน และสังคมรอบข้างเท่านั้น

สตรีมอญที่อยู่ในตระกูลชั้นสูงแม้ไม่ได้เป็นสตรีที่รับราชการฝ่ายในในราชสำนัก แต่มีความสัมพันธ์กับกิจการในด้านเศรษฐกิจของราชสำนัก ดังตัวอย่างของสตรีมอญท่านที่มีชื่อว่า ทองซอน ท่านมีบทบาทในประวัติศาสตร์เพียงฐานะของมารดาที่เลี้ยงดูบุตร พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) ให้เติบโตขึ้นมาเป็นบุรุษที่ฉลาดหลักแหลม ประสบความสำเร็จทางด้านอาชีพการรับราชการ และด้านการค้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดปรานมาก ทรงกล่าวยกย่องว่าเป็น "ขุนคลังแก้ว" ของพระองค์

ท่านทองซอน เป็นธิดาของพระยานครอินทร์ (สมีนรเดชะ) เจ้ากรมกองรามัญ และพระยานครอินทร์ยังเป็นน้องชายบิดามารดาเดียวกันกับท้าวทรงกันดาร (ทองมอญ) ผู้เป็นใหญ่มีสิทธิ์ขาดว่ากล่าวในข้าราชการฝ่ายในสมัยกรุงธนบุรีทั้งหมด

บ้านของพระยานครอินทร์อยู่ตรงบริเวณปากคลองตลาด ใกล้ป้อมวิไชยประสิทธิ์ฝั่งตะวันออก เชียงพานมอญในปัจจุบัน บริเวณนี้มีชาวมอญตั้งบ้านเรือนอยู่หนาแน่น ต่อมาเมื่อท่านทองซอนสมรสกับนายชำนาญ (ทองขวัญ) เชื้อสายขุนนางมอญสมัยกรุงศรีอยุธยา นายชำนาญได้ย้ายมาอยู่ที่บ้านของท่านทองซอน จนมีบุตรธิดาด้วยกัน 3 ท่าน มีบุตรชายเพียงคนเดียวคือ นายทองเพ็ง (พระยาศรีสหเทพ)³

¹ ธีรวัต ฌ บ่อมเพชร. (2547). เล่มเดิม. ไม่ปรากฏเลขหน้า.

² จิตร ภูมิศักดิ์. (2543). โฉมหน้าศักดินาไทย. หน้า 234.

³ ประยูร ธิทิพันธ์. (2505). เล่มเดิม. หน้า 135.

นายทองเพ็ญเป็นผู้ที่มีลักษณะรูปร่างดี หน้าตาคมสัน สติปัญญาฉลาดหลักแหลม ท่านชำนาญและท่านทองซอน จึงพยายามสั่งสอนหนังสือ วิชาคำนวณ การใช้ลูกคิด การเป็นเสมียน การทำบัญชี และวิชากฎหมาย ต่อมาเมื่อโตขึ้นท่านชำนาญและท่านทองซอนได้นำตัวไปฝากทำราชการกับกระทรวงมหาดไทย นายทองเพ็ญยังเป็นผู้ที่มีลายมือสวย เขียนหนังสือได้รวดเร็วและเขียนได้ในทุกอิริยาบถ ไม่ว่าจะนั่ง นอน ยืน หรือเดิน (เมื่อต้องเดินตามขุนนางผู้ใหญ่ และมีหน้าที่จดบันทึกไปด้วย) อีกทั้งสำนวนภาษาก็คมคายรัดกุมได้ใจความ ไม่เยิ่นเย้อ ความสามารถทางชั้นท์ กภาพย์ กลอน ก็ไม่เป็นรองใคร จนเป็นที่ยอมรับ และเมื่อโตเป็นหนุ่มได้แต่งงานกับท่านน้อย ธิดาท่านจิมกับท่านนาค

นายทองเพ็ญรับราชการมาจนกระทั่งได้รับตำแหน่งที่ หมื่นพิพิธอักษร และเมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นยุคสมัยที่กวีมีความเจริญก้าวหน้ามาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะยังดำรงตำแหน่งพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร ได้นำตัวนายทองเพ็ญไปทำหน้าที่เสมียน คอยรับใช้ใกล้ชิด ซึ่งพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร ทรงโปรดปรานถึงกับเลื่อนเครื่องเสวยให้หมื่นพิพิธอักษร (ทองเพ็ญ) ได้รับประทานต่อเสมือ¹ ต่อมาตำแหน่งหลวงศรีเสนา ปลัดพระธรรมนูญในกรมมหาดไทยว่างลง หมื่นพิพิธอักษร (ทองเพ็ญ) จึงได้ดำรงตำแหน่งต่อมาและเลื่อนเป็น พระยาศรีสหเทพ ในที่สุด

เนื่องจากพระยาศรีสหเทพมีมารดาเป็นมอญแท้ ๆ มีบ้านเรือนอยู่ในละแวกบ้านหมู่ญาติของมารดา เมื่อท่านออกปากขอแรงชาวมอญช่วยกันสร้างสะพานข้ามคลองหลอด สะพานดังกล่าวจึงได้ชื่อว่า "คลองมอญ" และความที่บ้านของพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) ตั้งอยู่ในบริเวณนั้นด้วย ต่อมาเมื่อมีการตัดถนนผ่านและเกิดเป็นสี่แยกขึ้น สี่แยกดังกล่าวจึงได้ชื่อว่า สี่แยกพระยาศรี หรือ สี่กัพระยาศรี ซึ่งยังคงใช้เรียกกันมาจนปัจจุบัน²

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดปัญหาไม้สักขาดตลาด ไม่สามารถหาไม้สักคุณภาพดีได้ทันตามความต้องการ เจ้าภาชีนายอกรที่รับสัมปทานไม้สักไม่สามารถสนองพระราชประสงค์ได้ จนถึงกับมีพระดำรัสตำหนิ เมื่อเรื่องนี้รู้ถึงพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) ท่านจึงทำหนังสือทูลเกล้าฯ ถวายขอทำสัมปทานภาษีไม้สัก โดยมีข้อเสนอพิเศษว่า หากทางการต้องการไม้สักในการก่อสร้างในปริมาณที่ไม่มากเกินไปเกินความสามารถ พระยาศรีสหเทพก็จะหาถวายให้เปล่าทันทีโดยไม่คิดมูลค่า รวมทั้งจะเป็นราคาที่ขายให้ทางการในอัตราเดิมไม่เปลี่ยนแปลง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นชอบและอนุญาตให้พระยาศรีสหเทพมีสิทธิขาดในสัมปทานไม้สักแต่เพียงผู้เดียว โดยเก็บภาษีเข้าพระคลังมหาสมบัติปีละ 400 ชั่ง ขาดเหลืออย่างไรนั้นให้เป็นเรื่องของพระยาศรีสหเทพ เป็นบำเหน็จบำนาญบำรุงราชการ

¹ ประยูร สิริพิพันธ์. (2505). เล่มเดิม. หน้า 139.

² แหล่งเดิม. หน้า 135.

พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) ได้รับสมญาจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า "คุณคลังแก้ว"¹ สมกับที่ไว้วางพระราชหฤทัยในความสามารถและความหลักแหลม เมื่อพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) ถึงแก่อนิจกรรมด้วยวัยเพียง 53 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้พระราชทานให้อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ชั้นพิเศษ เทียบเท่ากับศพเจ้าพระยาเสนาบดี และในวันที่พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) ถึงแก่อนิจกรรมนั้น ในตอนแรกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำริว่าจะเสด็จโปรดน้ำศพด้วยพระองค์เอง แต่แล้วก็เปลี่ยนพระทัย ด้วยเหตุที่พระองค์กล่าวว่า

ข้าตั้งใจไว้จะไปรดน้ำเจ้าศรีด้วยมือของข้าเอง เป็นการจากกันในคราวนี้ ครั้นเวลาจวนจะไปข้าไม่สามารถจะไปได้ เพราะไม่อยากเห็นหน้าเห็นตาเจ้าศรีที่ตาย ด้วยข้ามีความอาลัยระลึกถึงเจ้าศรีเหลือกำลังที่ข้าจะตั้งสติสมประดีไว้ไม่ได้ ถ้าข้าขึ้นไปดูศพเจ้าศรี แล้วนำกล้วตัวของข้าจะเป็นลมจับทำร้ายร่างกายข้าให้ถึงซึ่งความลำบากยิ่งนัก เพราะฉะนั้นข้าจึงไม่ได้ไปด้วยความอาลัยสงสารศพเจ้าศรี ยิ่งนัก²

บทบาทของสตรีมอญในราชสำนักสมัยรัตนโกสินทร์ด้านเศรษฐกิจ ไม่ได้เด่นเท่าบุรุษที่มีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจ โดยเฉพาะสตรีมอญในราชสำนัก เนื่องจากสถานภาพไม่อำนวย ต้องปฏิบัติตนอยู่ในกรอบขนบประเพณี ซึ่งถือว่าเป็นข้าราชการฝ่ายใน ได้รับเบี้ยหวัดรายปี มีพระมหากษัตริย์ชุบเลี้ยง ไม่ต้องทำการค้าแต่อย่างใด มีเพียงบันทึกชาวต่างชาติ เฟรเดอริก อาร์เธอ นีล³ ที่กล่าวถึงภาพลักษณ์โดยรวมของสตรีไทยยุคต้นรัตนโกสินทร์ ได้แสดงทัศนะโดยพรรณนาสภาพชีวิตของสตรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าทัศนะของเฟรเดอริก อาร์เธอ นีล จะมองวัฒนธรรมของไทยด้วยสายตา "คนนอก" ที่ไม่เข้าใจวิถีชีวิตของ "คนใน" อย่างแท้จริง ในมุมมองของชาวไทยจึงมองว่าทัศนะดังกล่าวมีลักษณะของการวิพากษ์วิจารณ์เชิงดูถูกเหยียดหยาม แต่ข้อมูลดังกล่าวแสดงให้เห็นข้อเท็จจริงบางประการที่น่าสนใจ เช่นการเปรียบเทียบให้เห็นลักษณะชีวิตระหว่างสตรีไทยที่เป็นสามัญชน และสตรีในราชสำนัก ที่มีความแตกต่างกันในเรื่องคุณภาพชีวิต และ พฤติกรรมทางสังคม

ฐานะความเป็นอยู่ของสตรีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งรวมถึงสตรีมอญ ไทย ลาว และสตรีทุกเชื้อชาติในเมืองไทย จากมุมมองของชาวต่างชาติพบว่า สภาพเศรษฐกิจไทยเป็นแบบเลี้ยงชีพ

¹ แหล่งเดิม. หน้า 143-144.

² ประยูทธ สิทธิพันธ์. (2505). เล่มเดิม. หน้า 142.

³ เฟรเดอริก อาร์เธอ นีล. (2525). เล่มเดิม. หน้า 141-142.

การทำไร่ค้าขายก็เพียงเพื่อยังชีพเท่านั้น มิได้มุ่งหวังให้ผลิตจำนวนมากเพื่อการค้าอย่างเช่นปัจจุบัน โดยแบ่งสตรีออกเป็น 2 กลุ่มคือ สตรีชาวบ้านสามัญชน ที่มักรับภาระหนักทั้งงานบ้านและการหาเลี้ยงชีพที่เป็นงานนอกบ้าน ด้วยเหตุที่สามีต้องเข้ารับราชการทหาร ไม่มีเวลาทำงานหาเลี้ยงชีพได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย ส่วนสตรีสูงศักดิ์หรือเหล่าภรรยาขุนนางในราชสำนัก มักใช้เวลาส่วนใหญ่หมดไปกับการสั่งการให้คนรับใช้ทำงานบ้านการเรือน การแต่งกายอย่างพิถีพิถัน ทำงานฝีมือของสวยของงาม หัตถ์นาฏศิลป์ฟ้อนรำ

หากมองบทบาทของสตรีมอญในฐานะเป็นกลไกขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจการค้า คงไม่อาจจะระบุให้ชัดเจนลงไปได้ แต่หากมองว่าสตรีมอญเป็นผู้สนับสนุนและให้คำปรึกษาแก่สามีอย่างเงียบ ๆ เบื้องหลังใ้ะการเจรจาทางธุรกิจแล้วน่าจะมีความเป็นไปได้สูง ทักษะดังกล่าวนี้เห็นได้จากเหตุการณ์ในสมัยอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ที่ได้ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุชาวฮอลันดา เรื่องการติดต่อค้าขาย การวิ่งเต้นเข้านอกออกในของฮอลันดา และบรรดาสตรีมอญทั้งหลาย เพื่อเจรจาการค้าระหว่างชาวฮอลันดากับราชสำนักสยาม ถึงแม้สิทธิขาดในการพิจารณาค้าขายทำธุรกิจด้วยหรือไม่นั้นจะอยู่ที่ฝ่ายบุรุษ คือ สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง องค์พระมหากษัตริย์กับเหล่าขุนนาง แต่กลไกทางการค้าที่มักต้องมีระบบแนะนำตัวด้วยของกำนัล โดยเฉพาะการเข้าทางหลังบ้าน สร้างความสัมพันธ์กับบรรดาภรรยาขุนนาง รวมทั้งพระมเหสีของพระเจ้าปราสาททองก็ดี นับว่าเป็นกลไกที่มีมาและใช้ได้ดีทุกยุคทุกสมัย แม้พระมเหสีของพระเจ้าปราสาททองจะไม่ปรากฏพระนามในบันทึกประวัติศาสตร์ในบทบาทด้านอื่นใด แต่ก็ยังปรากฏพระนามในบันทึกของชาวต่างชาติในฐานะพระมเหสีของพระเจ้าปราสาททอง ที่มีความสนิทสนมกับฮอลันดา สตรีมอญสามัญชน จากการที่ฮอลันดาสามารถเป็นตัวแทนการค้า และทำให้การค้าของชาวฮอลันดาดำเนินไปได้

จากกรณีดังกล่าวข้างต้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า ไม่เพียงกรณีนี้กรณีเดียวเท่านั้นที่สตรีมอญมีส่วนสำคัญในการร่วมตัดสินใจหรือนำเสนอโอกาสทางธุรกิจการค้าร่วมกับสามีมาตลอดทุกยุคทุกสมัย ไม่มากก็น้อย แม้จะไม่ปรากฏบทบาทเบื้องหน้าก็ตาม แต่ได้ใ้ะเจรจายอมมีแรงหนุนและการนำเสนอจากสตรีมอญมาแล้วล่วงหน้าก่อนการนั่งโต๊ะเจรจากันตามวิถีทางปกติ

สตรีมอญและสตรีเชื้อสายมอญ มีส่วนในการบุกเบิกสร้างชุมชนใหม่ ๆ ซึ่งเป็นการเปิดพื้นที่ทำการเกษตรใหม่ ๆ เป็นการเพิ่มผลผลิตให้กับประเทศ สนองรับกับนโยบายของรัฐบาลในสมัยที่เริ่มติดต่อค้าขายกับต่างชาติแบบการค้าเสรี ปรับรูปแบบเศรษฐกิจ จากแต่เดิมที่ทำการเกษตรแบบยังชีพมาเป็นการทำการเกษตรเพื่อการการค้า มุ่งผลิตจำนวนมากแต่เพียงอย่างเดียวเพื่อการค้าขาย สตรีมอญท่านหนึ่งที่สนองรับนโยบายดังกล่าวคือ หม่อมแฉ่ม นอกจากท่านต้องการสร้างชุมชนแห่งใหม่ที่สงบ ห่างไกลตัวเมืองตามความชอบของท่านแล้ว ชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ก็เป็นชุมชนมอญ เนื่องจากท่านได้

นำแรงงานในการบุกเบิกพื้นที่เกษตร แรงงานชุดคลองส่วนใหญ่มาจากชุมชนมอญบ้านเกิดของท่าน จากตำบลบ้านเกาะ จังหวัดสมุทรสาคร นอกจากนั้นก็เป็นชาวมอญจากชุมชนอื่น เช่น พระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ ปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี เป็นต้น

ชุมชนแห่งใหม่ที่หม่อมแช่มได้เป็นผู้นำในการบุกเบิกแห่งนี้คือ ชุมชนกระท่อมมีด หลังจากที พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม¹ ที่ก่อตั้งขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2431 ทำการชุดคลอง เป็นการเปิดพื้นที่ทำนาฝั่งตะวันออก ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยา จังหวัด ัญบุรี ไปจรดแม่น้ำบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา ทิศเหนือจรดคลองรังสิต จังหวัดนครนายก ทิศใต้ จรดคลองแสนแสบ จังหวัดมีนบุรี ภายหลังจากที่บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้ทำการชุดคลองเชื่อมต่อแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ย่านคลองรังสิตเรียบร้อยแล้ว บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามจึงทำ หนังสือกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตทำสัมปทานชุดคลองเชื่อมต่อแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกต่อไป เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่อง จึงทรงดำริว่าในการชุดคลองเชื่อมต่อแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกนั้น ภายหลังจากชุดคลองแล้วทางบริษัทได้ทำการจำหน่ายที่ดินสองฝั่งคลองแก่ราษฎร ทำให้ราษฎรที่ยากจนอยู่แล้วกลับต้องได้รับความยากลำบากมากยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่โปรดให้บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามดำเนินการต่อ โดยโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรผู้มีกำลัง และเป็นต้นบหน้าถือตาในหมู่ราษฎร ทำการบุกเบิกชุดคลองและจัดการแบ่งสรรที่ดินกันเอง² โดยพระราชดำรินี้ทำให้ผู้นำชุมชนที่มีกำลังต่างออกหน้าชุดคลอง แล้วจัดการทำหนังสือกรรมสิทธิ์ที่ดินต่อทางการมอบให้ราษฎรโดยทั่วกัน ด้วยเหตุนี้จึงพบว่าคลองทางฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกมีชื่อของบรรดาหัวหน้าผู้ริเริ่มชุดคลองปรากฏอยู่ ได้แก่ คลองตาชม คลองตาคัล้าย คลองโต๊ะไฉ่ คลองขุนศรี และ คลองหม่อมแช่ม³ ซึ่งเป็นคลองที่หม่อมแช่มได้ริเริ่มชักนำให้ชาวบ้านให้มีการชุดขึ้น

พื้นที่อาณาบริเวณสองฝั่งคลอง เขตติดต่อยกเว้นอำเภอยะนอย จังหวัดนนทบุรี กับอำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม ชุมชนที่อยู่บริเวณคลองหม่อมแช่มนี้มีชื่อว่า บ้านคลองหม่อมแช่ม บ้านคลองหม่อมแช่มมี 2 แห่ง คือ บ้านคลองหม่อมแช่มที่อยู่ในเขตตำบลขุนศรี อำเภอยะนอย จังหวัดนนทบุรี แห่งที่สองคือ บ้านคลองหม่อมแช่มที่อยู่ในเขตตำบลบางภาษี อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม ทั้งนี้เนื่องจากคลองหม่อมแช่ม เป็นคลองที่ชุดเชื่อมคลองใหญ่ ที่อยู่ในเขตจังหวัดนนทบุรี ลุ่มเจ้าพระยา และเขตจังหวัดนครปฐม ลุ่มน้ำท่าจีน มีชาวบ้านอาศัยอยู่หนาแน่นทั้งสองฝั่งคลอง

¹ สุนทรีย์ อาสะวีย์. (2530). ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457. หน้า 5.

² วัตรราษฎร์นิยม. (2549). อนุสรณ์พระครูกิตติสารคุณ. หน้า ฐ-ณ.

³ ปรีชา ลุประสงศ์. (2527). ประวัติวัตรราษฎร์นิยม. หน้า 3-4.

เกษตรกรรมชุมชนนี้ประกอบอาชีพทำนาเป็นหลัก ต่อมาในราว พ.ศ. 2455 หม่อมหม่อมผู้มี แนวความคิดในการพัฒนาชุมชนให้ก้าวหน้า ได้ริเริ่มให้ดำเนินการขุดคลอง เพื่อให้ชาวบ้านบริเวณนี้ได้ใช้ประโยชน์ในการทำนาและติดต่อกับคนต่างถิ่นได้สะดวกขึ้น ชาวบ้านสามารถนำน้ำจากคลองใหญ่มาใช้ทำการเกษตร สะดวกในการสัญจรไปมา และนำผลผลิตไปขาย โดยหม่อมหม่อมได้บริจาคทรัพย์เป็นค่าใช้จ่ายในการขุดคลองเพื่อเชื่อมคลองที่สำคัญ ของจังหวัดนนทบุรีและจังหวัดนครปฐม โดยเริ่มขุดจากคลองขุนศรี อำเภอไทรน้อย จังหวัดนนทบุรี ผ่านหน้าวัดหม่อมหม่อม ตรงไปที่หน้าวัดบึงลาดสวาย อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม ชาวบ้านได้รับประโยชน์อย่างมากมายจากคลองนี้ ทั้งในการคมนาคมทางน้ำ และการชลประทานเพื่อการเกษตร ชาวบ้านจึงพากันเรียกชื่อคลองสายนี้ว่า คลองหม่อมหม่อม มาจนทุกวันนี้¹

หม่อมหม่อม กฤดากร ได้สร้างประโยชน์อย่างมากแก่ชุมชนกระทุ่มมีด ท่านเป็นผู้มีพระคุณนานัปการต่อชาวชุมชน ถือเป็นคุณงามความดีที่มีประโยชน์อย่างยิ่งทั้งต่อชาวบ้านละสังคมาโดยรวม ชาวบ้านที่ได้รับประโยชน์จากการริเริ่มของหม่อมหม่อมที่ได้กระทำไว้ยังคงจดจำและระลึกถึงท่านเสมอ ชาวบ้านยังคงเรียกชื่อวัดที่ท่านสร้างเอาไว้ว่า “วัดหม่อมหม่อม” และ “คลองหม่อมหม่อม” ตลอดจนบ้านคลองหม่อมหม่อม แม้ว่าปัจจุบันกรมศาสนาเปลี่ยนชื่อจาก “วัดหม่อมหม่อม” เป็น “วัดสโมสร”

นอกจากชุมชนมอญกระทุ่มมีดดังกล่าวแล้ว หม่อมหม่อมหม่อมยังเป็นผู้สนับสนุนและบริจาคทรัพย์สนับสนุนในการสร้างวัดในชุมชนมอญคลองสิบสี่ เขตหนองจอก กรุงเทพฯ

คลองสิบสี่เป็นคลองชลประทานที่ขุดขึ้นโดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม โดยในระยะแรกเป็นนโยบายการขุดคลองย่อย นำน้ำเข้ามายังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เชื่อมกับแม่น้ำบางปะกง การขุดคลองทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณชุมชนกระทุ่มมีด คลองสิบสี่ได้รับสัมปทานขุดคลองโดยพระบรมราชานุญาตในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คลองสิบสี่สายล่างเริ่มขุดเมื่อ พ.ศ. 2435 แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2446 และลำคลองสายนี้ยังเป็นเขตรอยต่อ 2 จังหวัด คือทางด้านฝั่งตะวันออกเป็นเขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา ส่วนทางฟากตะวันตกอยู่ในเขตหนองจอก กรุงเทพมหานคร ดังนั้นชุมชนมอญคลองสิบสี่จึงเป็นชุมชนมอญที่ครอบคลุมพื้นที่ทั้ง 2 จังหวัด เช่นเดียวกับชุมชนกระทุ่มมีด ชาวบ้านในชุมชนคลองสิบสี่ประกอบอาชีพทำนาเป็นหลัก ชุมชนมอญคลองสิบสี่มีวัดใหม่เจริญราษฎร์ ที่หม่อมหม่อมมีส่วนในการสนับสนุนการก่อสร้าง เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้านนับแต่อดีตจนปัจจุบัน²

¹ พิศาล บุญผูก. (2541). เล่มเดิม. หน้า 21.

² องค์ บรรจุน. (2548). เล่มเดิม. หน้า 53.

6. บทบาทด้านสังคม

บทบาทของสตรีมอญ และสตรีเชื้อสายมอญที่โดดเด่นมากด้านหนึ่งคือ บทบาทด้านสังคม เพราะเป็นบทบาทที่เสียสละเวลาอันนอกเหนือจากภาระหน้าที่ประจำ เป็นภาระหน้าที่ที่เกินกว่าสตรีทั่วไปจะสามารถปฏิบัติได้ เนื่องจากการทำหน้าที่แม่บ้านที่สมบูรณ์ก็หนักมากแล้ว ดังนั้นการปฏิบัติงานเพื่อสังคมจึงถือเป็นความสามารถส่วนบุคคล และเป็นความเสียสละอย่างมาก

ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ เป็นสตรีเชื้อสายมอญที่ทำหน้าที่แม่บ้านได้อย่างสมบูรณ์ และถือเป็นคนที่มีความคิดก้าวหน้า ล้ำสมัยกว่าสตรีในยุคเดียวกัน นอกจากการปฏิบัติหน้าที่ภายในครัวเรือนจะสามารถทำได้เป็นอย่างดีจนเป็นที่ยกย่องระดับโลก การปฏิบัติงานเพื่อสังคมก็โดดเด่นเช่นเดียวกัน เป็นการเสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อสังคม และถือว่าเป็นกิจกรรมที่มีคุณค่าที่สุดในชีวิตของท่าน รวมทั้งก่อประโยชน์ต่อสังคมอย่างมาก กล่าวคือ ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นผู้ก่อตั้ง “สภาอุณาโลมแดง” หรือที่เรียกในปัจจุบันว่า “สภากาชาด” กล่าวคือเมื่อ พ.ศ. 2436 (ร.ศ.112) เกิดกรณีพิพาทไทยฝรั่งเศส เรื่องพรมแดนฝั่งแม่น้ำโขง เมื่อเกิดการสู้รบขึ้นจึงมีราษฎรและทหารทั้งสองฝ่ายล้มตายลงจำนวนหนึ่ง ท่านผู้หญิงเปลี่ยนรับรู้เหตุการณ์ และต้องการเข้าช่วยเหลือ ชักชวนบรรดาสตรีชั้นสูงทั้งหลายรวมกันขึ้นเป็นองค์กร นำความกราบบังคมทูลสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา ให้ทรงรับเป็นองค์ประธาน ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ ทรงพอพระทัยเป็นอย่างยิ่ง รับองค์กรไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ อนุญาตให้องค์กรสตรีดังกล่าวออกเรียไร และออกปฏิบัติงานการกุศลรักษาพยาบาลและเยี่ยมเยียนครอบครัวทหารผู้บาดเจ็บ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชานุญาตให้จัดตั้งองค์กรที่ก่อตั้งโดยท่านผู้หญิงเปลี่ยนนี้ขึ้นเป็นสมาคมการกุศล ใน พ.ศ. 2436 พระราชทานชื่อว่า “สภาอุณาโลมแดงแห่งสยาม” อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าให้สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีทรงเป็น “สภาชนนี” พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี (สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง) ทรงดำรงตำแหน่ง “สภานายิกา” พระองค์แรก และท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ มีตำแหน่งเป็นเลขานุการนี้ งานสำคัญของสภาอุณาโลมแดงแห่งสยามนี้คือ การจัดส่งเวชภัณฑ์ อาหาร เสื้อผ้าและเครื่องใช้ต่าง ๆ ให้ทหารในสนามรบ ซึ่งสภาอุณาโลมแดงแห่งสยามดำเนินการได้ผลดีเป็นที่น่าพอใจจนกระทั่งสงครามยุติลง นับเป็นการปฏิบัติภารกิจที่มีคุณประโยชน์ใหญ่หลวง เป็นการช่วยบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ทหารและพลเรือน สภาอุณาโลมแดงแห่งสยามนี้ ต่อมาคือ “สภากาชาดสยาม” และเป็น “สภากาชาดไทย” ได้เข้าเป็นสมาชิกสภากาชาดสากลเมื่อ พ.ศ. 2463

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ทรงมีดำริให้เปิดโรงเรียนแพทย์ผดุงครรภ์ขึ้นใน พ.ศ. 2439 เนื่องจากทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาของสตรีและต้องการพัฒนาการพยาบาลและการผดุงครรภ์ของไทย ทรงมีพระราชเสาวนีย์ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้วางหลักสูตร และโปรดเกล้าฯให้ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ เป็นผู้อำนวยการโรงเรียน โรงเรียนดังกล่าวนี้ได้รับพระราชทานชื่อว่า “โรงเรียนแพทย์ผดุงครรภ์และหญิงพยาบาล” มีนายแพทย์เอช อาดัมสัน เป็นครูผู้สอน ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ บริหารงานกิจการของโรงเรียนเจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ

ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ ถือเป็นสตรีเชื้อสายมอญที่มีความสามารถทั้งงานในบ้านและงานนอกบ้าน เป็นที่ภาคภูมิใจของสมาชิกในครอบครัวญาติพี่น้อง และสังคมส่วนรวม เนื่องจากตลอดชีวิตของท่านนั้นท่านปฏิบัติงานเพื่อสังคมมาอย่างต่อเนื่อง นับเป็นงานที่ต้องอาศัยบุคคลผู้มีวิสัยทัศน์ และและมีความรักในการบริการสังคมอย่างแท้จริง¹

¹ กรมศิลปากร, สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. (2547). เล่มเติม. หน้า 227-228.

บทที่ 5

บทสรุป

ราชสำนักฝ่ายในของไทยมีลักษณะที่สำคัญ คือ สตรีมีบทบาทในการบริหารงานราชการได้ในทุกสายงานตามความสามารถของตน ประกอบกับความต้องการแรงงานสตรีของราชสำนักฝ่ายใน ซึ่งถือว่าเป็นที่รโหฐาน ตลอดจนภายในราชอาณาจักรไทยมีกลุ่มขุนนางเชื้อสายต่าง ๆ รับราชการอยู่ด้วยเป็นอันมาก กลุ่มขุนนางเหล่านั้นต่างมีบทบาทอยู่ในสายงานที่สำคัญในบ้านเมือง เหตุปัจจัยสำคัญดังกล่าวนี้เปิดโอกาสให้สตรีชั้นสูงเชื้อสายต่าง ๆ ที่เป็นลูกหลานของขุนนางผู้สนองรับราชการใกล้ชิดมีโอกาสเข้าถึงราชสำนักฝ่ายในจากการน้อมเกล้าถวายและฝากฝังของขุนนางและเครือญาติฝ่ายชาย รวมไปถึงสตรีชั้นล่างหรือสามัญชนที่เป็นเครือญาติบางส่วนได้เลื่อนฐานะสูงขึ้นจากการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายในตามความสามารถและตามสายงาน

ราชอาณาจักรไทยมีขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่หลายกลุ่มและหลายเชื้อชาติ เข้ารับราชการต่างพระเนตรพระกรรณและมีบทบาทสำคัญในกรมกองที่เกี่ยวกับความมั่นคงของพระราชอาณาจักร ในบรรดากลุ่มขุนนางเหล่านั้นล้วนมีไพร่พลในบังคับบัญชาอยู่มาก ในขณะที่ขุนนางสนองงานรับใช้พระมหากษัตริย์เต็มกำลังสามารถ ยิ่งผลงานโดดเด่นได้รับความนิยมไว้วางพระราชหฤทัย ได้รับพระราชทานยศศักดิ์ มีผู้นับหน้าถือตามากยิ่งขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งเป็นที่จับตามองจากขุนนางด้วยกันเอง ทั้งชื่นชมยอมรับในความเป็นผู้นำในฐานะพรรคพวกเสมอกัน และแก่งแย่งแข่งขันหาความดีใส่ตัวเพื่อประโยชน์ตนและพวกพ้อง ในขณะเดียวกันอำนาจบารมีที่ขุนนางได้มาและแสดงออกด้วยความจงรักภักดีอาจถูกมองจากพระมหากษัตริย์ไปในเชิงหวาดระแวง เกรงการทรยศต่อราชบัลลังก์ด้วยกลวิธีใด ๆ ก็ตาม สิ่งที่พระมหากษัตริย์ต้องดำเนินการก็คือการเรียกหาสิ่งประกันความจงรักภักดีจากขุนนาง ขณะที่ขุนนางก็ต้องการมอบสิ่งประกันความจงรักภักดีของตนต่อพระมหากษัตริย์ ทั้งเพื่อลดความหวาดระแวงที่พระมหากษัตริย์มีต่อขุนนาง และยิ่งเพื่อความเจริญก้าวหน้าในตำแหน่งการงาน สิ่งหนึ่งที่สามารถใช้เป็นเครื่องประกันความจงรักภักดีที่ขุนนางมีต่อพระมหากษัตริย์ได้ คือการถวายบุตรหลานที่เป็นสตรีเข้ารับราชการฝ่ายในในตำแหน่งต่าง ๆ ได้แก่ พระมเหสีเทวี เจ้าจอม สนมกำนัล และพนักงานฝ่ายใน ตามแต่คุณลักษณะ ฐานันดรศักดิ์ และความสามารถของสตรี

หนทางการเข้าสู่ราชสำนักของสตรีมอญ มีเหตุปัจจัยเดียวกันกับสตรีเชื้อสายอื่น ๆ ดังได้กล่าวแล้วนั้น แต่สิ่งที่ทำให้สตรีมอญเข้าถึงศูนย์กลางอำนาจในราชสำนัก หรือ พระมหากษัตริย์ มีองค์ประกอบที่ต่างจากสตรีเชื้อสายอื่นทั่วไป เนื่องจากภายในสังคมไทยได้รับอิทธิพลทางด้านพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบมอญ และวัฒนธรรมมอญเข้ามาสัมพันธ์ด้วยมาก รวมทั้งกลุ่มขุนนางมอญได้เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาจักรมานานนับแต่สมัยอยุธยา สมัยธนบุรี ต่อเนื่องถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (หรืออาจ

กล่าวย้อนหลังไปได้ถึงสมัยทวารวดี) ประกอบกับคุณสมบัติที่ดีของสตรีมอญ ได้แก่ ลักษณะรูปร่างหน้าตาที่งดงาม ความสามารถเชิงช่างศิลปะ ดนตรี นาฏศิลป์ และการทำอาหาร ที่เป็นความสามารถส่วนบุคคลโดยได้รับการถ่ายทอดมาจากสายตระกูลของตน มีบุคลิกลักษณะและจิตใจที่เป็นกุลสตรีแบบชาวพุทธ คุณสมบัติของสตรีมอญเหล่านี้จึงเป็นที่ต้องพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อสตรีมอญจากตระกูลขุนนางมอญบางตระกูลได้เข้าสู่ราชสำนักไทยก่อนหน้านั้นแล้ว ทำให้บางส่วนได้ผสมกลมกลืนเป็นส่วนหนึ่งของสถาบันพระมหากษัตริย์ และที่เข้ารับราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน บรรดาเครื่องญาติจึงกลายเป็นราชินีกุลอีกเป็นจำนวนมาก จึงเกิดสายสัมพันธ์ระหว่างสตรีเชื้อสายมอญในราชสำนักกับสตรีมอญในตระกูลขุนนางมอญอื่น ๆ ที่ต้องการเข้ารับราชการฝ่ายใน เป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้สตรีมอญเข้าถึงศูนย์กลางอำนาจ ได้รับราชการฝ่ายในใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ได้ง่าย และสนิทเสน่หายิ่งกว่าสตรีเชื้อสายใด ๆ

กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (นาก) เป็นสตรีมอญท่านแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในสมัยรัตนโกสินทร์ ด้วยคุณสมบัติที่โดดเด่นของท่าน ได้แก่ รูปร่างสมบัติ และทรัพย์สินสมบัติ ภูมิหลังทางชาติภูมิของท่านเป็นที่ต้องการของพระมหากษัตริย์มาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา แม้สตรีจำนวนมากมีความใฝ่ฝันที่จะได้เข้ารับราชการฝ่ายในเมื่อมีโอกาส แต่เครื่องญาติของคุณนากพิจารณาเห็นว่าอยู่ในฐานะที่ไม่สมเกียรติ และไม่น่าจะมีชีวิตในวังที่สุขสบาย จึงหาหนทางหลีกเลี่ยงการเรียกเข้ารับราชการฝ่ายใน และจากเหตุการณ์ดังกล่าวทำให้ท่านได้สมรสกับนายทองด้วง (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) กรณีของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (นาก) นี้เป็นเช่นเดียวกับสตรีมอญและสตรีเชื้อสายมอญอีกหลายท่าน ที่แสดงให้เห็นว่าสตรีมอญมีคุณสมบัติเพียบพร้อม จึงมี "โอกาสเลือก" มากกว่าการปล่อยให้ "ชะตาลิขิต"

ขณะเดียวกันเมื่อสตรีมอญเข้ารับราชการฝ่ายในแล้ว การแสดงความสามารถเพื่อให้เป็นที่ยอมรับปรานของพระมหากษัตริย์ เพื่อดำรงสถานภาพสตรีนางในและการเลื่อนสถานะของตนนั้นจำเป็นที่สตรีมอญจะต้องแสดงความโดดเด่นออกมาให้เป็นที่ประจักษ์ นอกจากวงศ์ตระกูลที่ดี เชื้อสายอันเป็นที่ยอมรับ คุณสมบัติที่ดีเด่นด้านต่าง ๆ ที่ติดตัวมาเช่นกิริยามารยาทความเป็นกุลสตรี ความเป็นพุทธมามกะที่เคร่งครัด ฝีมือในการเย็บปักถักร้อย ความสามารถทางการดนตรี การขับร้อง การแสดงละคร ก็เป็นบันไดที่สตรีมอญสามารถเลื่อนฐานะทางสังคมให้มีสถานะที่ดีขึ้น รวดเร็วขึ้น แม้เริ่มต้นจากตำแหน่งนางพนักงานอยู่งาน เจ้าจอม และพระสนม ซึ่งความสามารถส่วนบุคคลสามารถทำให้สตรีมอญและสตรีเชื้อสายมอญที่รับราชการฝ่ายในเหล่านั้นมีตำแหน่งสูงขึ้น เป็นพระสนมเอก เจ้าจอมคนโปรด หรือตำแหน่งสูงสุดของฝ่ายใน ได้แก่ พระมเหสีเทวี ยิ่งถ้าสตรีมอญผู้นั้นได้ให้พระประสูติกาลแก่พระมหากษัตริย์ และเป็นพระโอรสด้วยแล้ว ก็จะเป็นที่โปรดปรานขององค์พระมหากษัตริย์อีกหลายเท่าทวีคูณ

สถานภาพของสตรีมอญไม่เพียงแต่ทำให้ตัวสตรีมอญมีชีวิตและหน้าที่การงานมั่นคงเท่านั้น เครื่องญาติตระกูลเดิมของตนก็ย่อมได้รับผลพวงที่สตรีมอญได้ปฏิบัติจนเป็น “คนโปรด” ของพระมหากษัตริย์ด้วย เป็นที่แน่นอนว่าคุณความดีที่ขุนนางมอญผู้เป็นผู้ปกครองได้น้อมเกล้าถวายสตรีมอญเข้ามาในราชสำนักย่อมได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯอย่างถึงขั้น ในฐานะ “พ่อตา” ของพระมหากษัตริย์ ลากยศสรรเสริญ และอำนาจบารมี เป็นที่นับหน้าถือตาในสังคม

สตรีในราชสำนักจำนวนมากได้ชื่อว่ามีบทบาทเพียงรับราชการฝ่ายใน ให้กำเนิดพระโอรสธิดา พุ่มพักเลี้ยงดู ถวายงานรับใช้พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์เท่านั้น แต่ในความเป็นจริง สตรีได้มีบทบาททั้งโดยตรงและโดยอ้อมมากกว่าที่เข้าใจกันโดยทั่วไป โดยที่พระมหากษัตริย์มีอาจล่วงรู้ได้เลยว่ากำลังถูกลดทอนพระราชอำนาจในพระองค์ เพราะการแสดงบทบาทของสตรีมอญมิได้เป็นการแสดงอำนาจข่มขู่ หากแต่เป็นลักษณะการร้อรับพระมหากษัตริย์คุณ ขอทรงโปรดพระกรุณา ขอโอกาสนำเสนอ และขอโอกาสกราบทูลฝากฝัง เป็นต้นว่า โอกาสที่ได้ถวายงานรับใช้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ ทำให้สตรีมีโอกาสกราบทูลขอพระกรุณา ทั้งเพื่อตนเอง เครื่องญาติ และพวกพ้อง ให้ได้รับพระกรุณาพระราชทานตำแหน่งหน้าที่การงานสำคัญ รวมทั้งอาจล่วงรู้พระราชอัธยาศัย หากสตรีมอญนำเรื่องดังกล่าวมาแจ้งแก่เครื่องญาติที่เป็นขุนนางมอญ ขุนนางมอญก็ย่อมปฏิบัติงานได้ถูกพระราชหฤทัย ถูกจังหวะเวลาได้มากกว่าขุนนางกลุ่มอื่น สิ่งเหล่านี้ล้วนอยู่ในขอบข่ายของสตรีผู้เป็น “คนโปรด” ของพระมหากษัตริย์สามารถกระทำได้

สตรีมอญและสตรีเชื้อสายมอญมีบทบาทในการแพร่กระจายของวัฒนธรรมมอญภายในราชสำนัก บางส่วนยังได้แพร่หลายออกมายังสังคมสามัญชนภายนอกราชสำนัก อาจมองว่าเอกลักษณ์วัฒนธรรมมอญสูญสลายหมดสิ้น แต่ทว่าวัฒนธรรมมอญได้ผสมผสานกลมกลืนอยู่ในสังคมไทยอย่างเป็นน้ำเนื้อเดียวกัน ชาวมอญจึงเข้ากับสังคมไทยได้โดยง่าย ไม่ต้องปรับตัวมาก ชาวไทยคุ้นเคยกับวัฒนธรรมมอญก็มิรู้สึกแปลกแยก มีความรู้สึกเป็นพวกเดียวกันมากกว่าคนเชื้อชาติอื่น

สตรีมอญและสตรีเชื้อสายมอญที่ได้เป็นภรรยาของพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางในราชสำนัก รวมทั้งสตรีที่เป็นข้าราชการบริวาร เคยได้รับใช้ใกล้ชิดกับเจ้านาย เมื่อออกมาใช้ชีวิตอยู่นอกราชสำนักอย่างสามัญชนธรรมดาชาวบ้าน ทำกิจกรรมสาธารณะประโยชน์ต่อสังคมโดยรวม เช่น การสร้างวัด การสร้างโรงเรียน การขุดคลอง การสร้างถนน เกิดชุมชนใหม่ที่มีความเจริญ และเป็นการเปิดพื้นที่ทำการเกษตรเพิ่มขึ้น ส่งเสริมระบบเศรษฐกิจให้กว้างขวาง ประการสำคัญจริยวัตรและแบบอย่างที่สตรีมอญและสตรีเชื้อสายมอญประพฤติปฏิบัติ ประชาชนทั่วไปนิยมยึดเอาเป็นแบบอย่างในการประพฤติปฏิบัติ ทำให้คุณภาพชีวิต จิตใจ และฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้น

สตรีมอญในราชสำนักจึงเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทในราชสำนักทั้งโดยตรงและโดยอ้อม มีขั้นตอนในการเข้าสู่ศูนย์กลางอำนาจ การดำรงตนอยู่ท่ามกลางการแก่งแย่งชิงดี และการพัฒนาตนเองขึ้น

สู่สถานภาพของผู้มีอำนาจบารมี (โดยอ้อม) นับเป็นประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจศึกษา ค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไปเป็นอย่างยิ่ง

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2358). พระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้ามงกุฎกุมเสียบึงอาหารไปรับ
คร้วมอญ. เอกสารตัวเขียน สมุดไทดำ รัชกาลที่ 2 จ.ศ.1177. เลขที่ 6.

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2358). คำให้การสมิงอิน จ่านครมอญ เรื่องในเมืองมอญพม่าเบียดเบียน.
เอกสารตัวเขียน สมุดไทดำ รัชกาลที่ 2 จ.ศ.1177. เลขที่ 7.

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. สามะโนคร้วพลเมือง. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. เลขที่ 4,
8.

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เรื่องพวกราษฎรแขวงเมืองราชบุรีหนีออกไปนอกพระราชอาณาเขต.
เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. แฟ้ม ม.5.1 ก / 31.

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เรื่องสามะโนคร้วพลเมือง. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.
แฟ้ม ม 2.19/4.

เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กรมศิลปากร. (2467). โคลงกวีโบราณ. มหาอำมาตย์เอกนายก เจ้าพระยาธรรมาช เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย พิมพ์แจกในการกฐินพระราชทาน ณ วัดพนัญเชิง วัดหน้าพระเมรุ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ: ไสภณพิพรรฒธนากร.

_____. (2505ก). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. พระนคร: คุรุสภา.

_____. (2505ข). จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยคำอธิบายของ สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมพล
ทิฆัมพร โปรดให้พิมพ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระรัตนธัชมุนี (อิสฺสรยาณเถร).
กรุงเทพฯ: กรมฯ.

_____. (2506). พงศาวดารมอญพม่า. ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 1 เล่ม 2. พระนคร: คุรุ
สภา.

_____. (2515). คำแปลจามเทวีวงศ์. ใน ที่ระลึกงานฌาปนกิจศพนายชัช แดงดีเลิศ. หน้า 1-
112. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

_____. (2542ก). พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ. ใน ประชุมพงศาวดารฉบับ
กาญจนานิกะ เล่ม 1. หน้า 237-253. กรุงเทพฯ: กรมฯ.

- _____. (2542ข). **พงศาวดารพม่ารามัญ**. ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกเชก เล่ม 10. หน้า 1-76. กรุงเทพฯ: กรมฯ.
- _____. (2546). **ตาลปัตร: ฝัพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์**. กรุงเทพฯ: กรมฯ.
- _____. (2547). **วรรณกรรมพระยาตรัง**. กรุงเทพฯ: กรมฯ.
- คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. (2517). **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 6 ตอนที่ 1: ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออกและภาคกลาง**. กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2508). **ประมวลพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ด ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พิมพ์แจกเป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล.ประจวบ กัลยไ้ม (จ๋มื่นเทพสุรินทร์). พระนคร: กรมศิลปากร.
- ชิตชนก กฤดากร, หม่อมเจ้า. (2541). **นิทานชีวิตจริงบางตอนของข้าพเจ้า**. ใน ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ พันโท หม่อมเจ้า ชิตชนก กฤดากร. หน้า 1-88. กรุงเทพฯ: กรุงเทพฯ.
- ดำรงราชานุภาพ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2457). **พงษาวดารราชินิกุลบางช้าง**. พิมพ์แจกในงานศพพระยาสุรนาถเสณี (เป้า สวัสดิ์-ชูโต). พระนคร: โรงพิมพ์ไทย สะพานยศเส.
- _____. (2468). **ประวัติหม่อมสุภาพ กฤดากร**. ใน จารึกกัลยาณี ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมสุภาพ กฤดากร. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร.
- _____. (2494). **ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ**. พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมแหม่ม กฤดากร ใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ. พระนคร: กรมศิลปากร.
- _____. (2501). **ลำดับราชินิกุลบางช้าง**. อนุสรณ์ งานพระราชทานเพลิงศพ ร.ต.อ. ชุนวารินทร์ สัจญจ (ขาว ณ บางช้าง). พระนคร: กรมศิลปากร.
- _____. (2508). **ลำดับสกุลคชเสนี กับ โบราณคดีมอญ**. ใน หนังสือที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงจำเริญ พิพิธมนตรี. หน้า 1-138. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (2546). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- พิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2547ก). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2547ข). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- เทพ สุนทรศารทูล, รวบรวม. (2542). **นามสกุลพระราชทาน 6,432 สกุล**. กรุงเทพฯ: ดวงแก้ว.
- สีหศักดิ์สินทวงศ์, พระยา. (2525). **ประวัติพระยาสีหศักดิ์สินทวงศ์**. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ.

เอกสารชั้นรอง

หนังสือภาษาไทย

กรมวิชาการ, ศูนย์พัฒนาหนังสือ. (2539). **ประเพณีไทยรามัญในจังหวัดสมุทรสาคร**. กรุงเทพฯ: กรมฯ.

กรมศิลปากร. (2512). **เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงชูชาติ กำภู ม.ป.ช., ม.ว.ม., ท.จ.ว. กรุงเทพฯ: กรมฯ.

_____. (2538). **มอญที่เกี่ยวกับไทย**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระรามัญมณี (สมัย กมโล). กรุงเทพฯ: กรมฯ.

_____. (2539). **ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, 4, 10**. กรุงเทพฯ: กรมฯ.

_____. (2542). **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1-2**. กรุงเทพฯ: กรมฯ.

_____. (2544). **เสภาเรื่อง ขุนช้าง ขุนแผน เล่ม 1-2**. กรุงเทพฯ: กรมฯ.

กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, กรมศิลปากร. (2547). **สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ: กรมฯ.

กัญญารัตน์ เวชศาสตร์. (2534). **การศึกษาเรื่องหงส์จากศิลปกรรมในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

กลิ่น, สามเณร. (2500). **นิราศพระแท่นดงรัง**. ใน พิมพ์เป็นที่ระลึกงานฌาปนกิจศพนางวิจารณ์เลขา (พัน เลิศวณิช). หน้า 1-24. พระนคร: ม.ป.พ.

กิตติ วรกุลกิตติ. (2533). **มอญเสียเมือง**. กรุงเทพฯ: เกราะเหล็ก.

กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมากูร. (2548). **ชีวิตในวังบางขุนพรหม**. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.

ไกรฤกษ์ นานา. (2547). **พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทัศนะตะวันตก**. กรุงเทพฯ: มติชน.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, หม่อมราชวงศ์. (2543). **โครงการกระดูกในตู้**. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.

จวน เครือวิชฌยาจารย์. (2540ก). **ตำราหมอนวดมอญ**. นครปฐม: เนรมิตรการพิมพ์.

_____. (2540ข). **ประเพณีมอญที่สำคัญ**. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

_____. (2537). **วิถีชีวิตชาวมอญ**. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธการพิมพ์.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2532). **พระราชหัตถเลขาพระราชทานแก่ เซอร์ จอห์น เบาวริง**. ใน **ประวัติศาสตร์บางเรื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2539). **ปฐมวงศ์ พระราชพงศาวดารย่อ**. ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 4**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

- จิตร ภูมิศักดิ์. (2533). **ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอมและลักษณะทางสังคมชื่อ
ชนชาติ**. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- _____. (2543). **โฉมหน้าศักดินาไทย**. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2517). **เจ้าชีวิต**. พระนคร: คลังวิทยา.
- จำปา เยื้องเจริญ; และคนอื่น ๆ. (2522). **ศิลาจารึกในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญไชย**.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ฉวีวรรณ ควรแสง. (2538?). **มอญปากลัด**. (เอกสารเผยแพร่ความรู้). ถ่ายเอกสาร.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2543). **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมไทย**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.
- ช่วง คุ้มเจริญ, พระครู. (2453?). **พงศาวดารชนชาติมอญ**. สุธรรมวดีราชา วงสะปฐุม. (เอกสารเผยแพร่ความรู้). ถ่ายเอกสาร.
- ชาติ เขียมกระสินธุ์. (2520). **ในราชสำนักสยาม**. กรุงเทพฯ: กรุงเทพฯการพิมพ์.
- _____. (2534). **สยามยุครัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: รวมสาส์น.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. (มปป). **พระประวัติและงานสำคัญของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ
นเรศวรฤทธิ์**. (ยังไม่ตีพิมพ์).
- ดวงจิตร จิตรพงศ์. (2541). **ป่าป้อนหลาน**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดวงดาว ยังสามารถ. (2537). **บัลลังก์พระปิยะ: บทวิเคราะห์พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์**.
กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คปไฟ.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (มปป). **พระสนมเอก (2486-2505)**.
กรุงเทพฯ: รวมสาส์น.
- _____. (2507). **ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระ
ราชทานเพลิงศพขุนประจัญपालปลาต (ประยงค์ เศรษฐบุต).
- _____. (2512). **เรื่องพระราชานุกิจ**. กระทรวงยุติธรรมและศาลแขวงพระนครธนบุรี พิมพ์แจกใน
งานกฐินพระราชทาน ณ วัดเครือวัลย์วรวิหารธนบุรี. พระนคร: ชวนพิมพ์.
- _____. (2514). **ความทรงจำ**. ธนบุรี: บรรณาการ.
- _____. (2516). **อธิบายเรื่องจามเทวีวงศ์**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- _____. (2527). **คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม 3**. กรุงเทพฯ: ชมรมดำรงวิทยา.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา; และ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์,
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. (2505). **สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เล่มที่ 18**. พระนคร: คุรุสภา.

- เดช บุญนาค. (2532). การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458
กระทรวงมหาดไทย สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.
แปลโดย ภรณ์ กาญจนันษฐิติ. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ทัศนาศ ทศนมิตร. (2549). วัง: มรดกกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.
- ธนาภิจ. (2543). พระบรมราชินี เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม. กรุงเทพฯ: ปิรามิด.
- ธิดา สาระยา. (2538). (ศรี) ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. กรุงเทพฯ: ด้าน
สุทธาการพิมพ์.
- _____. (2545). ทวารวดี: ต้นประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์.
- ธีรชัย พูลท้วม. (2536). ประวัติเจ้าจอมมารดากลิ่น ท.ว.จ. พระสนมเอก ในรัชกาลที่ 4: ผู้สร้าง
วัดสุทธาโกชน์ แขวงทับยาว เขตลาดกระบัง กรุงเทพมหานคร. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.
- ธีระ ทรงลักษณ์. (2530). สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับเจ็ดริ้ว. ใน ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ พระ
ครูสาครกิจโกศล. หน้า 27-112. กรุงเทพฯ: วัชรศิลป์การพิมพ์.
- ธำรงค์ดี อายวัฒน์นะ. (2544). ราชสกุลจักรีวงศ์ และ ราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.
กรุงเทพฯ: กรุงธนพัฒนา.
- นายอินเควรา. (2506). สารคดีน่ารู้เมืองไทยในอดีต. พระนคร: ก้าวหน้า.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). กรุงแตก พระเจ้าตาก กับประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: มติชน.
- _____. (2539). การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ: มติชน.
- _____. (2546). มอญ เม็ง เตลง รามัญ: รามัญ เมง เตลง มอญ. พิมพ์ที่ระลึกในงานกุศล
สามัคคีมติชน สมทบทุนจัดพิพิธภัณฑสถานบ้านวัดม่วง และสนับสนุนศูนย์มอญศึกษาที่วัด
ม่วง ริมน้ำแม่กลอง ตำบลบ้านม่วง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี วันอาทิตย์ที่ 19 ตุลาคม
2546. กรุงเทพฯ: มติชน.
- บัว ศจีเทวี. (2524). วังบางขุนพรหม. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ.
- บุตรี วีระไวทยะ, หม่อมราชวงศ์, และคนอื่น ๆ. (2535). ใน หนังสือที่ระลึก สมเด็จพระเทพฯ ทรง
เปิดพระอนุสาวรีย์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ. กรุงเทพฯ: กรุงเทพฯ
1984.
- บุญเทียบ พลายนพ. (2548). พม่า: ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- บุษกร พิษยาพิทย. (2546). ประวัติวัดปรมัยยิกาวาส. ใน วัดปรมัยยิกาวาส. กรุงเทพฯ: เมือง
โบราณ.
- ปภัสสร เขียวปัญญา. (2547). สิทธิมนุษยชนมอญ. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
(สกว).

- ประยูทธ สิทธิพันธ์. (2505). **ต้นตระกูลขุนนางไทย**. พระนคร: นิยมวิทยา.
- _____. (2509). **รักในราชสำนัก**. พระนคร: คลังวิทยา.
- ประเสริฐ ฐน นคร. (2534). **งานจารึกและงานประวัติศาสตร์ ของ ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ฐน นคร**. กรุงเทพฯ: ศูนย์ส่งเสริมและอบรมการเกษตรแห่งชาติ.
- ปรามินทร์ เครือทอง. (2547). **กบฏเจ้าฟ้าเหม็น: "โอรส" รัชทายาทพระเจ้าตาก "นั้ดดา" พระพุทธยอดฟ้าฯ**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- _____. (2547). **จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 สวรรคต: วันสุดท้ายของกัตรีย์นักปราชญ์**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ปริญญา กุลปรการ. (มีนาคม-เมษายน, 2549). **ปราสาทเผาศพพระมอญ. เสี่ยงรามัญ**. กรุงเทพฯ: ชมรมเยาวชนมอญกรุงเทพ.
- เปลี่ยน ภาสกรวงศ์. (2545). **ตำราแม่ครัวหัวป่าก์ เล่ม 1-5**. กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์.
- พรพิมล ตรีโชติ. (2542). **ชนกลุ่มน้อยกับรัฐบาลทหารพม่า**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พิมาน แจ่มจรัส. (2549). **49 ราชนิไทย**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์.
- พิสัณฑ์ ปลัดสิงห์. (2543). **คนมอญ**. นนทบุรี: ธารบัวแก้ว.
- พิศาล บุญผูก. (2537). **คนมอญบางกระดี่มาจากที่ไหน, สงกรานต์รามัญบางกระดี่**. กรุงเทพฯ: ธีรพงษ์การพิมพ์.
- _____. (2541). **หม่อมเข้มผู้มีคุณูปการต่อเกษตรกรรมสองลุ่มน้ำ. ใน อนุสรณ์ งานออกพระเมรุพระราชทานเพลิงศพ พลโท หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร**. กรุงเทพฯ: เท็คโพรโมชั่น.
- พูนพิศ อมาตยกุล. (2529). **นักร้องสตรีไทยในอดีต**. ใน อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ อูษา คันธมาลัย. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์.
- พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2534). **สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. (2471). **ราชินิกุลรัชกาลที่ 3**. กรุงเทพฯ: ไสภณพิพรรณนากร.
- _____. (2535). **ราชินิกุลรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.
- มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. (2542). **พระปรีด**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มหาวิทยาลัยศิลปากร. (2536). **ลุ่มน้ำแม่กลอง: พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ: พิษณุเศ.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2515). **พรบ. ขนานนามสกุล 2456 และพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: กรุงเทพฯ.

- มหาวิทยาลัยศิลปากร, คณะอักษรศาสตร์. (2544). **เรือแล่นทะเลม.** นครปฐม: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- มาร์กาเร็ต แลนดอน. (2542). **แอนนา กับ พระเจ้ากรุงสยาม.** แปลโดย กัณหา แก้วไทย. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: บรรณสิทธิ์การพิมพ์.
- มานพ แก้วหยก. (2543ก?). **ทำเนียบวัดมอญในเมืองไทย.** (เอกสารเผยแพร่ความรู้). ถ่ายเอกสาร.
- _____. (2543ข?). **พิธีกรรมเกี่ยวกับการตายของคนมอญในประเทศไทย.** (เอกสารเผยแพร่ความรู้). ถ่ายเอกสาร.
- รัตนา บำรุงญาติ. (2541). **สารานุกรมวัฒนธรรมจังหวัดสมุทรสาคร.** กรุงเทพฯ: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดสมุทรสาคร วิทยาลัยพลศึกษาจังหวัดสมุทรสาคร.
- เริง อรรถวิบูลย์. (2518). **ประวัติวัดสามพระยา และ ทำเนียบนามสมเด็จพระราชาคณะ.** กรุงเทพฯ: ป.พิศนาคะ.
- เรื่องศักดิ์ บุญขจร. (2542). **ปทุมธานี: ภูเขี้ยวของชาวกรุง.** กรุงเทพฯ: คอมแพคพรีนซ์.
- เรื่องอุไร กุศลาลัย. (2545). **สตรีในวรรณคดีพุทธศาสนา.** กรุงเทพฯ: ศยาม.
- โรงเรียนเทพศิรินทร์. (2547). **ตำนานวัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร.** กรุงเทพฯ: สุพีเรีย.
- เล็ก พงษ์สมัครไทย. (2549). **พระญาติราชสกุล กรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ: แอล ที เพรส.
- วัฒนา บุรกลีกร. (2541). **รายงานการวิจัยเรื่องลักษณะคำไทยที่มาจากภาษามอญ.** กรุงเทพฯ: เท็คโปรโมชัน.
- _____. (2541?). **สุนทรภู่อุคคำมอญ. ใน บทความชุดเพลินคำมอญ.** กรุงเทพฯ: เท็คโปรโมชัน.
- วัดบวรมงคล. (2534). **วัดบวรมงคล.** กรุงเทพฯ: สหมิตรออฟเซต.
- _____. (2545). **วัดบวรมงคล.** กรุงเทพฯ: ศิลป์สยาม.
- วัดปรมัยยิกาวาส. (2540). **ไตรสรณธัชอนุสรณ์.** ใน ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ พระไตรสรณธัช (มาลัย ปุณฺณทาโม). กรุงเทพฯ: เท็คโปรโมชัน.
- วัดป้อมวิเชียรโชติการาม. (2538). ใน **ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ พระรามัญมุนี (สมัย กมโล).** กรุงเทพฯ: เท็คโปรโมชัน.
- วัดราชบูรณะศรีมหาธาตุ. (2540). ใน **ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปทุมธรรมโชติ (บุญไทย โชติปาโล).** กรุงเทพฯ: เท็คโปรโมชัน.
- วิทย์ พิณคันเงิน. (2505). **ประมวลสารคดีไทย.** พระนคร: โอเดียนสโตร์.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2543). **ดินแดนไทยตั้งแต่สมัยโบราณ จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 20. ใน ประวัติศาสตร์ไทยจะเรียนจะสอนกันอย่างไร.** กรุงเทพฯ: การศาสนา กรมศาสนา.

- วิบูล วิจิตรวาทการ. (2543). **สตรีสยามในอดีต**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์.
- ศรีธรรมราช, พระยา. ผู้รวบรวม. (2496). **ลัทธิธรรมนิยมมอญ**. ใน **เกร็ดพระพุทธานาพงศาวดารมอญ สุภาสิต กฎหมาย**. พระนคร: ประเสริฐอักษร.
- ศุภตานุสรณ์. (2526). **หนังสืองานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์สดับในรัชกาลที่ 5 วันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2526**.
- สมบัติ พลายน้อย. (2535). **พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา**. กรุงเทพฯ: อักษรพิทยา.
- สมพงษ์ เขาวนแหลม. (2542?). **สมุทรสาครในประวัติศาสตร์และวรรณคดีไทย**. (เอกสารเผยแพร่ความรู้). ถ่ายเอกสาร.
- สวัสดิ์ อ่องสกุล. (2543). **ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- สุจิตต์ลักษณะ ดีผดุง; และคนอื่น ๆ. (2542ก). **มอญ: บทบาทด้านสังคม ความเป็นมาและความเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี ของกรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: เดือนตุลา.
- _____. (2542ข). **สารานุกรมกลุ่มชาติพันธุ์ : มอญ**. กรุงเทพฯ: สหธรรมมิก.
- สุเอ็ด คชเสนี. (2511). **เรื่องภาษานิรุกติศาสตร์มอญ**. กรุงเทพฯ: ครูสภา.
- สุด แสงวิเชียร. (2515). **มอญในอดีตและปัจจุบัน**. กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์.
- สุนทรী อาสะไวย์. (2530). **ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุภรณ์ โอเจริญ. (2541). **มอญในเมืองไทย**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุรีย์ ภูมิภมร. (2548). **พรรณพืชในประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุเชาว์ พลอยชุม. (2541). **หนังสือชุดพระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์: สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น นภวงศ์) วัดบวรนิเวศวิหาร**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (2544). **คณะสงฆ์รามัญในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- เสนาะ เจริญพร. (2548). **ผู้หญิงกับสังคม: ในวรรณกรรมไทยยุคทอง**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สำนักงานจังหวัดสมุทรสาคร. (2526). **ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดสมุทรสาคร**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- อคิน รพีพัฒน์, หม่อมราชวงศ์. (2521). **สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์: พ.ศ. 2325-2416**. แปลโดย หม่อมราชวงศ์ ทองประกาย สิริสุข และ พรรณี สรุบุญมี. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- องค์ บรรจุน. (2538). มอญคลองสิบสี่. ใน 30 ปี ชมรมเขาวชนมอญกรุงเทพ. กรุงเทพฯ: วี ซี เพรส.
- _____. (2542). ลักษณะสังคมมอญในจังหวัดสมุทรสาครระหว่าง พ.ศ. 2325 ถึง 2525. เอกสารงานวิจัย วิชาเอกประวัติศาสตร์ไทย ระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- _____. (2549). ต้นทางจากมะละแหม่ง. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- อมรดรุณารักษ์, จมื่น (แจ่ม สุนทรเวช). (2514). พระราชกรณียกิจ ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 11 เรื่องพระราชประเพณี (ตอน 3). พระนคร: ครูสภา.
- อลิสรา รามโกมุท. (2542). เกาะเกร็ด: วิถีชีวิตชุมชนมอญริมน้ำเจ้าพระยา. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ. (2541). ตำนานบ้านมะลิวัลย์. กรุงเทพฯ: อาร์เอพี.
- อัจฉราวร กมุทพิสมัย. (2542). กบฏ ร.ศ.130. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- อุทุมพร (อมรดรุณารักษ์ อ.สุนทรเวช). (2509). วังหลวง. พระนคร: แพร์พิทยา.
- เอนก พยัคฆ์บุตร. (2511). รวมเรื่องเก่าเกี่ยวกับจังหวัดสมุทรสาคร. ใน หนังสือที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ นางขาบ พยัคฆ์บุตร. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.
- แอนนา เลียวโนเวนส์. (2545?). แอนนา แอนด์ เดอะ คิง. กรุงเทพฯ: เฉลิมนิത്യ.
- ฮอลล์, ดี.อี.จี. (2522). ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1. แปลโดย วุฒยญา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา; และคนอื่น ๆ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

หนังสือภาษาอังกฤษ

- Guillon, Emmanuel. (1999). The Mons: A Civilization of Southeast Asia. Bangkok: The Siam Society.
- Smithies, Michale. (1986). The Mons. Bangkok: The Siam Society.
- Halliday, Robert. (2000a). The Mons of Burma and Thailand: Volume 1. The Talangs. Bangkok: White Lotus.
- _____. (2000b). The Mons of Burma and Thailand: Volume 2. The Talangs. Bangkok: White Lotus.
- _____. (2000c). Mon English Dictionary. Bangkok: The Siam Society.

Shorto, H. L. (1962). *A Dictionary of Modern Spoken Mon*. London: Oxford University Press.

_____. (1971). *A Dictionary of the Mon Inscription from the Sixth to the Sixteenth Centuries*. London: Oxford University Press.

Seidenfaden, Erik. (1967). *The Thai Peoples*. Bangkok: The Siam Society.

หนังสือภาษามอญ

ထေရ်ပုတိ အာဒိစ္စ. (2506). *အတ်ထုပတ်အစာတွဂုဏ်မဟာယျေန် ဖွဲဟာန်ကျော့ သွောင်ဥပဒေဂိုဏ်မဟာယျေန် သကရာဇ် ၁၂၃၇ ပတန်လစ် ဂိုဏ်မဟာယျေန်ရောင်. ချင်မတ်မလီ: ဘာမဟာယျေန် ကွာန်ကဗို.*

ဂွက်သီဝတ်ရ. (2433?). *ချင်သမုတ်သာခန်. ဟ.တ.*

နဲ့အညတရ (တကအိဗိုဗို). (2541). *လိက်ဂြိန်ဂဗျေန်-တွဟ်ဟ်သတ်. ချင်မန်း: သြရသပုတ္တ.*

ထောန်ဂို. (2546). *ဝင်မန်သဒ္ဒးလုပ်ကွင်ချင်သေမ်. ချင်စင်ကက်: ထေက် ပြင်မှင်ဆာန်.*

ဘဒ်ဒန်တ ပါလိတထေရ်. (2541). *ရာဇာဝင်မိသသနာက္ခိဒကာကျော်မြတ်: ဝီအေကရာဇ်မန်နဲ့ဗြေဗညာထံ. ချင်မန်း: သြရသပုတ္တ.*

ဘဒ်ဒန်တ ပါလိတထေရ်. (2521). *ပြုကိုး: တြဲလိက်တွအ်ကလျာဏ်. ချင်မန်း: ဓမ္မဒါန.*

บทความ

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. (เมษายน-มิถุนายน, 2541). *แม่่นม. โลกประวัติศาสตร์. 4(2): 21-29.*

ธีรวัต ณ ป้อมเพชร. (2547). *ข้อสุต: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยา กับพ่อค้าชาวต่างชาติ. การประชุมวิชาการเสนอผลงานวิจัย เรื่อง สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย. (เอกสารประกอบคำบรรยาย). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ชัดลำเนา.*

นิคม มัชฌมาน. (2531). *ประวัติความเป็นมาของหนังสือมอญ. ใน สถิติประชากรมอญปัจจุบัน: เกี่ยวกับคนมอญ และชนชาติมอญ. (เอกสารเผยแพร่ความรู้). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยแห่งชาติมอญ.*

บารุง คำเอก. (สิงหาคม, 2546). *ขนมจีนหรือขนมมอญ. ศิลปวัฒนธรรม. 24(10): 48-50.*

ปรามินทร์ เครือทอง. (กุมภาพันธ์, 2547). *จดหมายคิงมงกุฎถึงแอนนา เปลี่ยนจาก To เป็น Dear และคดีเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น. ศิลปวัฒนธรรม. 25(4): 86-98.*

- พรศิริ บุรณเขตต์. (กันยายน-ธันวาคม, 2537). นางละครในกับกลไกระบบอุปถัมภ์: ภาพสะท้อนการ
เสนอสนองเพื่อสร้างอำนาจและความมั่นคงทางการเมืองในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์, **วาร
สารธรรมศาสตร์**. 20(3): 42-56.
- พิศาล บุญผูก. (กรกฎาคม-กันยายน, 2541). ชุมชนมอญเมืองสาครบุรี. **เมืองโบราณ**. 24(3): 20-
27.
- ไมเคิล ไรท. (13-19 สิงหาคม, 2547). สิ่งที่ผมได้มาจากพจนานุกรมภาษามอญ-อังกฤษ, **มติชนสุด
สัปดาห์**. 24(1252): 71-72.
- วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์. (พฤษภาคม, 2541). หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร: เงินทองเป็นมาया ข้าว
ปลาเป็นของจริง. **สารคดี**. 14(159): 50-78.
- วีรวัฒน์ วงศ์ศุภไทย. (ธันวาคม, 2546). แבקพาทย์ซ่องหนีพม่า จากเมืองมอญถึงปทุมธานี: ชะอู่
ดนตรีเสนาะ ผู้รับสืบทอดห้องมอญจากบรรพบุรุษ. **ศิลปวัฒนธรรม**. 25(2): 139-144.
- สุเอ็ด คชเสนี. (กรกฎาคม-กันยายน, 2527). วัฒนธรรมประเพณีมอญ. **เมืองโบราณ**. 10(3): 50-
65.
- _____. (2525). ผู้ว่าราชการรามัญ 7 เมือง. ใน **รวมเก็ดพงศาวดารและประวัติศาสตร์ชน
ชาติมอญ**. บรรณานุกรมในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โท ขุนอาโภคคดี (เพิ่ม
หลักคงคา). กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์.
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (ธันวาคม, 2536). เจ้าจอมมารดาวาด: เจ้าจอมผู้ทำหน้าที่ขับร้องเพลงขับ
กล่อมพระบรรทม. **ศิลปวัฒนธรรม**. 15(2): 179-181.
- _____. (มีนาคม, 2538). เจ้าจอมมารดาซอนกลิ่น. **ศิลปวัฒนธรรม**. 16(5): 130-133.
- _____. (ตุลาคม, 2548). วาทะเล่าประวัติศาสตร์. **ศิลปวัฒนธรรม**. 26(12): 22-23.
- องค์ บรรจุน. (กรกฎาคม, 2547). ศูนย์วัฒนธรรมมอญ มอญต้องทำ ที่สังขละ กาญจนบุรี. **ศิลป
วัฒนธรรม**. 25(9): 60-61.
- _____. (พฤศจิกายน, 2547). มโหรีเขมร จากราชสำนักกัมพูชาสู่ผืนนาบ้านสะเดาบุรีรัมย์. **ศิลป
วัฒนธรรม**. 25(1): 64-65.
- _____. (ธันวาคม, 2547). พจนานุกรมมอญ 5 แผ่นดิน ของคนชื่อ "พวน รามัญวงศ์". **ศิลปวัฒน
ธรรม**. 25(2): 48-50.
- _____. (กุมภาพันธ์, 2548). ทวนน้ำท่าจีน เยือนถิ่นจังหวัดสมุทรสาคร มอญนอกพงศาวดาร.
ศิลปวัฒนธรรม. 26(4): 58-61.
- _____. (มิถุนายน, 2548). มอญซ่อนผ้า. **ศิลปวัฒนธรรม**. 26(8): 32-35.

- _____. (กันยายน, 2548). เปิดพจนานุกรมมอญ: หาความหมายของเมืองบางกอก. **ศิลปวัฒนธรรม**. 26(11) : 51-53.
- _____. (กุมภาพันธ์, 2549). มอญขวาง. **ศิลปวัฒนธรรม**. 27(4): 50-53.
- _____. (เมษายน, 2549). มอญปากเกร็ด. **ศิลปวัฒนธรรม**. 27(6): 158-170.
- _____. (มีนาคม, 2550). หงส์ทองเหนือลำน้ำลพบุรี : ในงานวันรำลึกชนชาติมอญ. **ศิลปวัฒนธรรม**. 28(5): 34-37.
- _____. (เมษายน, 2550). ข้าวสงกรานต์: อาหารในพิธีกรรมของชาวมอญ (ข้าวแช่). **ศิลปวัฒนธรรม**. 28(6): 58-61.
- เอนก นาวิกมูล. (สิงหาคม, 2543). สอบก้นคลี่ปัญหาท่านผู้หญิงเปลี่ยน. **ศิลปวัฒนธรรม**. 21(10) : 100-105.

วิทยานิพนธ์

- จันทรวรรัตน์ ประวาลปัทย์. (2521). การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัย (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- เจือจันทร์ วงศ์พลกานันท์. (2549). กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ของสตรีชายแดนกลุ่มชาติพันธุ์มอญ และปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มพม่าและไทย: กรณีศึกษาในชุมชนมอญจังหวัดกาญจนบุรี. วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัย (สตรีศึกษา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร.
- ฉัตรภาภรณ์ จินดาเดช. (2542). การบริหารงานราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาวิทยาลัย (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- โชลมใจ กลั่นรอด. (2541). ทะแยมอญ: วัฒนธรรมการดนตรีของชุมชนมอญวัดบางกระดี. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (วัฒนธรรมศึกษา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.
- เทอดศักดิ์ มหาเรือนทรง. (2520). เรือนมอญบางชั้นหมาก จังหวัดลพบุรี. งานวิจัยศิลปบัณฑิต (สถาปัตยกรรมไทย). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- ประเชิญ คนเทศ. (2528). ภาษามอญตำบลเจ็ดริ้ว จังหวัดสมุทรสาคร. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (จารึกภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.

- พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). นางใน: ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล (มานุษยวิทยา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร.
- ภมรี สุรเกียรติ. (2548). พลวัตของสงครามไทย-พม่า ตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 16 ถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- มนัส แก้วบุชา. (2544). การศึกษา รูปร่าง ลวดลาย ร้านห้องมอญโบราณ. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (วัฒนธรรมศึกษา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.
- สมศรี ศิริขวัญชัย. (2541). การวิเคราะห์เชิงนิเวศน์วิทยาวัฒนธรรมเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์: กรณีศึกษาชุมชนมอญเกาะเกร็ด จังหวัดนนทบุรี. วิทยานิพนธ์สังคมศาสตร์มหาบัณฑิต (สิ่งแวดล้อม). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.
- สุภรณ์ โอเจริญ. (2519). ชาวมอญในประเทศไทย : วิเคราะห์ฐานะและบทบาทในสังคมไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สุรินทร์ ทับรอด. (2541). พิธีรำผีในงานศพของชาวมอญพระประแดง. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (วัฒนธรรมศึกษา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.
- อภิเชษฐ จั่นเที่ยง. (2540). บทบาทขุนนางมอญสมัยอยุธยา ระหว่าง พ.ศ.2127 ถึง 2310. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- อระระโท โอซิมา. (2536). ชีวิต พิธีกรรมและเอกลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของมอญในเมืองไทย. วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล (มานุษยวิทยา). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร.

สัมภาษณ์

กัลยาณี วามัญวงศ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านบางขันหมาก ตำบลบางขันหมาก อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี เมื่อ 1 พฤษภาคม 2544.

กิตติ วรกุลกิตติ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดชนะสงคราม แขวงบางลำพู เขตพระนคร กรุงเทพฯ เมื่อ 18 มิถุนายน 2547.

แคล้ว คงศิลป์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเกาะ ตำบลอำแพง อำเภอบ้านแพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อ 20 มกราคม 2547.

ชนะ ปานสาคร เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 31/1 หมู่ 5 ตำบลเจ็ดริ้ว อำเภอบ้านแพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อ 1 กรกฎาคม 2544.

ชอบ กลิ่นเกล้า เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 25 หมู่ 9 ตำบลคู้ชูปยอม อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เมื่อ 13 กรกฎาคม 2547.

ท่วม ทองถนอม เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านปากบ่อ ตำบลชัยมงคล อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อ 12 มกราคม 2546.

ทวี แก่นดำ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 10/1 หมู่ 11 แขวงคลองสิบสอง เขตหนองจอก กรุงเทพฯ เมื่อ 18 เมษายน 2548.

ทองหล่อ พุทธสอน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านชายรูป หมู่ 5 ตำบลโคกตะบอง อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี เมื่อ 24 เมษายน 2544.

ธวัชพงศ์ มอญดะ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 12 ข บางกระดี แขวงแสมดำ เขตบางขุนเทียน กรุงเทพฯ เมื่อ 13 กรกฎาคม 2547.

ธีระ ทรงลักษณ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดชนะสงคราม แขวงบางลำพู เขตพระนคร กรุงเทพฯ เมื่อ 20 พฤศจิกายน 2547.

บอน บรรจุน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 29/2 หมู่ 8 ตำบลบ้านเกาะ อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อ 20 มกราคม 2547.

บุญชู ทองประยงค์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดสามัคคิยาราม ตำบลคลองควาย อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี เมื่อ 18 มีนาคม 2550.

บุญส่ง โคมลอย เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 70/3 หมู่ 4 ตำบลคลองควาย อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี เมื่อ 18 มีนาคม 2547.

ประเทือง เสลานนท์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 39/2 หมู่ 5 ตำบลนครชุมน์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เมื่อ 24 เมษายน 2544.

ปรุง วงศ์จำนง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 77 หมู่ 1 ตำบลเกาะเกร็ด อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี เมื่อ พฤษภาคม 2547.

ปัทมา ขำดี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 116 หมู่ 1 ตำบลบางขันหมาก อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี เมื่อ 2 กุมภาพันธ์ 2550.

- พระเทพกิตติเมธี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดอาษาสงคราม ตำบลตลาด
อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ เมื่อ 2 กุมภาพันธ์ 2546.
- พระมหาจตุฎฐ ญาณจारी เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดชนะสงคราม แขวง
บางลำพู เขตพระนคร กรุงเทพฯ เมื่อ 18 มิถุนายน 2547.
- พิศาล บุญผูก เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 77 หมู่ 1 ตำบลเกาะ
เกร็ด อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี เมื่อ พฤษภาคม 2547.
- ภูมิ พลอยรัตน์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเสากะโดง ตำบลชนอน
หลวง อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อ เมษายน 2547.
- มอญ ชาวท่าทราย เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดคลองครุ ตำบลคลองครุ
อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อ 20 มีนาคม 2547.
- มะระ ทอลุม เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเกาะ ตำบลอำแพง อำเภอบ้าน
แพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อ 20 มกราคม 2547.
- มานพ แก้วหยก เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านวัดศาลาแดง ตำบลศาลา
แดง อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี เมื่อ 18 มีนาคม 2550.
- ลี จูงาม เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 26/1 หมู่ 1 บางกระดี่ แขวง
แสมดำ เขตบางขุนเทียน กรุงเทพฯ เมื่อ 13 กรกฎาคม 2547.
- วิติ จงไพศาล เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่กระทรวงศึกษาธิการ กรุงเทพฯ
เมื่อ 10 พฤษภาคม 2547.
- วีรวัฒน์ วงศ์ศุภไทย เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดสามัคคิยาราม ตำบล
คลองควาย อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี เมื่อ 14 เมษายน 2549.
- สนอง แยมประยูร เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, โสภณ นิไชโยค เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านคงคาราม อำเภอโพ
ธาราม จังหวัดราชบุรี เมื่อ 7 เมษายน 2550.
- สมจิตร ชวน้ำ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเกาะ ตำบลอำแพง อำเภอ
บ้านแพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อ 20 มกราคม 2547.
- สมชาย เดือนเพ็ญ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, วัดสระเกศ ถนนจักรพรรดิพงษ์
แขวงบ้านบาตร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพฯ เมื่อ 6 พฤษภาคม 2550.
- สมพงษ์ ชาวแหลม เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านตลาดสามร้อยห้อง
ตำบลมหาชัย อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อ 20 มีนาคม 2547.
- สมพงษ์ เสลานนท์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 39/2 หมู่ 5 ตำบล
นครชุมน์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เมื่อ 24 เมษายน 2544.

สัมหิม ฌ นคร เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเสากระโดง ตำบลชนอน
หลวง อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อ เมษายน 2547.

สราญจิต รามัญวงศ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 1639/6 ซ.ไวกี 2
ถ.จันทร์ แขวงทุ่งวัดดอน เขตสาทร กรุงเทพฯ เมื่อ 13 กรกฎาคม 2547.

สาครสีลคุณ, พระครู เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดคลองครุ ตำบลคลองครุ
อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อ 20 มีนาคม 2547.

สุเอ็ด คชเสนี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่โรงพยาบาลศิริราช แขวงศิริราช
เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ เมื่อ 12 ตุลาคม 2545.

สุนทร ศรีปานเงิน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดชนะสงคราม แขวงบางลำพู
เขตพระนคร กรุงเทพฯ เมื่อ 13 กรกฎาคม 2547.

โสภณ นิไชยโยค เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดชนะสงคราม แขวงบางลำพู
เขตพระนคร กรุงเทพฯ เมื่อ 13 กรกฎาคม 2547, 25 มีนาคม 2550 และ 8 เมษายน 2550.

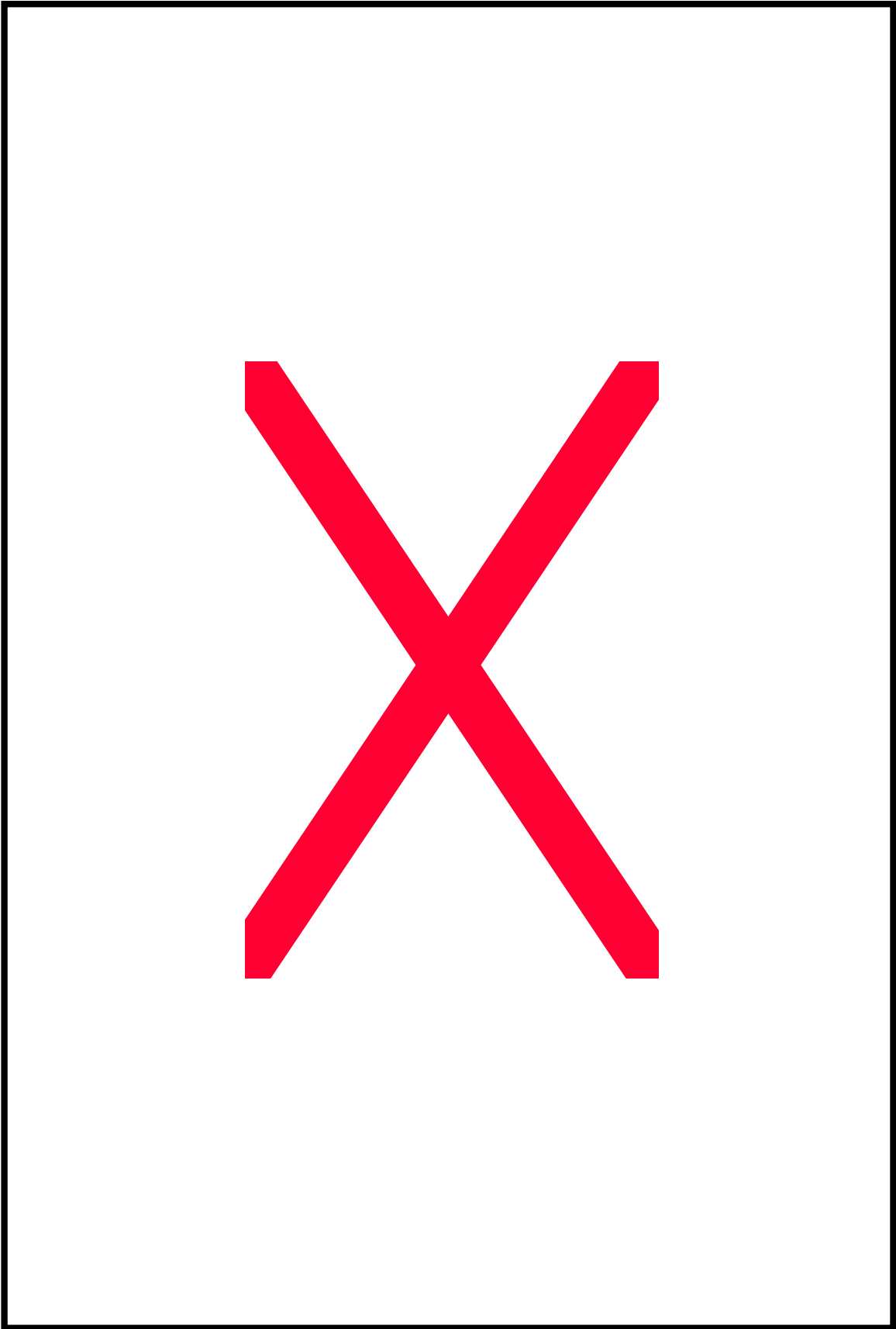
แหวน กุมิน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, อำไพ มัชฌมาน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านคางคาราม อำเภอโพธาราม
จังหวัดราชบุรี เมื่อ 13 กรกฎาคม 2547.

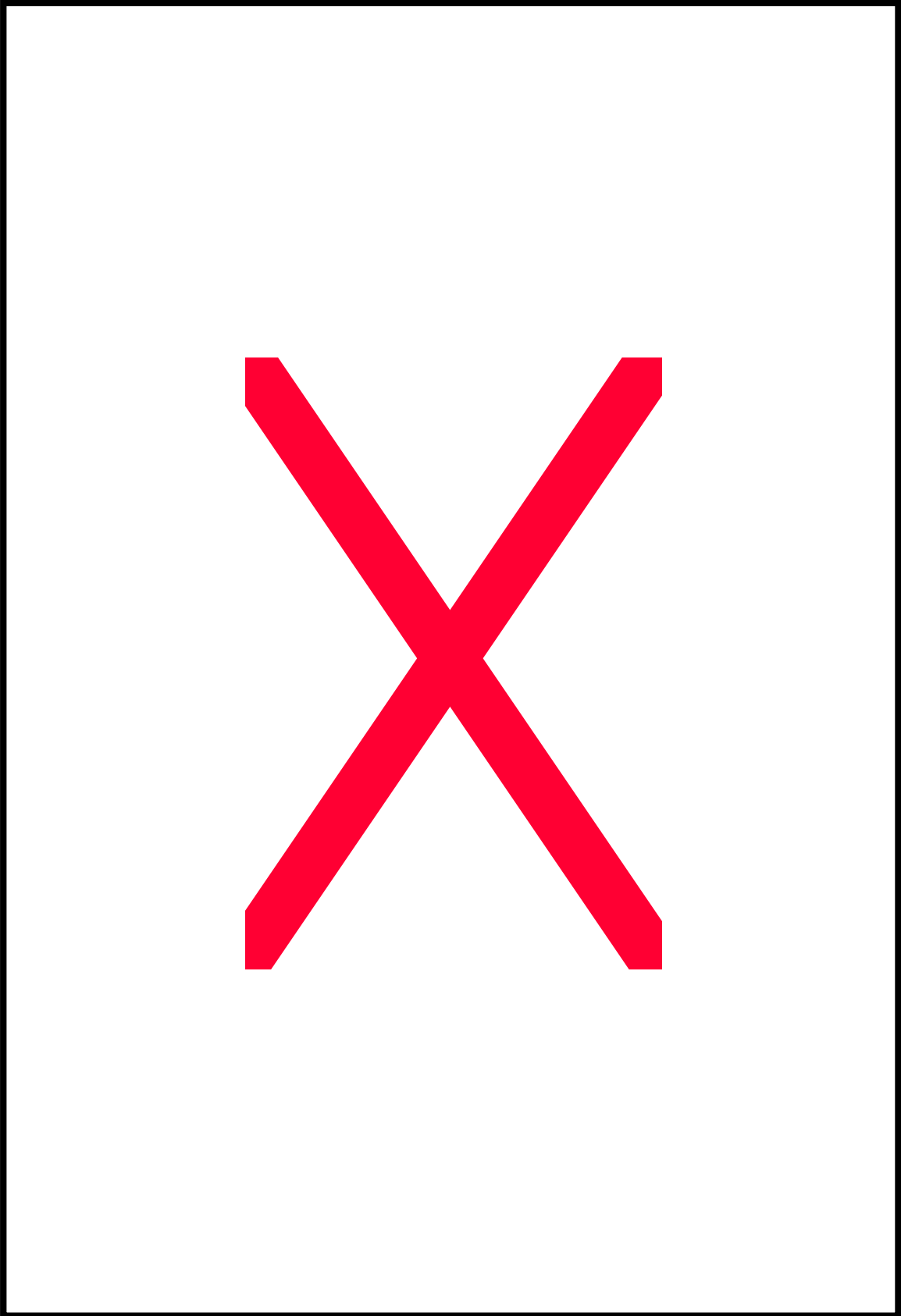
อุบล ทูเครือ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านวัดใหญ่นครชุมน์ ตำบลนคร
ชุมน์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เมื่อ 24 เมษายน 2544.

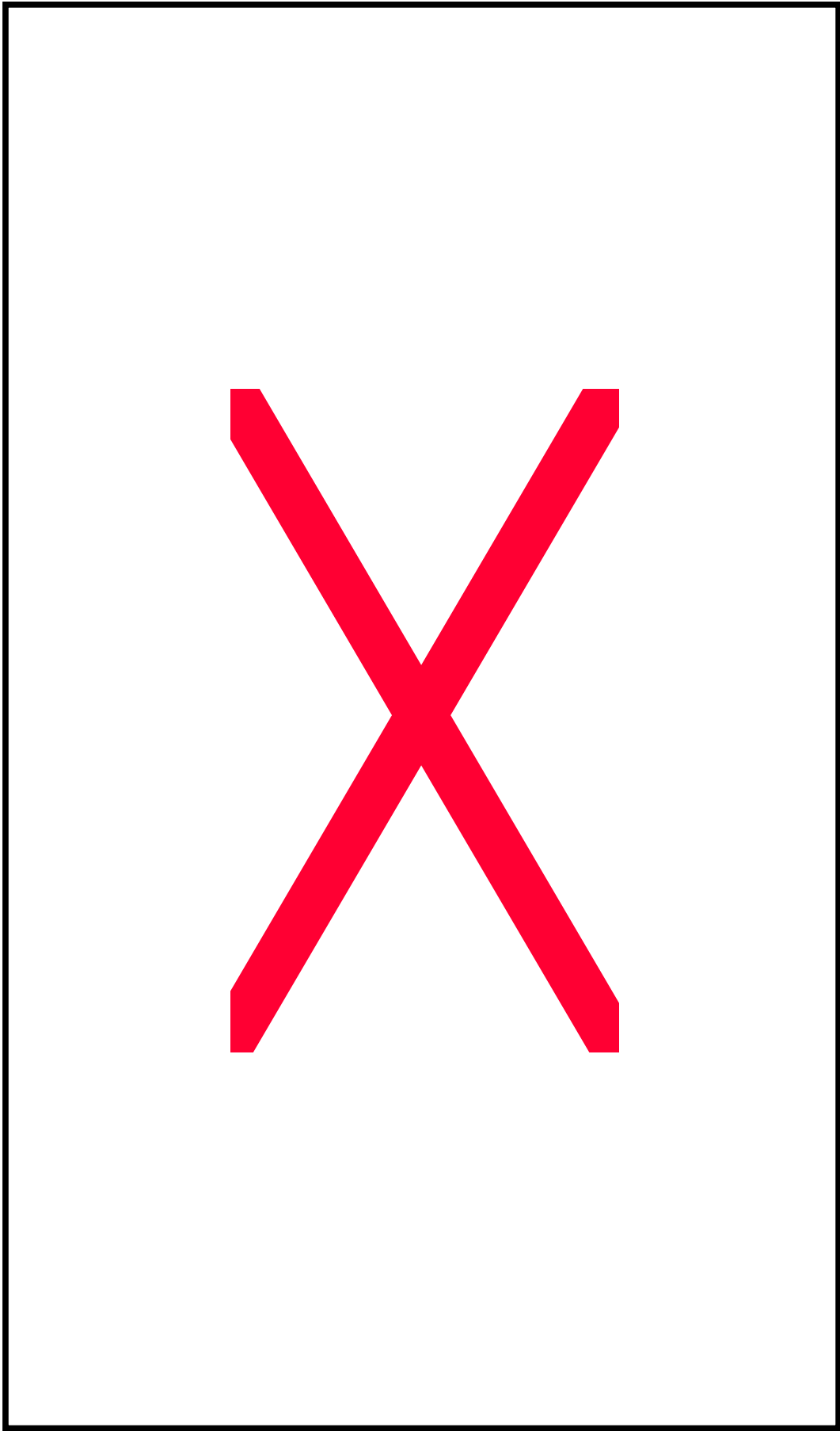
อำไพ มัชฌมาน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 55 หมู่ 12 ตำบลคังพ
ยอม อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เมื่อ 13 กรกฎาคม 2547.

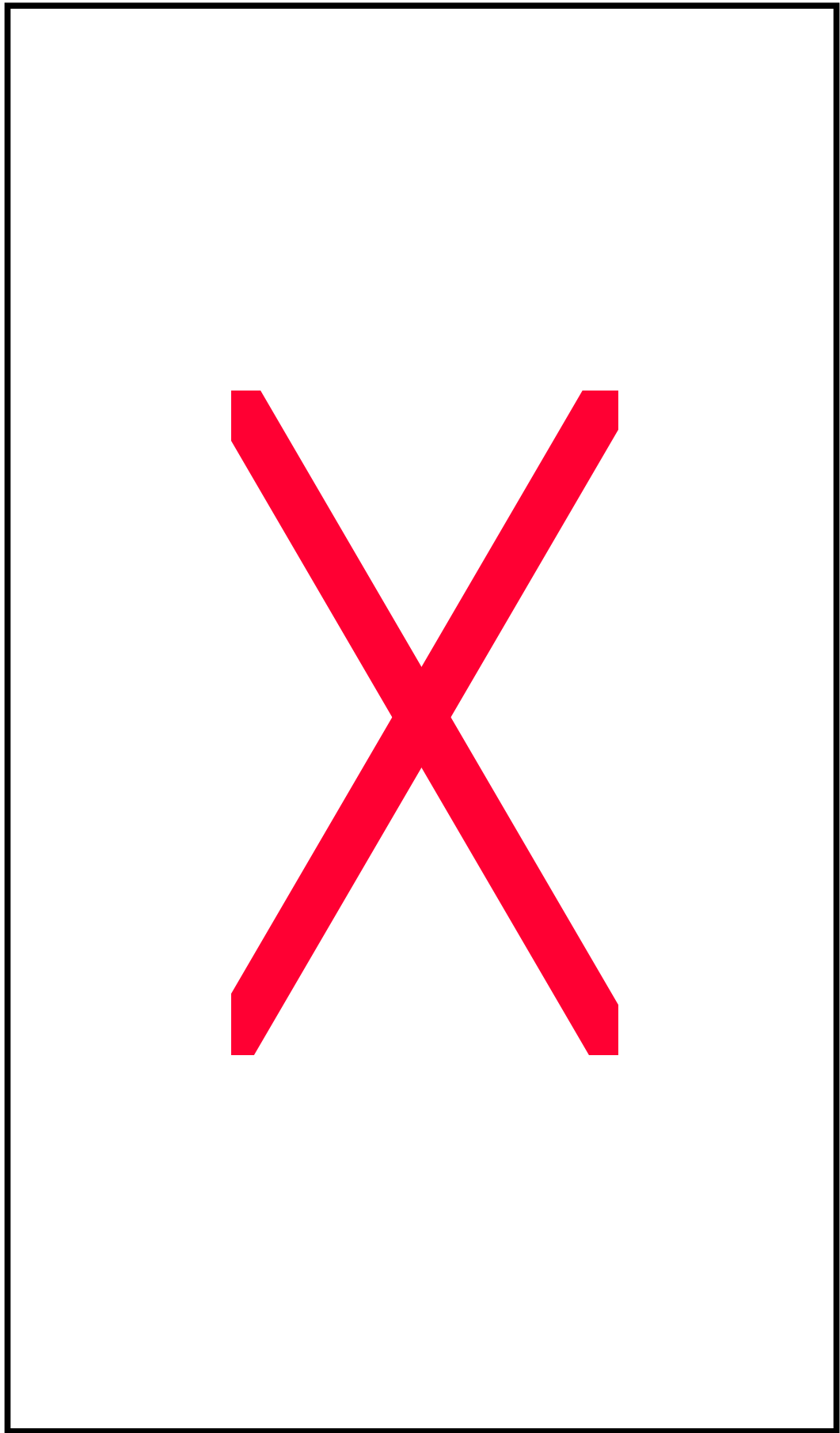
Helene Raneet Gunatilaka เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, องค์ บรรจุน เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่องค์การอาหารและ
เกษตรแห่งสหประชาชาติ (FAO) กรุงเทพฯ เมื่อ 13 กรกฎาคม 2545.

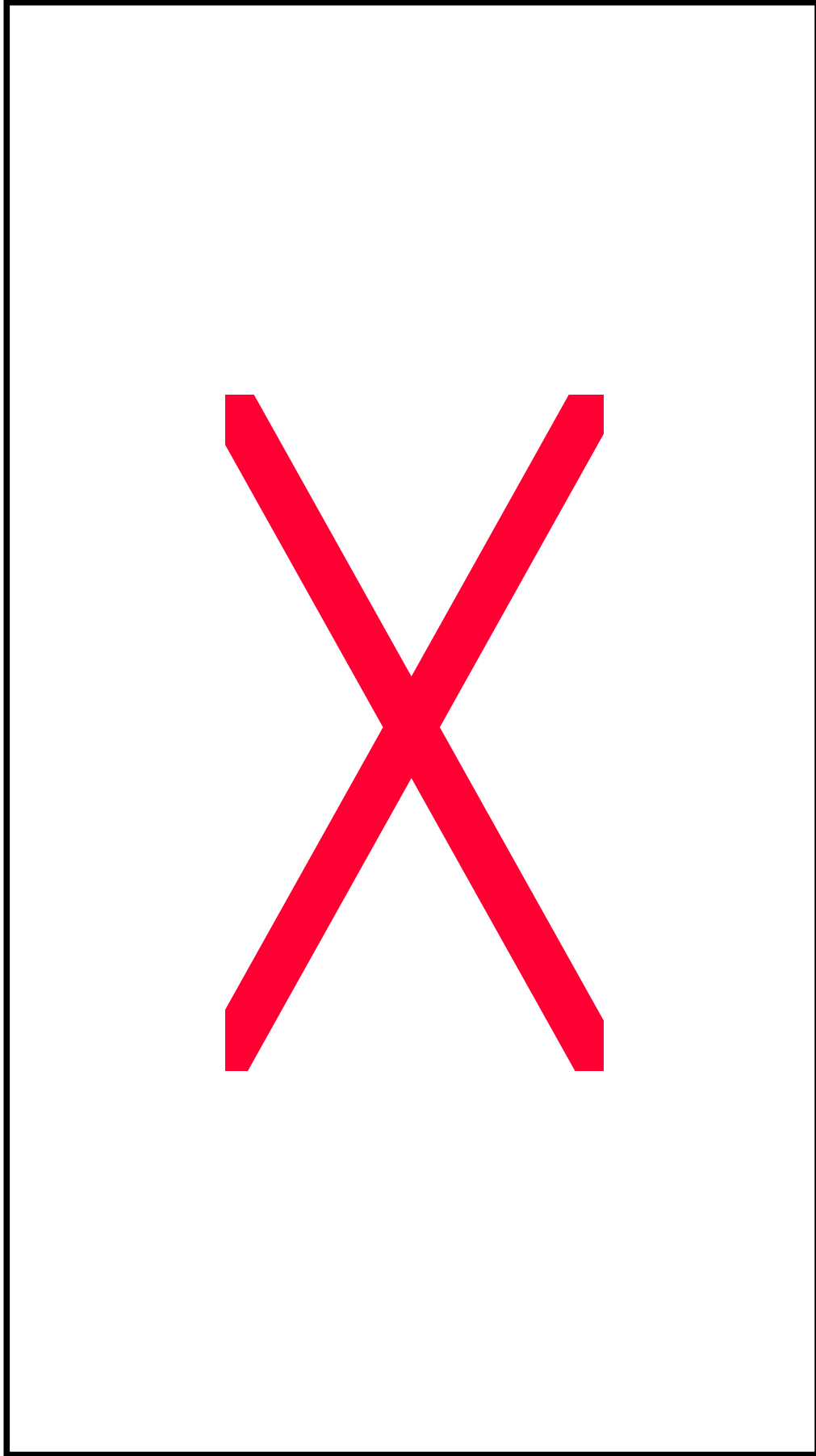
ภาคผนวก

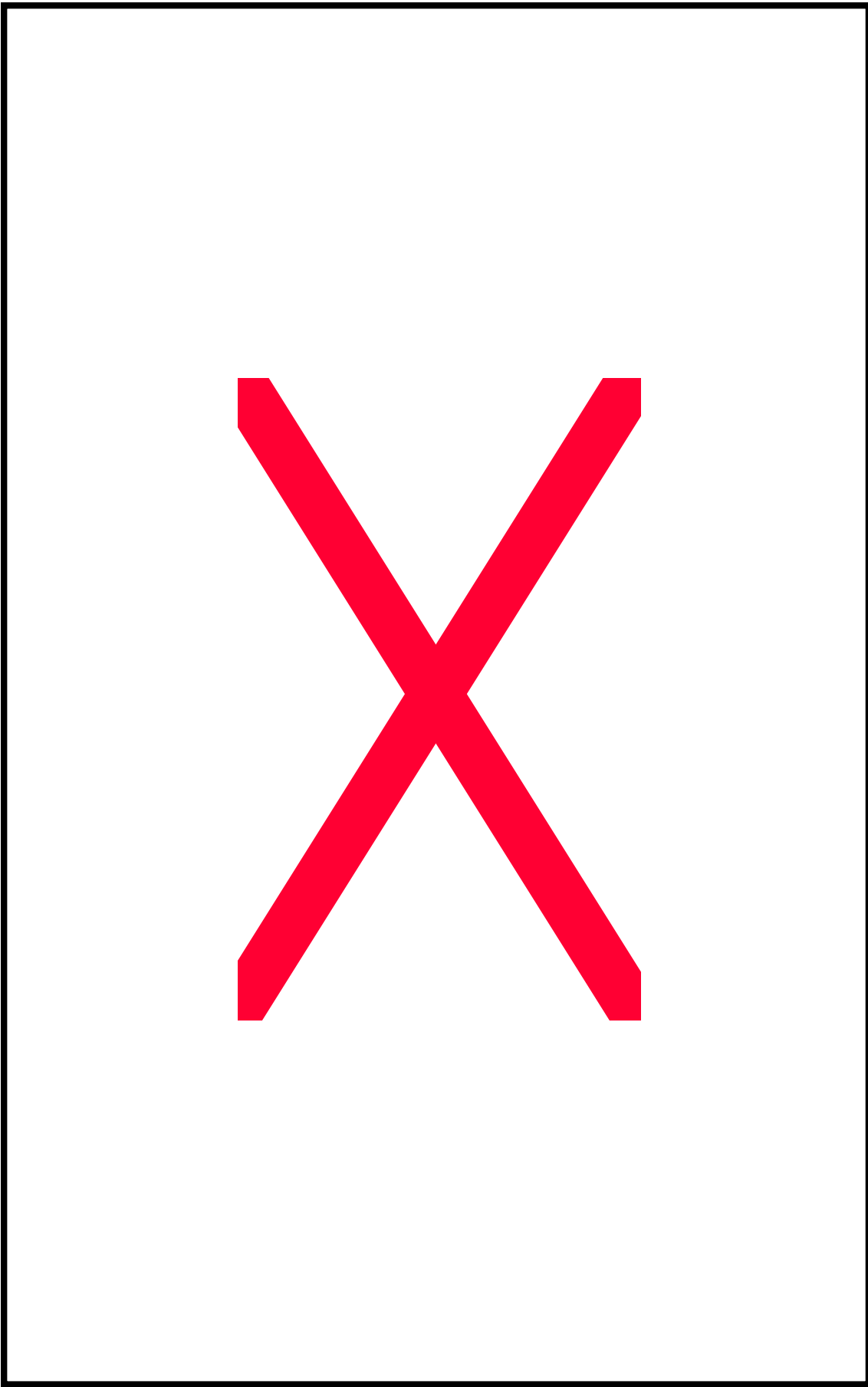

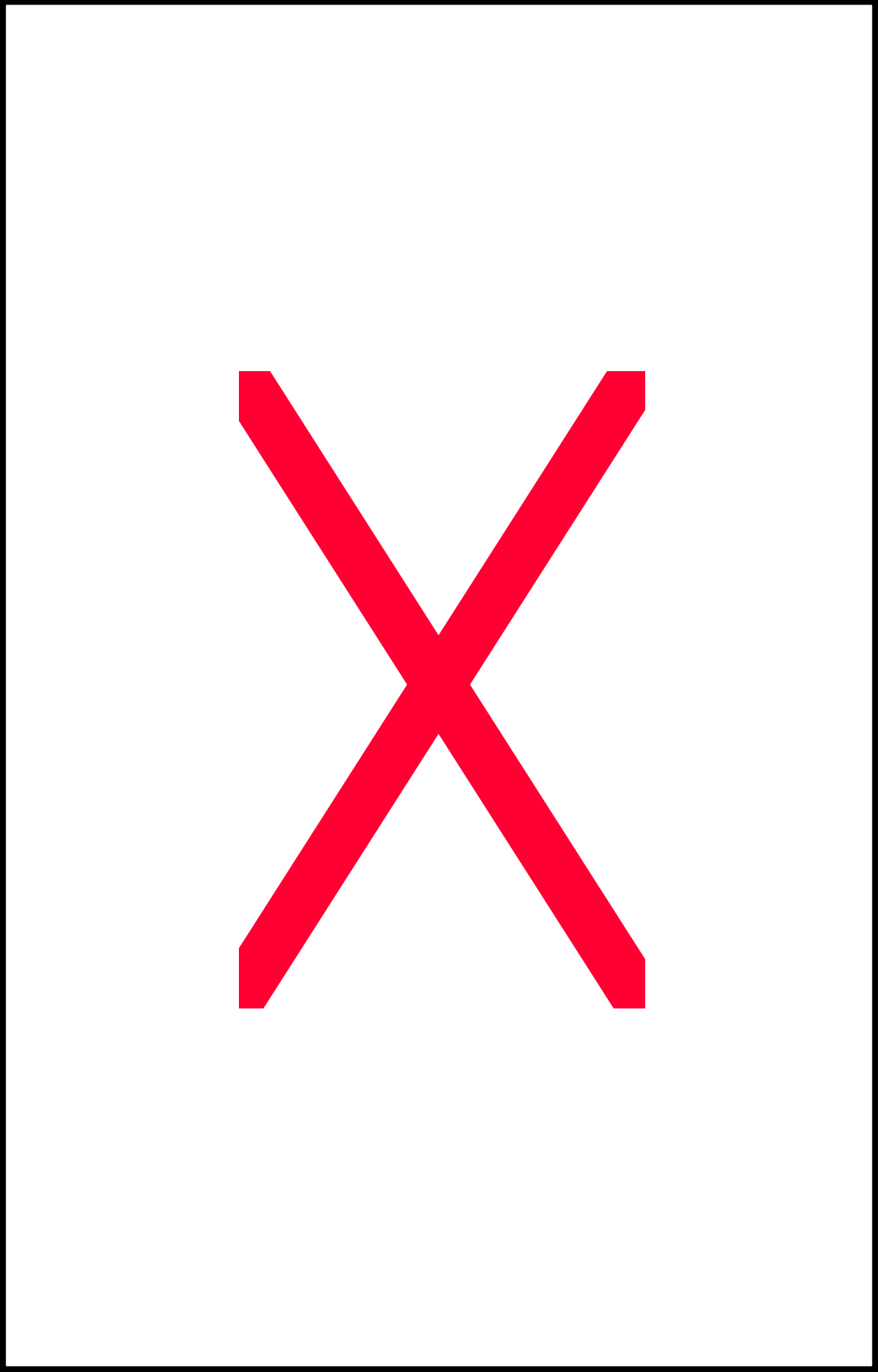

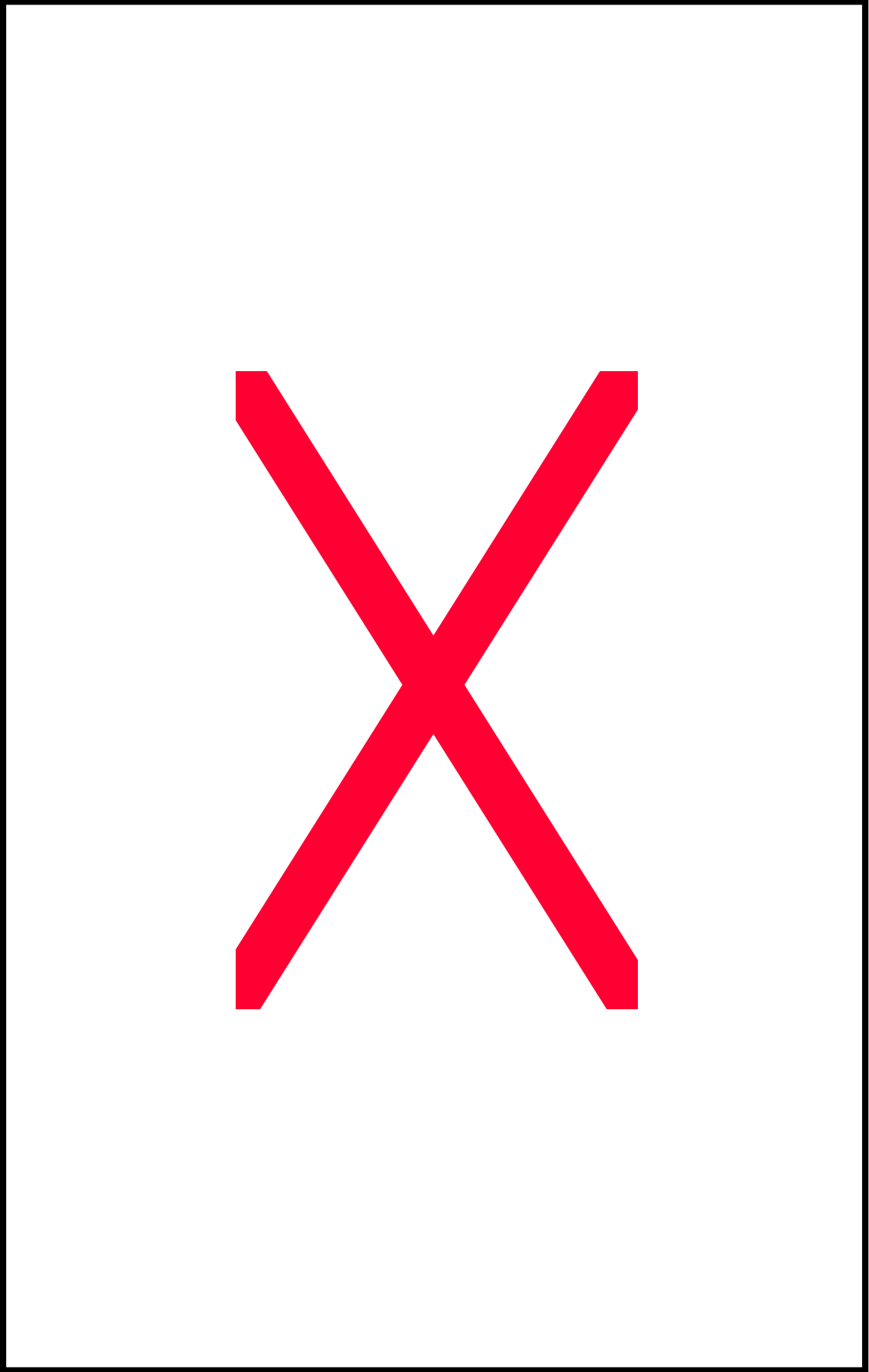

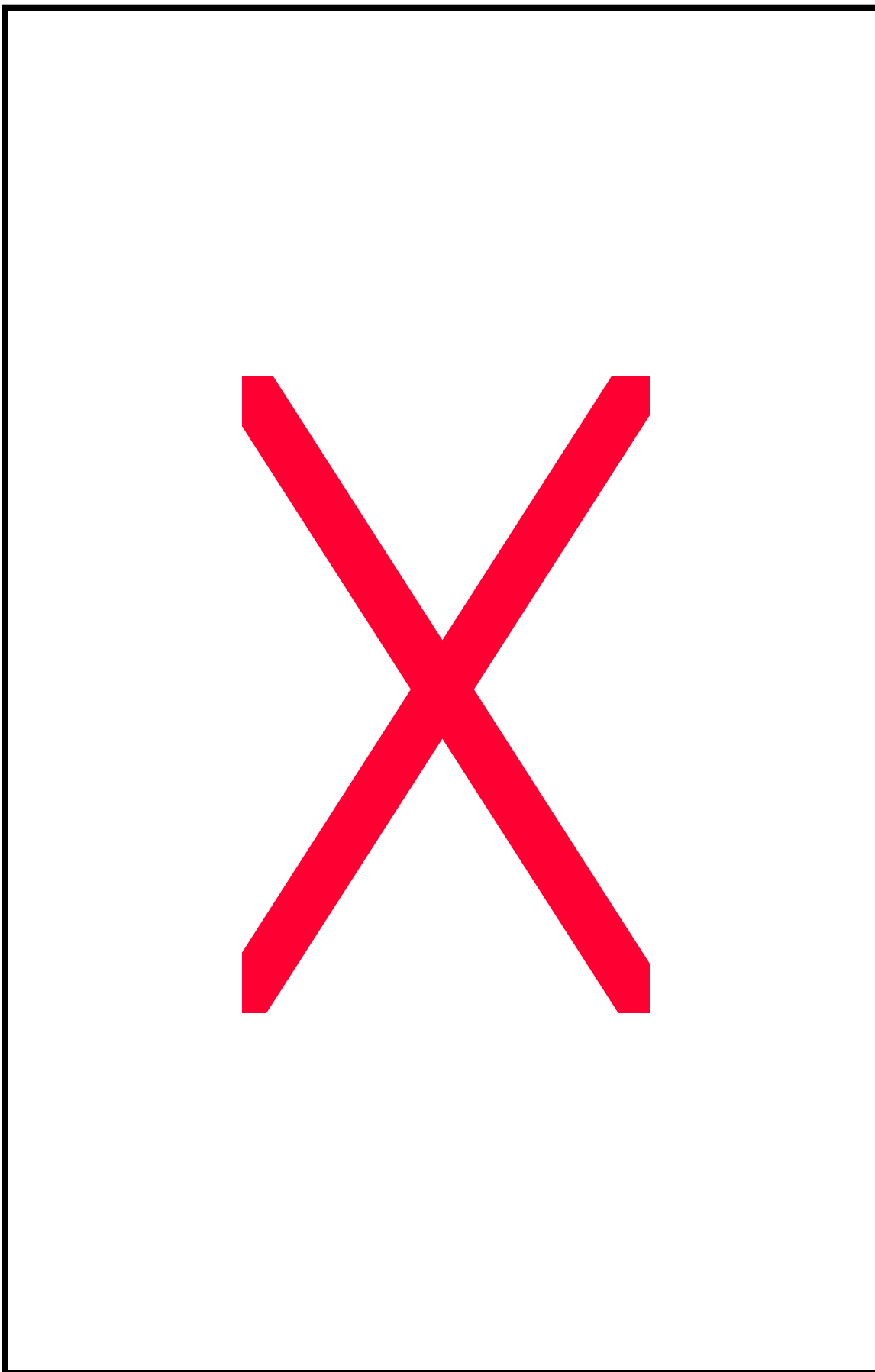

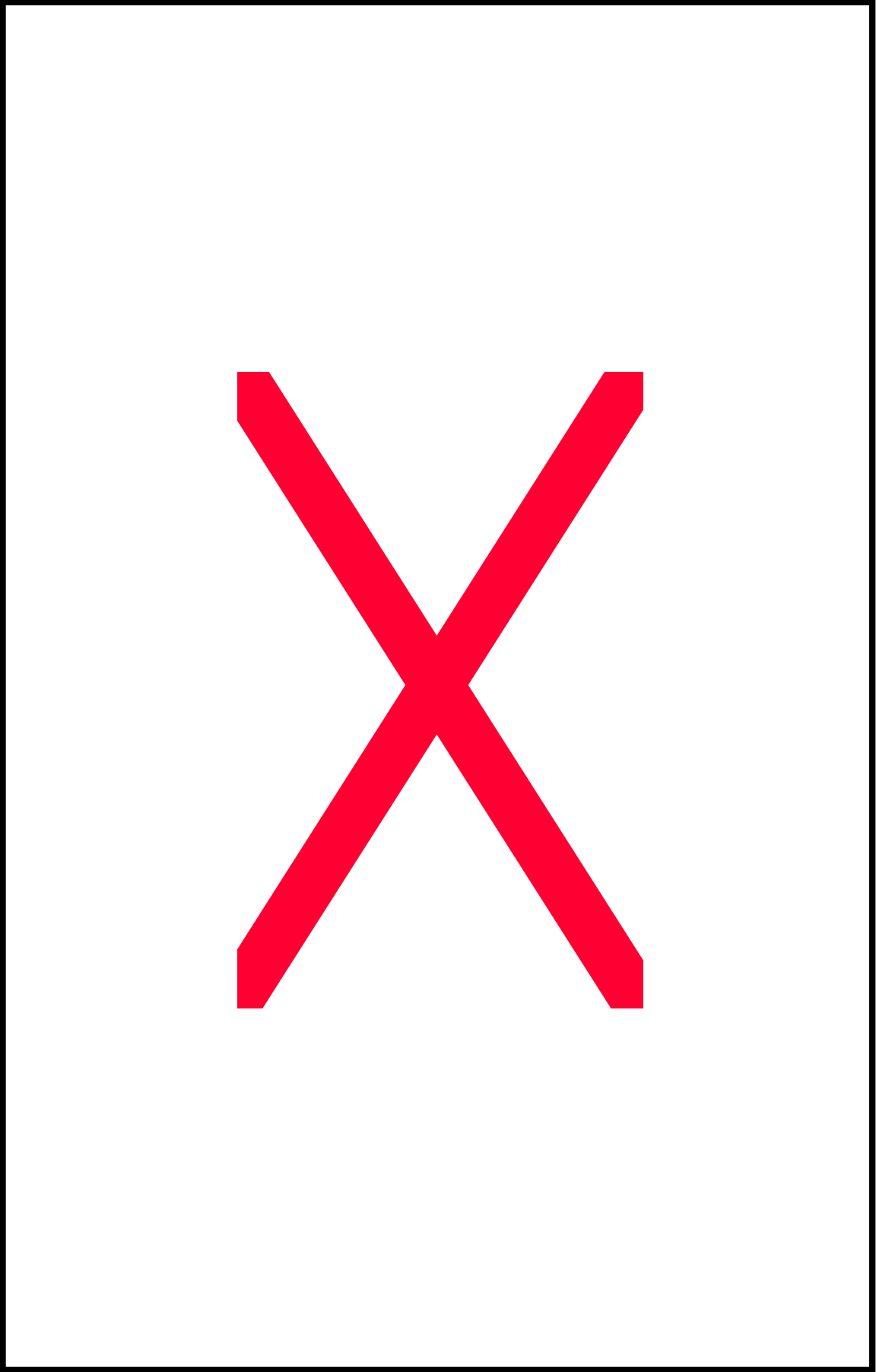

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นาย องค์ บรรจุน
วันเดือนปีเกิด	11 ตุลาคม 2514
สถานที่เกิด	29/2 หมู่ 8 ต.บ้านเกาะ อ.เมือง จ.สมุทรสาคร 74000
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	77/2 ถ.จักรพงษ์ บางลำพู เขตพระนคร กรุงเทพฯ 10200
ตำแหน่งหน้าที่การงานในปัจจุบัน	นักออกแบบผลิตภัณฑ์ นักเขียน นักวิจัยอิสระ
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	77/2 ถ.จักรพงษ์ บางลำพู เขตพระนคร กรุงเทพฯ 10200
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2550	ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์ไทย) จาก มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
พ.ศ. 2538	ศ.บ. (ออกแบบผลิตภัณฑ์) จาก มหาวิทยาลัยศิลปากร
พ.ศ. 2534	มัธยมศึกษาปีที่ 6 จาก โรงเรียนสมุทรสาครวิทยาลัย
พ.ศ. 2522	ประถมศึกษาปีที่ 6 จาก โรงเรียนวัดปากบ่อ